

М. К. ИМАНКУЛОВ

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ:

XX–XXI КК.

9



КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ



КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖЕЛЕГИ



КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики
Муз.: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө,
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

УДК 373.167.1
ББК 63.3(2Ки) я 721
И 50

Жооптуу редактору

Асанканов А. А. – Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын корреспондент-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

1-басылышы 1998-ж., 2-басылышы 2004-ж. жарык көргөн.

Иманкулов М. К.

И 50 Кыргызстандын тарыхы: XX–XXI кк. Орто мектептин 9-кл. үчүн окуу китеби.– Оңд., тол. 3-бас. – Б.: "Билим-компьютер", 2012.– 240 б., ил., карт.
ISBN 978–9967–452–64–0

И 4306020600–12

УДК 373.167.1
ББК 63.3 (2Ки) я 721

ISBN 978–9967–452–64–0

© Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2012
© Иманкулов М., 2012
© «Билим-компьютер», 2012

КИРИШ СӨЗ

Бул тарых жазылды кыргыз үчүн,
Кыргызды кыйла калктар билсин үчүн.
Осмонаалы Сыдык уулу.

Кымбаттуу достор!

Өлкөбүз ХХ кылым ичинде жана ХХI кылымдын башында татаал жолду басып өтүп, кыргыз элинин келечектеги тарыхый тагдырын белгилеген эң маанилүү окуяларды башынан кечирди. Бүгүнкү күндө Кыргызстан өз алдынчалыкка, көз карандысыздыкка жетишип, дүйнөлүк коомчулуктун ажырагыс бөлүгүнө айланды. Республикада жарандык тынчтыкты жана улуттар аралык ынтымакты сактап калуунун, мамлекеттик көз карандысыздыкты андан ары бекемдөөнүн татаал проблемаларын чечүү менен элибиз демократиялык, укуктук мамлекетти курууга умтулууда.

Силердин колуңардагы Кыргызстандын тарыхы боюнча окуу китебинде өлкөбүздүн ХХ кылымдагы басып өткөн жолун жаңыча көз карашта баяндап берүү аракети жасалды. Бул китеп Ата Мекенибиздин соңку мезгил ичиндеги басып өткөн жолун ийне-жибине чейин чагылдыра албасы белгилүү. Бүгүнкү күндө да тарыхыбыздын көп барактары ачык-айкын эмес, бардык эле суроолорго жооп бере албайбыз.

Өткөн мезгилди жокко чыгаруудан, айыптоодон жеңил нерсе жок. Ага түшүнүү менен мамиле жасоо керек. Өткөндөгү жаңылыштыктарды кайталабас үчүн, андан сабак алыш үчүн түшүнүп окуш керек. Болбосо өз тарыхыбызды унутуп, маңкурт болуп калабыз.

Силер окуу китебинен жаңы фактылар, ой-пикирлер менен таанышасыңар, аларга макул же каршы болосуңар. Окуу китебиндеги фактыларга, ой-пикирлерге карата өзүңөрдүн көз карашыңарды иштеп чыгасыңар. Ага башка китептер, гезит-журналдар, телевизор, радио жардам берет. Өткөн жылдарда

жашаган адамдардан, алардын басып өткөн жолу, жасаган иштери, ошол кездеги окуяларга болгон мамилеси жөнүндө сурамжылап билүү да силер үчүн пайдалуу.

XXI кылымдын башындагы өлкөбүздө болуп жаткан зор тарыхый окуялар, өзгөрүүлөр силердин көз алдыңардан өтүп жатат. Эмесе, келечекте демократиялык, ачык коомго тайманбастан кадам ташташ үчүн, баарыбыз бирге өткөндөгү тарыхыбызга ой жүгүртөлү.

Автор

§ 1. Кыргызстан XX кылымдын алгачкы жылдарында

Кыргызстан Россия империясынын колониясы. XX кылымдын башында Кыргызстан Россия империясынын колониялык ээлиги катары кала берген. Падышачылыктын бул аймактагы саясаты колонизатордук саясат болгон. Падышачылык өзүнүн саясатын жүргүзүүдө колонизатордук элементтерге – чиновниктерге, казак-орустарга, келгин дыйкандарга, ошондой эле жергиликтүү бай-манаптарга таянган. Колониялык бийликтер кыргыз элинин маданий өнүгүшүнө шарт түзө турган бардык нерселерге тоскоолдук кылышкан.

Аймактык башкаруу системасы даана согуштук-колониялык мүнөздө болгон. Кыргыз жерлери Түркстан генерал-губернаторлугунун Жети-Суу, Сыр-Дарыя, Фергана жана Самарканд облустарынын курамына кирген. Ошентип, кыргыздар бирдиктүү административдик аймакка бириге албай, бытыранды абалда кала берген.

Облустар оёздорго, оёздор болуштарга, ал эми болуштар айылдарга бөлүнгөн. Эгерде облустарга жана оёздорго бөлүүдө кыргыз калкын бытырандылатуу саясаты жүргүзүлсө, болуштардын чегин аныктоодо кыргыздардын уруулук белги-



1. Жети-Суу облусунун герби.



2. Сыр-Дарыя облусунун герби.



3. Самарканд облусунун герби.



4. Фергана облусунун герби.

лери боюнча бытырандылатуу саясаты жүргүзүлгөн, ошондой эле орустар, дунгандар жана башка улуттар да өздөрүнчө болуштарга бөлүнгөн.

Аймак басылып алынгандан кийин, андагы колониялык бийликтердин иш-чараларынын баары манаптар аркылуу жүргүзүлүп келген. Аймакты башкаруунун жаны тартиби киргизилгенден тартып манаптардын ролу өзгөрө баштайт. Алгачкы мезгилде болуштар уруулук белгилер боюнча түзүлгөн. Кийинчерээк уруулук белги боюнча бөлүштүрүүгө карама-каршы келген жаңы административдик бөлүштүрүү киргизилет. Ал боюнча бир болуштун аймагына эки уруунун калкы бириктирилген. Ошентип, бир болушта жашаган эки уруу ортосундагы карама-каршылык пайда болгон. Экинчи жагынан, шайлоо укугунун киргизилиши мурас катары калып келген манапчылыкка жарака кетирген.

Болуштук башкаруучуга шайлаган учурда мурда урууларды башкарып турган ири манаптар мурас боюнча келе жаткан артыкчылыктарынан айрылып калышкан. Ал эми ар кандай кызматтарга дайындалган убакта катардагы манаптарга жана байларга тенештирилген. Эгерде ири манаптар падышачылыкка карата өзүнүн берилгендигин көрсөтүшпөсө, жергиликтүү башкаруудан такыр эле четтеп калышкан.

Аймактагы административдик башкаруу. Аймактагы бардык бийлик падыша тарабынан дайындалган генерал-губернатордун, облустук аскер губернаторунун жана оёздук акимдин колунда болгон. Аткаруу бийлигин чиновниктерден турган генерал-губернатордун канцеляриясы жүргүзгөн. Гене-



5. Жети-Суу облусунун картасы.



6. Сыр-Дарыя облусунун картасы.

рал-губернатордун алдында облустардын аскер губернаторлорунан жана башка адамдардан турган кеңеш – кеңеш берүүчү орган түзүлгөн. Финансылык, контролдук, окуу жана почта-телеграф башкармалыгы өзгөчө укуктарга ээ болгон. Медициналык бөлүктү жана мамлекеттик мүлктү башкаруу генерал-губернатордун алдындагы өзгөчө тапшырмалар берилүүчү айрым чиновниктер тарабынан ишке ашырылган.

Облустарда бийлик аскер губернаторунун колунда болгон жана падыша тарабынан дайындалган. Анын карамагындагы облустук башкармалык буйрук берүүчү, чарба жүргүзүүчү жана сот бөлүмдөрү болгон. Сот бөлүмү сот палатасынын ишин аткарган.

Оёздук аким аскер губернаторунун сунушу боюнча генерал-губернатор тарабынан дайындалып оёздо согуштук, акимдик жана полициялык бийликти башкарган. Акимдин эки жардамчысы болгон, экинчи жардамчысы жергиликтүү калктын өкүлдөрүнөн тандалып алынган.

Болуштар негизинен аймактык белги боюнча түзүлгөн. Көпчүлүк учурда болуштар 1000–2000ге чейин түтүндөн, ал эми айылдар 100–200 түтүндөн турган. Болуштук башкаруучулар жана айыл старчындары үч жылдык мөөнөткө шайланышкан. Шайлоолор кыйыр түрдө болгон. Ар бир элүү түтүн ачык добуш берүү жолу менен – элүү башын, ал эми элүү башылар болуштук курултайга чогулуп, болуштук башкаруучуну шайлашкан. Шайлоочулардын көпчүлүк добушуна ээ болгон болуштук башкаруучу аскер губернатору, ал эми айыл старчыны оёз акими тарабынан бекитилгенден кийин гана шайланды деп эсептелген. Болуштук башкаруучу-



7. Фергана облусунун картасы.



8. Самарканд облусунун картасы.

ну шайлоо оёз акими же анын жардамчысы, айыл старчынын шайлоо болуштук башкаруучу тарабынан көзөмөлгө алынган. Бийликтерге жакпаган адамдар шайланып калса, ал шайлоо жараксыз деп табылып, кайра шайлоо жүргүзүлгөн. Ошондой эле, аскер губернатору өзүнүн кароосу боюнча шайлоо өткөрбөй туруп, болуштук башкаруучуларды жана айыл старчындарын дайындоого укуктуу болушкан.

«Шайлоо» учурунда болуштук башкаруучуга талапкердин жана аны колдогон бай-манаптардын ортосунда күрөш жүрүп, көпчүлүк учурда алар уруш-талаш, киши өлтүрүү, байлап-катып коюу менен коштолуп, айыл чабылып, малы уурдалган. Кызматка пара берген жана падыша бийлигине «берилгендигин» көрсөткөн адам гана шайлана алган.

Болуштук башкаруучу оёз акимине баш ийген жана анын көрсөтмөлөрүн аткарган. Ал өзүнө караштуу аймактагы жерлерди бөлүштүргөн, айылдар ортосундагы жер талаштарын чечкен. Ошондой эле ал, калктын маанайына, алык-салыктардын өз убагында төлөнүшүнө көзөмөлдүк кылган. Старчындар болуштук башкаруучуга баш ийип, өз айылдарында анын көрсөтмөлөрүн аткарышкан. Кызматы үчүн болуштук башкаруучу жылына 500–700 сом, айыл старчыны 100–200 сом алган.

Отурукташкан айылдарда – айыл аксакалдары, шаарларда – кварталдык аксакалдар болуштук башкаруучулардай эле үч жылдык мөөнөткө шайланышкан. Анын жыйынтыгын аскер губернатору бекиткен. Алар болуштук башка-

руучулардай эле жергиликтүү башкаруунун органы болуп эсептелген.

Сот бийлиги. Кыргыз айылдарында сот бийлиги бийлер менен казылардын колунда болгон. Казылар сот иштерин шарияттын негизинде чечишкен. Бирок Кыргызстандын аймагында бийлердин соту көбүрөөк таралган. Бийлер болуштук башкаруучулар менен бир мезгилде болуштук курултайда 3 жылдык мөөнөткө шайланышкан. Ар бир айылга бирден бий шайлангандыктан, бир болушта алардын саны 8ге жеткен. Шайлоонун жыйынтыгын аскер губернатору бекиткен. Бийлердин соту демейдеги укукка – адатка негизделген.

Падыша бийлиги бийлердин соту менен чектелип калбастан, өзүнүн сот органдарын түзгөн. Анда колониялык бийликтердин кызыкчылыктарына коркунуч туудургандар аскер-талаа сотуна берүүгө чейинки жазага тартылышкан. Түркстанда, анын ичинде Кыргызстанда башкаруу бийлиги аскердик-чиновниктик аппараттын колунда топтолгон. Бийлер менен казылардын соттору феодалдык төбөлдөрдүн кызыкчылыгына кызмат кылган жана падышачылыктын куралы болгон. Падышачылык аймакты дал ушундай администрация аркылуу башкарган.

Ал эми колониялык сот жана административдик аппарат жергиликтүү калкты баш ийдирип кармаган күч болгон. Башкаруу аппараты ушунчалык чоң болгондуктан, аны кармап турууга жергиликтүү калктан жыйналган алык-салыктардын кыйла бөлүгү сарпталган.

Экономикалык абалы. Кыргызстан Россия империясынын башка колонияларындай эле, орус өнөр жайынын арзан сырьё булагына, агрардык-сырьё коштондусуна айландырылган. Орус өнөр жай капиталы Кыргызстанга, анын байлыктарына көз артып, көмүр жана башка кен байлыктарын жырткычтык менен иштете баштаган. Ал убакта бир аз эле өнөр жай ишканалары курулган. Алар негизинен дыйканчылык жана мал чарба продукцияларын алгачкы иштетүүгө адистештирилип, 3төн 10го чейин жумушчу иштеген чакан ишканалар эле. Өндүрүштүн көлөмү чоңураак, жумушчуларынын саны көбүрөөк ишканалар тоо-кен өнөр жайында болгон. Тоо-кен ишканалары Кызыл-Кыяда, Сүлүктүдө, Майлуу-Сууда топтолуп, орус жана чет өлкөлүк акцио-



Темин бастыруу.

нерлердин капиталына баш ийген. Алар бул ишканаларды каржылап, көзөмөлдүк жүргүзүшкөн.

Кыргызстанда өнөр жай ишканаларынын жалпы саны 1913-жылы 569га чейин көбөйгөндүгүнө карабастан, жалпысынан алганда, өнөр жайынын өнүгүшү өтө артта калган. Өнөр жайдын тармактык жактан өнүгүшү колониялык мүнөздө болгон. Тышкы капиталдын катышуусу менен курулган бир кыйла ири ишканалар майда товардык жана үй өндүрүшү менен бирге Октябрь революциясына чейин иштеп турган.

Ишканалардын жумуш убагы 12–14 саатка созулуп, жарыбагандай эмгек акы алышкан. Иштөө шарты өтө оор болуп, эмгек корголгон эмес. Натыйжада, кырсыктар көп болуп, жумушчулар майып болуп калышып, айрым учурлар-



Сүлүктүдөгү кен комбинаты. XX кылымдын башталышы.



Пишпектеги оорукана. XX кылымдын башталышы.

да өлүмгө да учурашкан. Жергиликтүү улуттагы сезон менен иштешкен жумушчулар өзгөчө оор абалда эле. Жумуш шарттары бирдей болсо да алардын эмгек акысы орус улутундагы жумушчулардыкына караганда эки эсе аз болгон.

Жумушчулардын улуттук курамы да ар түрдүү эле. Алсак, Кыргызстандын кен казып чыгаруучу ишканаларындагы 1220 жумушчунун 46 пайызын орустар, 34 пайызын перстер, татарлар жана афгандар, ал эми 19 пайызын өзбектер, кыргыздар жана тажиктер түзгөн.

Өнөр жайдын өнүгүшү менен соода кеңейип, шаарлар жандана баштаган. Ош, Токмок, Пишпек, Пржевальск, Кызыл-Кыя шаарлары XX кылымдын башында жергиликтүү сооданын жана өнөр жайдын борборуна айланып, аймактын коомдук-саясий, маданий турмушунда улам көбүрөөк роль ойной баштаган.



Пишпектеги ун базары. XX кылымдын башталышы.



Орус-тузем мектеби.

Кыргызстандын ички жана тышкы соодасынын өнүгүшү менен патриархалдык-феодалдык мамилелер ыдырап, базар мамилелери калыптана баштаган.

1913-жылы Кыргызстандын аймагында жашаган бардык калктын 12 пайызга жакыны шаарларда жашаган. Алардын арасында орустар, татарлар, өзбектер жана башка улуттардын өкүлдөрү көпчүлүктү түзгөн. Ал эми шаарларда отурукташкан кыргыздар жокко эсе болгон. Бул Россия

империясынын бийлиги үстөмдүк кылган шартта кыргыз айылдарында патриархалдык-феодалдык мамилелердин бузулуу процесси начар болгондугун көрсөтүп турат.

Кыргыз жерлерин массалык түрдө тартып алуулар. Кыргызстандын жер байлыктары колонизаторлорду өзгөчө кызыктырган, ошондуктан Россия падышачылыгы тарабынан көчмөндөр ээлеген жерлер, андагы байлыктар, анын ичинде токойлор да мамлекеттик менчик деп жарыяланган. Кыргыз жерин толук ээлөө жана бул аймакта өзүнө ишенимдүү таяныч түзүү максатында, 1867-жылдан тартып падыша өкмөтү Кыргызстанга казак-орустарды, орус дыйкандарын көчүрүп келе баштаган. Россиянын ичкерки райондорунан дыйкандарды көчүрүү менен аймакта, таптык карама-каршылыктарды басандатууну да көздөгөн.

Россиянын ичкерки жактарынан орус дыйкандарын Орто Азияга көчүрүп келүү, аларды жер менен камсыз кылуу, туруктуу жашоо орундарына ээ кылуу ж. б. маселелерди чечүү, атайын түзүлгөн келгиндер башкармачылыгы тарабынан ишке ашырылган. Көчүп келген дыйкандардын ар бирине 30 тешеден ыңгайлуу жерлер берилип, 15 жылга чейин ар кандай алык-салыктардан жана аскер милдетинен бошотулган.

Көчүп келүүчүлөр үчүн мамлекет женилдетилген карыз акча берген, поездге арзандатылган билеттер сатылган. Станцияларда көчүрүү конторалары түзүлүп, көчүп бара жаткандарды каттоо, ысык тамак, балдар үчүн бекер медициналык

жардам уюштурулган. Андан тышкары көчүп барган жерлерде, келгиндер тез арада отурукташып, чарбасын оңдоо үчүн курулуш материалдарын, эмгек шаймандарын берген, үрөн кампаларын ачып, жеңилдетилген шартта унаа сатып алууга мүмкүнчүлүк түзүп, жергиликтүү элдин түшүмдү мол берген, сууга жакын, жакшы жерлерин тартып алып беришкен жана жери жок миңдеген дыйкандар да бул аймакка өз эрки менен агылып келишкен.

Келгиндер башкармачылыгында келгиндерди жайгаштыруунун планы болгон эмес. Алар ар кандай жолдор менен кыргыз жерлерин тартып алууга умтулушкан. Кыргыздардын пайдалануусундагы «ашыкча жерлерди» табуу ошондой жолдордун бири эле. Кайсы жерде канча жер аянттары бар экендиги көз болжол менен аныкталган. Мына ушундай жол менен жергиликтүү колониялык бийликтер кыргыздардын пайдалануусундагы «ашыкча» жерлерди табышкан жана аны алуунун үстүндө иштешкен. Келгиндердин кыштактарын жайгаштырган бул «бош» жерлер дегеле бош эмес, жайыт жерлер экендигин, ал жерлерге көчмөн кыргыздар малын жайыш үчүн көчүп келерин билишсе да билбегендей түр көрсөтүшкөн.

Келгиндер башкармачылыгынын төбөлдөрү кыргыздардын «ашыкча» жерлерин аныктоодо айыл чарбачылыгына жараксыз жерлерди да жарактуу жерлердин катарына кошуп, жарактуу жерлердин аянтын көбөйтүшкөн. Натыйжада, мындай жерлерге кыргыздарды сүрүп ташташкан. Мисалы келгиндер башкармачылыгынын кызматкери Мазуренко Пишпек оёзунун Качыке болушунда жашаган кыргыздардын 913 түтүнүн өз жеринен кууп чыгып, орустар үчүн 7 кыштак түзгөн. Тартылып алынган жерде турак жай, тегирмен, мечит жана башка курулуштар болгон. Келгиндер башкармачылыгы кыргыздар тарткан зыянды төлөп берүүгө тийиш эле. Бирок андай болгон эмес. Ушул жерде оокаттуу кыргыз Мырзабек Дыйканбаевдин чатыры темир менен жабылган үйү 4000 сом, ал эми тегирмени 3000 сом турган болсо, Мазуренко ал үйдү 50 сомго баалап, тегирменин такыр эле эсептебей койгон. Дыйканчылык үчүн жараксыз жерлерди жарактуу деп жазып, кыргыздарды ошол жакка кубалаган.

Колонизаторлордун колуна жердин өтүшүнө кыргыз дыйкандарынын жакыр абалы да шарт түзгөн. Алардын колун-

да жерди иштетүү үчүн шаймандары жок болгондуктан, орус дыйкандарынын шаймандарын пайдаланып, 1 теше жерин айдагандыгы үчүн 10 теше жер берүүгө аргасыз болушкан. Ошондой эле, колонизатордун колуна жердин өтүшүнө байманаптар да шарт түзгөн. Алар өз жерлерин келгин дыйкандарга узак мөөнөткө ижарага беришкен. Талкан болушунун башкаруучусу 1896-жылы 750 теше жерди 12 жылга ижарага берген, ал эми 1906-жылы анын мөөнөтү дагы 30 жылга узартылган. Бул жерлерде келгин кыштактары түзүлүп, кийинчерээк алардын колуна өткөн.

Өздөрүнүн айдоого жарактуу жерлерин сактап калуу үчүн кыргыздар отурукташууга аракет кыла баштаган. Бирок алардын бул аракеттери жергиликтүү колониялык бийликтер тарабынан тоскоолдуктарга учураган. Жергиликтүү колониялык бийликтер кыргыздар православие динин кабыл алып, падышалык армияда кызмат өтөөсүнө макул болсо гана отурукташууга уруксат бериле турган шартты коюшкан. Бирок кыргыздар бул талаптарды аткара албагандыктан отурукташа алышкан эмес.

Колониялык бийликтер тарабынан кыргыз жерлерин, өзгөчө кышкы жана жайкы жайыттарын тартып алуу, алардын экстенсивдүү көчмөн мал чарбачылыгына өзгөчө чоң зыян келтирген, алардын ансыз деле оор абалын ого бетер начарлаткан.

Ошол мезгилдеги Россиянын «коомдук ишмерлеринин» эмгектеринде Түркстанга келгин дыйкандарды отурукташтыруу, аны сырьё алуунун жана товарларды сатып өткөрүүнүн бай булагына айландыруу, айдоо аянттарын сугаруу, колониялык фондду көбөйтүү жана ушу сыяктуу маселелер кеңири талкууланган. Бирок алардын бири дагы жергиликтүү калктын чарбачылык турмушун кантип уюштуруу керектигин эске алышкан эмес.

Падышачылыктын ишенимдүү кызматчысы, Түркстандын акыркы генерал-губернатору Куропаткиндин падышага жазган докладында: «Акыркы отуз жылда, өзгөчө акыркы он эки жылда кыргыздар бардык багыт боюнча кысымга алынууда. 1904-жылдан тартып алардан Жети-Суу облусу боюнча бир нече миллион теше жер, көбүнчө ал жерлердин кыргыздарга абдан керектигин же керек эместигин талдап отурбастан эле тартылып алынган...», – деп моюнга алууга аргасыз болгон.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Колония деген эмне? Кыргызстан качан жана кандай жолдор менен Россия империясынын колониясына айландырылган? Кыргызстандын колониялык ээлик экендигин фактылар менен далилде. Административдик башкаруу системасы кандайча түзүлгөн?
2. Демократиялык шайлоолор деген эмне? Кыргызстандын аймагындагы шайлоолорду демократиялык шайлоолор деп айтууга болобу? Колониялык мезгилдеги экономикага мүнөздөмө бер.
3. Падышачылык Россиянын Кыргызстандагы жер-суу саясаты кандай максатты көздөгөн?
4. XX к. Кыргызстандын колониялык мезгили боюнча эссе жаз.
5. Колдонмо дептердеги таблицаны толтур.

§ 2. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш

Көтөрүлүштүн башталышы. 1916-жылдын 25-июнунда «бөтөн» калктын 19 жаштан 43 жашка чейинки эркектерин аскер-оорук жумуштарына алуу тууралуу указы жарыяланган. Указда Түркстан крайы боюнча 200470 адамды, анын ичинде, Жети-Суу облусу боюнча 43000 жана Фергана облусу боюнча 51233 адамды алуу каралган.

Анткени дүйнөлүк биринчи согуштун жүрүшүндө падышалык Россиянын армиясындагы адам күчтөрү бир кыйла азайып кеткен эле. Аларды башка империалисттик мамлекеттердей эле, Россия да колониялардын эсебинен толуктагысы келген. Бирок падышалык колониялардагы элдерди куралдандыруудан корккон. Ошондуктан, түркстандыктарды согуш талаасында эмес, оорук жумуштарына, тактап айтканда, жол курулушунда, коргонуу чептерин курууда, отун, малга тоют даярдоо жана мал кайтаруу иштерине пайдалануу каралган. Падышанын указы талаачылык жумуштары өтө кызыган учурда чыккандыктан, бардык жергиликтүү калкты: эмгекчилерди, байларды, манаптарды жана дин кызматкерлерин тынчсыздандырган.

1916-жылдын 11-июлундагы көрсөтмөгө ылайык, калктын айрым катмарларына өз ордуна башка адамды жалдап жиберүү аркылуу аскерге чакырылуудан бошотулган. Мындай мүмкүнчүлүктөр байлар менен манаптарда гана болгон.

Ошентип, аскердик-оорук жумуштарынын негизги оордугу карапайым калктын башына жүктөлгөн. Оорук жумуштарына чакырылгандардын тизмесин түзүү иши болуштук



Жети-Суулук казак-

күчөткөн. Алар бөлөк эл, бөтөн жерде өлгөндөн көрө өз жерибизде өлгөнүбүз артык деп куралдуу көтөрүлүшкө чыгышкан.

Түштүк Кыргызстандагы көтөрүлүш. Кыргызстандын түштүгүндө куралдуу көтөрүлүш биринчи башталган. Ал Фергана өрөөнүндө жашаган өзбек жана башка элдердин көтөрүлүшү менен бир мезгилде болгон.

Биринчилерден болуп, 11-июлда Ош оёзунун Кожо-Абад жана Булак-Башы болуштуктарынын дыйкандары көтөрүлүшкө чыгышкан. Андан ары ушундай толкундоолор Араванда, Үч-Коргондо, Ошто, Өзгөндө, Ак-Жарда, Яссыда, Гүлчөдө, Алайда, Ноокатта, Куршабда болуп өтөт.



Орустар Борбордук Азияда.

Кыргызстандын түштүгүндөгү көтөрүлүш чыгаргандардын нааразылыгы жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнө: болуштук башкаруучуларга, айыл старчындарына, элүү башыларга жана алардын жигиттерине каршы багытталган. Көтөрүлүштүн негизги талабы аскер-оорук жумуштарына чакырылгандардын тизмелерин жок кылуу болгон. Жергиликтүү байлар, болуштук башкаруучулар көтөрүлүшкө каршы чыгышкан.

Падышачылыктын Фергана өрөөнүндө көп сандаган аскердик күчтөрү болгондуктан, Кыргызстандын түштүгүндөгү көтөрүлүштү басып коюуга жетишет. Көтөрүлүшкө катышуучуларды падыша өкмөтү катуу жазалаган.

Түндүк Кыргызстандагы көтөрүлүш. Август айында көтөрүлүш бүткүл Жети-Суу облусун, анын ичинде Түндүк Кыргызстанды да кучагына алат. Түндүк Кыргызстанда көтөрүлүш башкача мүнөздө өткөн. Бул аймакта келгин дыйкандардын көптүгү, ошонун натыйжасында жергиликтүү калктын келгиндер тарабынан көбүрөөк кысымга учурагандыгы жана жер-суу маселесинин өтө курчуп кетиши көтөрүлүштүн узакка созулуп, айыгышкан мүнөздө болушун шарттаган.

Көтөрүлүш 1916-жылдын 6-августунда Бишкек оёзунун Атаке жана Ботбай болуштуктарында башталган. Эртеси Токмок өрөөнүндөгү жана Сарыбагыш болуштуктарындагы кыргыздар көтөрүлүшкөн. Көтөрүлүшчүлөр 8-августта Чон жана Кичи-Кемин өрөөндөрүнүн капчыгайына чейинки аймактарды ээлеп алышкан.

9-августта көтөрүлүшчүлөр бир катар почта станцияларын басып алып, телефон линияларын жана көпүрөлөрдү кыйратышкан. Көтөрүлүшчүлөр Бишкектен Пржевальскиге чейин, Нарын чебине каттоочу жолдорду да көзөмөлгө алышкан. Ушул эле күнү Боом капчыгайынын чыга беришинде, Ысык-Көлгө бара жаткан жолдо Ыбырайым Төлө уулу баштаган көтөрүлүшчүлөрдүн бир бөлүгү барденке тибиндеги 178 мылтык, 30 миңден ашык ок-дары салынган кербенди колго түшүрүшөт.

Чүй өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн кыйла бөлүгү 12-августта Токмокту курчоого алышкан жана бул курчоо 10 күнгө созулган. Көтөрүлүшчүлөрдүн башында Канат хан турган. Ал эми Ысык-Көлдөгү көтөрүлүшчүлөр Пржевальск шаарын 10-августтан сентябрга чейин курчоого алышкан. Шаардын

көпкө чейин курчоодо калышы Түркстан бийликтерин аябай чочулаткан.

Начар куралданган, аскердик даярдыктан өтпөгөн көтөрүлүшчүлөрдү талкалоо үчүн жакшы куралданган 14 батальон жоокер жана 33 казак-орус отряды жиберилген. Алар 29 замбирек, 69 пулемёт менен куралданышкан. Аларга Кыргызстандын аймагында жашаган келгин орустардан түзүлгөн куралдуу кошуун да жардамдашкан.

Көтөрүлүштүн зор чөлкөмдү кучагына алганына жана падышалык Россиянын жазалоочу отряддарына каршы кайраттуу күрөш жүргүзүлгөндүгүнө карабастан женилүү менен аяктаган.

Көтөрүлүштүн мүнөзү жана катышуучулары. 1916-жылдагы көтөрүлүш кыргыз элинин өз жашоосу жана улуттук эркиндиги үчүн күрөшүү болгон. Алар колонизаторлор тарабынан кыргыздардын мыкты жерлерин тартып алууларына, улуттук-колониялык эзүүсүнө жана аймакты жырткычтык менен талап-тоноосуна, жергиликтүү колониялык бийликтердин чиновниктеринин жана келгиндердин зордук-зомбулугуна каршы көтөрүлүшкөн. Алар негизинен найза, кылыч, союлдар менен куралданышып, жакшы куралданган жазалоочу аскерлер менен кармашка чыгышкан.

Ошентип бул көтөрүлүш Россия империясынын колонизатордук саясатына каршы чыккан кыргыз элинин улуттук-боштондук күрөшү болгон. Бул көтөрүлүш жалпы улуттук болуп, ага калктын бардык катмарынын өкүлдөрү катышкан. Аскер-тыл жумуштарына алына турган жаштар көтөрүлүштүн активдүү катышуучулары болгон. Көтөрүлүшкө кыргыздардан башка Кыргызстандын аймагында жашаган дунган, уйгур, казак жана сарт-калмактар кошулушкан. Ошондой эле, орустардын жана украиндердин айрым өкүлдөрү көтөрүлүштү колдоп чыгышкан.

Улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн башында көпчүлүк учурда белгилүү адамдар турушкан. Айрым жерлерде көтөрүлүшчүлөр белгилүү манаптарды хан кылып жарыялашкан. Бардык көтөрүлүштүн бирдиктүү борборун түзүүгө мүмкүнчүлүк болгон жок. Ага жол байланыштарынын татаалдыгы жана падышалык жазалоочу отряддардын кысымы тоскоолдук кылган.

Көтөрүлүшкө белгилүү манап Шабдандын уулдары Мөкүш, Ысамүдүн, Кемел жана Амандар да кошулган. 9-августта

Атаке болуштугундагы сарыбагыш уруулары Шабдандын мечитине чогулуп, Мөкүш Шабдан уулун, ал эми Кочкор өрөөнүндө Канат Убуке уулун хан кылып көтөрүшкөн. Канат хан Кочкордогу, Жумгалдагы жана Токмок аймагындагы көтөрүлүштөргө бир кыйла таасирин тийгизип Токмокту камалоого алган. Шабдан уулдарынын жана Канат хандын көтөрүлүшчүлөрдүн арасында акыр-аягына чейин калгандарына карабастан көтөрүлүштүн жүрүшүнө олуттуу таасир тийгизе алышкан эмес.



Сүргүнгө айдалган экөө.

Көтөрүлүшчүлөрдү жазалоо. Император Николай II көтөрүлүштү басып, аймакта тартипти тезинен жөнгө салуу, аскердик-оорук иштерине жергиликтүү калкты алууну уюштуруу, армияны азык-түлүк менен камсыз кылуу талаптарын койгон. Көтөрүлүштүн натыйжасында келгин дыйкандар тарткан зыяндарды кыргыздардын мал-мүлкүнүн эсебинен толуктап алууга уруксат берилген.

Күнөөсүз адамдарды жазалоочу отряддардын жүздөн, минден кырган кандуу жүрүштөрүнө мыйзамдуу түр берүүгө аракеттенген падыша өкмөтү талаа сотторун түзгөн. Мындай соттор Жети-Суудагы ар бир оёздук шаарда көтөрүлүштү басуу жана бейкүнөө элди кыруу үчүн берилген чексиз укукту жазалоочулар ашыгы менен пайдаланышкан.

Ошентип, падышачылыктын көтөрүлүштү басуу чаралары кыргыз элин массалык кырып-жоюуга айланган. Мындай кандуу жазалоодон корккон көтөрүлүшчүлөр аман калуу аракетинде Кытайды көздөй көчүп кача баштаган.

Падыша өкмөтүнүн көтөрүлүштү ырайымсыздык менен баскандыгынын натыйжасында 1917-жылдын 1-январына карата Пржевальск (Каракол) оёзунда көтөрүлүшкө чейинки 176429 кишиден 123685 же 70 пайыздан ашыгы, Бишкек оёзунда 111338 кишиден 63842 же 57 пайыздан ашыгы жок болгон.

Көтөрүлүшчүлөрдүн чарбасын кыйратуу. Көтөрүлүшкө чейинки Бишкек оёзунда 21813 чарба болсо 1917-жылдын 1-январына карата 12513 чарба калган же 42,66 пайызга

кемиген. Пржевальск оёзунда 34594 чарбанын 24252 чарбасы же 70,21 пайызы кыйраган. Ошондой эле, көтөрүлүштүн натыйжасында бир гана Пржевальск оёзундагы кыргыздардын 2 327 472 баш малы дээрлик жок болгон.



А. Н. Куропаткин.

1916-жылы көтөрүлүш чыгарган кыргыздарга каршы ири жазалоочу чаралардын бири катары генерал-губернатор А. Н. Куропаткиндин Ысык-Көл, Кемин, Чүй, Жумгал, Кочкордон кыргыздарды Нарындын тоолуу аймактарына көчүрүү жана ал жерде көчмөн кыргыздардын өзүнчө Нарын оёзун түзүү буйругу чыккан. Натыйжада Бишкек, Пржевальск, Жаркен оёздорунан 37355 түтүндү көчүрүү, Бишкек оёзунун Сарыбагыш жана Атаке болуш-

туктарынын жашоочуларын ар кайсы айылдарга таратып жиберүү же Балкашка көчүрүү каралган.

Россия империясынын дыйканчылык министрлигинин башкаруучусу, сенатор Риттл бул планды толук колдоого алып, кыргыздардан тартылып алынуучу жерлерди «ашыкча» жер деп мыйзамга ылайыктап коюуга боло тургандыгын, ошол эле мезгилде, жер мекемеси тарабынан Соң-Көлдүн айланасына жана Көкө-Мерен, Жумгал өрөөндөрүнө келечекте Казакстандын 500 мин гектар, Фергана өрөөнүнүн 200 минден ашык гектар жерин сугара турган ири суу сактагычтарды куруунун долбоору иштелип бүтүп калганын, ошондуктан жогорудагы жерлерге кыргыздарды отурукташтырбоону өтүнгөн. Бирок алар бул планды ишке ашырууга үлгүрө албай калышкан.

Үркүн. Түндүк Кыргызстандагы кыргыз айылдарынын бир кыйла бөлүгү жазалоочу отряддардын жана келгиндердин кысымына туруштук бере албай, жан айласын издешип аялдарын, балдарын, үй оокаттарын алып, малын айдап Чыгыш Түркстанды көздөй кача башташат. Кыргыз тарыхындагы бул кайгылуу окуя «Үркүн» деген ат менен белгилүү болуп калды.

Кытайдын аймагына карай үркүп көчүп бара жаткан кыргыздар негизги үч багытта жөнөшкөн. Бир багыт боюнча Ысык-Көлдүн түштүк тарабынан, Борбордук Тянь-Шань, Чүй, Кемин өрөөндөрүнөн козголгон 70 минге жакын кыргыз Тянь-Шань тоолору аркылуу Үч-Турпан менен Ак-Сууну көздөй



1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн курмандыктарынын урматына тургузулган эстелик.

качкан. Бул багытта жол татаал болгону менен жазалоочулар жок болуп мал үчүн чөп-чар кенен эле. Качкындардын экинчи бир бөлүгү, башкача айтканда, Ысык-Көлдүн түндүк тарабындагы кыргыздар жана Жаркен, Верный, Капал оёздорунун казактары Каркыра жайлоосу аркылуу Кулжага багыт алган. Ал эми көтөрүлүшчүлөрдүн үчүнчү бир бөлүгү Ат-Башы аркылуу өтүп Какшаалга барып баш калкалашкан.

Жазалоочу отряддардын куугуну, жолдун татаалдыгы жана ачарчылык качкындарды алсыраткан. Өзгөчө бир аз жүгүн жонуна арткан жөө-жаландарга, ач-жыланаңтарга, жаш балдарга, кары-картаңдарга, балалуу энелерге кар менен музу түбөлүк кетпеген, ызгаардуу Ак-Өгүз, Бедел ашууларын ашуу кыйынга турган. Алардын көпчүлүгү ач жон, куу белде кырылып, сөөгү бөрү менен кузгунга жем болгон.

Тоюттун жоктугу, татаал ашуулар алардын малынын көбүнүн кырылышына алып келген. Малдын кыйла бөлүгү жазалоочулардын колуна тийген. Ошентип чек арага жеткенде качкындардын колунда жылкыларынын 10 пайызы, койлорунун 25 пайызы гана калган.

Кытайдагы качкын кыргыздардын абалы. Кытай жерине качып өткөн кыргыздар Чыгыш Түркстандын аймактарына жайгашкан. Качкындардын негизги массасы Үч-Тур-



Кыргыз болуштук башкаруучуларынын управител тобу.

пан жана Ак-Суу аймактарына, экинчи бир бөлүгү Кашкар провинциясына, үчүнчү бөлүгү Кулжа аймагына отурукташкан. Ошентип, Кытай аймагына качкан кыргыздар менен казактардын саны 164 минге жетип, анын 130 минге жакынын кыргыздар түзгөн.

Жергиликтүү бийлик төбөлдөрү кыргыздарды коркутуп-үркүтүп, алардын акыркы мал-мүлкүнө чейин талап-тоношуп, өзүлөрүн мал катары айдап иштеткен. Акыркы мал-мүлкүнөн ажырап бүлүнгөн качкындар ач-жыланач калышып, ачарчылыкка дуушар болушкан. Бир кесик нан, бир ууч талкан үчүн бардыгын аткарууга даяр болгон, ак шишик тарткан качкындардын тобу Чыгыш Түркстандын шаарлары менен кыштактарында тентиреп күн өткөрүшкөн.

Анча-мынча оокаты барлар буюмдарын базарга чыгарышкан. Алар саткан кийим-кечек, үй-эмеректеринин баасы текейге да арзыбай, тамак-аштын наркы 5–6 эсе жогорулаган.

Качкындардын айла-амалы түгөнүп, жергиликтүү калкка жаш наристе балдарын, көбүнчө бойго жете элек кыздарын бир кочуш эгин же арзыбаган тыйын үчүн аялдыкка сатышкан. Оокаттуу адамдарга сатылган кыз-келиндердин саны 4 минге жакын болгон. Самсыган ач-жыланач качкындарды жугуштуу оорулар каптап, 10 минден ашык адам өлгөн. 1917-жылдын 1-майындагы маалыматка караганда Чыгыш Түркстанга качып келгендердин 70–80 минге жакыны апат болгон.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. 1916-жылдын 8-июлундагы Түркстан крайы боюнча буйруктан:

Согушуп жаткан армиянын районунда россиялык империянын аскер милдетинен бошотулган бөтөндөрүн жана асыресе Түркстан крайынын калкын азыркы согуштун убагында коргонуу курулуштарын жана аскердик катнаштарды куруу боюнча иштерге тартуу жөнүндө Улуу Урматтуунун буйругу 25-июнда чыкты.

Жакын арада негизинен 19 жаштан 31 жашка чейинки жергиликтүүлөр кабыл алынууга тийиш. Чакырылгандардын бардыгы акы алып иштешет жана казына тарабынан багылат.

Аскер губернаторлоруна жана Закаспий облусунун начальнигине бул жөнүндө тийиштүү көрсөтмөлөрдү берип, мен крайдын ушул убакка чейин улуу жооптуу согуштун жүгү жүктөлбөгөн жана азыркы убакта Улуу Урматтуунун каалоосу менен армиянын тылында эмгекке чакырылып жаткан жергиликтүү калк чакырыкка толук даярдык менен келишет, андан кийин анын жогорку жол башчысы таксыр император жүргүзүп жаткан жеңиштүү орус армиясынын аракеттеринин тылдагы районунда өзгөчө кубат менен иштей тургандыктарына ишенгендигимди билдиремин.

2. Жусуп Абдрахмановдун «Кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндө» китебинен:

...Көтөрүлгөн массалардан Куропаткин жетишерлик чоң коркунучту көргөн, ошондуктан ал өзүнүн замбиректери жана пулемёттору бар солдаттарына гана эмес, ошондой эле Орто Азиянын биринчи жолу басып алгандардын да «тажрыйбасына» таянууну зарыл деп тапкан. Ошол эле Фольбаумга жиберген телеграммаларында ал: Фольбаумга караганда каруу-күчү аз полковник Колпаковский мындан 52 жыл мурда Верныйга (Алматыга) таандай каптап чабуул коюп келе жаткан колду тайманбай утурлай чыгып, ал колдорду Кастек ашуусунда баш көтөргүс кылып талкалагандыгын генералдар Черняев, Романовский, Кауфман жана Скобелев Сыр-Дарыя, Самарканд жана Фергана облустарын көп каруу-күчсүз басып алышкандыгын айткан жана Фольбаумга алардан өрнөк алууну сунуш кылган.

Бул аскерлердин көбү көтөрүлгөн кыргыздарга каршы жиберилген, анткени, көтөрүлүш Түркстандын эч бир жеринде Ысык-Көл, Нарын аймактарындагыдай жана Чүй өрөөнүндөгүдөй айыгыша жүргөн эмес.

Кыргыздардын эки уезди үчүн Куропаткиндин таш боордуктун бөтөнчө чарасын көрүүнү – кыргыздарды акыркы бир таман жеринен кол жуудурууну чечиши көтөрүлүштүн мына ушул мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

3. 1916-жылкы кыргыздардын көтөрүлүшү жөнүндө 1916-жылдын 3-сентябрында Г. И. Бройдонун Ташкен шаарынын Сот Палатасынын тергөөсүнө берген далилдеринен:



...көтөрүлүш – падыша өкмөтүнүн андан аркы колонизатордук иш-аракеттери үчүн кыргыздарды тыптып кырып салып, жерин бошотуп алууга багытталган жогорку бийлик менен бирге (Ташкен менен Жети-Суу) бүткүл администрациянын кара ниет чагымынын натыйжасы. Акылга сыйбас, кыянаттык менен берилген буйруктар, администрациянын төбөл-

дөрүнүн жалган түшүндүрүүлөрү, келгин орустардын колтугуна суу бүркүү, алардан отряд түзүү, кунсуз киши өлтүрүүлөр, жазасыз ээнбаштык – мына ушунун баары көтөрүлүш чыгарды демиш болуп, «кыргыздарды кырып-жоюуга» багытталган. Полиция тарабынан куралдандырылып жана уюштурулган аскер отряддары менен дыйкандардан түзүлгөн кошуундардын иш-аракеттеринин аркасында крайдын администрациясы улам толукталып келип жаткан аскерлердин көз алдында кыргыз калкын душман катары көргөзүү менен кырдаалды билгичтик менен улам күчөтүп курчуткан.

4. Белек Солтоноевдин «1916-жылдагы кыргыз көтөрүлүшү» китебинен:

...Чүй, Кочкор, Ысык-Көлгө түн катып жашынып түшкөн качкындарды сенде баландай акым бар, малымды айдап кеткенсиң, баланча мужукту өлтүргөнсүң деп малын төлөтүп, малсыз болсо көбүнчө өзүн өлтүрүп, катыны сулуу болсо, Алматыдан барган казакка, таранчы, дунганга сатып турду. Кыз-келинин Токмок, Пишпек, Караколдон же орустун колуна түшкөндөй сатып алып, Алматыга алып барып, падага сатуу казак менен таранчыга кесип болду. Мужуктун өлтүргөнүнө, талаганына чыдай албай Алматы дубанына, Пишпекке, Олуя-Ата, Таласка, Кетмен-Төбөгө качты. Кайтадан Кашкар, Турпанга кеткени дагы болду. Кышкы суукта үстүндө кийими, ичүүгө тамагы жок болгон үчүн көп кырылды. Жалгыз жүргөндөрүн карышкыр жеди. Келте, котур каптады. Жол үстү, тоо арасы, ашуулар, жар түбүндө, таш түбүндө өлүп жаткандардын эсеби жок, буларга жардам кылган болбоду. Токмок, Пишпекте жана кыштактарда көчөдө баса албай жүргөн, ачкадан жана оорудан баса албай келе жаткан качкындарды итине талатып өлтүргөн мужуктар да болду.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн себебин ачып бер. Улуттук-боштондук көтөрүлүш деген эмне?
-  2. Түндүк жана Түштүк Кыргызстандагы көтөрүлүштүн жүрүшү тууралуу айтып бер.
3. Көтөрүлүштүн мүнөзү кандай, анын жетекчилери жөнүндө эмне билесиң?
4. Орус падышачылыгы көтөрүлүштү кандайча баскан?
5. Колдонмо дептерди пайдаланып, андагы таблицаны толтур.
6. Үркүн жана Кытайдагы качкын кыргыздар боюнча чакан эссе жаз.

§ 3. Кыргызстан Россиядагы революциялар мезгилинде

Февраль революциясынын жениши жана Кыргызстанда үч бийликтин орношу. Петроградда башталган көтөрүлүш бүткүл Россияга тез жайылып, калктын кенири массасын күрөшкө көтөрдү. Март айында Түркстандын аймагында митингдер, демонстрациялар, чогулуштар болуп жатты. Аларда аймактагы падышалык бийликтин өкүлдөрү кызматтарынан алынып, камалды. Ал эми айрым кызматкерлер Кыргызстандын чегинен тышкары жактарга айдалды.

Россиянын башка аймактарындай эле, анын колониялык ээлиги болгон Кыргызстанда да Советтерди түзүү кыймылы башталды. Жумушчу депутаттарынын Советтери Пишпекте, Токмокто, Пржевальскиде, Нарында жана Ош шаарында түзүлгөн. Бул алгачкы Советтерде жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү өтө аз, же айрымдарында такыр эле болгон эмес. Кыргызстандагы Советтер демократиялык бийликтин органдары болуп калган жана алар калкты азык-түлүк менен жабдуу, 8 сааттык жумуш күнүн киргизүү сыяктуу иштерди жүргүзүшкөн. Советтерде борбордук райондордогудай эле эсерлер менен меньшевиктер көпчүлүктү түзүшкөн.

Советтер менен бир эле мезгилде Кыргызстанда Убактылуу өкмөттүн бийлик органдары түзүлгөн. 7-мартта Пишпектеги шаардык думанын заседаниесинде Убактылуу өкмөттүн бийлигин таануу жөнүндө чечим кабыл алынып, жаңы бийликтин органы болгон Аткаруу Комитетин түзүшкөн. Ага негизинен шаардын бай жашоочулары кирген. Мындай аткаруу комитеттери бардык шаарларда, айыл-кыштактарда түзүлгөн, ошол эле мезгилде болуштук башкаруучулар жана айыл старчындары өз орундарында калган.

Жергиликтүү калктын өкүлдөрү өздөрүнүн бийлик органдарын түзө башташкан. 1917-жылдын апрель айында Пиш-

пекте кыргыз коомдук комитети түзүлөт, андан кийин мындай комитеттер Түндүк Кыргызстандын башка шаарларында да пайда болот. Бул комитеттерди падышачылыктын тушундагы жергиликтүү администрацияда кызмат өтөгөн байлар уюштурушкан. Август айында Ошто мусулман жумушчуларынын жана чайрыкерлеринин депутаттарынын Совети түзүлгөн. Ал жергиликтүү букара калктын арасында чон таасирге ээ болгон.

Ошентип борбордук Россиядан айырмаланып кош бийлик болбостон, Кыргызстанда жумушчулар менен солдаттар депутаттарынын Советтеринен, Убактылуу өкмөттүн комитеттеринен жана Кыргыз коомдук комитеттеринен турган үч бийлик түзүлөт.

Февраль революциясынан кийинки мезгилдеги Кыргызстандагы абал. Россияда падышачылыктын кулагандыгы тууралуу кубанычтуу кабарды уккандан кийин 1917-жылдын март айынан баштап кыргыздар өз мекенине кайта баштаган. Үрккөн элдин кыйласы кайтып келе жаткан жолдо кырылган. 1917-жылдын 1-майына карата 64 миңге жакын адам кайтып келген.

Үч бийлик убагында кыргыздардын таламын жумушчу жана солдат депутаттарынын Советтери да кызуу жактаган. Советтер жергиликтүү калк менен орус келгиндеринин ортосундагы мамилени жакшыртууга, өз айланасына ар улуттун калкын бириктирүүгө аракеттенишкен. Ал эми Убактылуу Өкмөттүн Түркстан комитети качкын элдин ата конушуна кайтып келүүсүнө тыюу салган атайын токтом кабыл алган.

Өкмөттүк бийликтин жол берүүсүнөн улам мекенине кайтып келе жаткан качкындарды кулактар ырайымсыз жазалашкан. Убактылуу өкмөттүн тушунда эле жазалоочулардын колунан, ачарчылыктан жана оору-сыркоодон 20 миңден ашык үркүндүн катышуучулары кырылган.

Пишпек жана Пржевальск оёздеринен кыргыздарды суусу жок Нарын районуна көчүрүү жөнүндөгү падыша өкмөтү кезинде белгиленген планын Убактылуу өкмөттүн Түркстандык комитети жактырган жана ишке ашыра баштаган. Бул саясат улана берсе Пржевальск жана Пишпек уезддеринин жергиликтүү калкы толук кырылуу коркунучунда турган.

Ошентип, Февраль революциясы кыргыздарды улуттук эркиндикке чыгарган эмес. Убактылуу өкмөт орус эмес элдерге карата падышачылыктын улуттук-колониялык саяса-

тын уланта берген. Кыргыздардын негизги массасы падыша тушундагыдай эле укуксуз бойдон кала берген. 1916-жылы көтөрүлүшкө катышкан кыргыздарды куугунтуктоо улантылган.

Массалардын коомдук-саясий жана кесиптик уюмдарынын түзүлүшү. Февраль революциясы массалардын коомдук-саясий активдүүлүгүнүн өсүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. 1917-жылдын март айында Сүлүктүдө, ал эми апрель-июнь айларында Пишпекте, Ошто жана Кызыл-Кыяда социал-демократиялык топтор түзүлгөн. Бул жаны түзүлгөн социал-демократиялык топтордо жергиликтүү калктын саналуу гана өкүлдөрү бар болгон.

1917-жылдын жайында Пишпекте Абдыкерим Сыдыковдун жетекчилиги астында «Алаш» улуттук партиясынын жергиликтүү бөлүмү түзүлгөн. Бул партияны көрүнүктүү коомдук ишмер, Россиянын Мамлекеттик Думасынын мүчөсү, кадет **Ахмет Байтурсунов** жетектеген. Анын катарында жогорку диний мектептерден келген көптөгөн окуучулар, дыйкандар, ошондой эле жумушчулар да болгон. 1916-жылдагы көтөрүлүштү жырткычтык менен басуунун натыйжасында Кытайга качууга аргасыз болгон кыргыз-казак качкындарына чон жардам көрсөткөн.



Ахмет Байтурсунов.

Бул партия эл алдына эркиндик, тендик, демократия, казак жана кыргыз калкынын бир туугандыгы, алардын эркин өнүгүшү деген ураандар менен чыккан. «Алаш» партиясы казак жана кыргыз элин өз алдынча мамлекетке бөлүү мүдөөсүн көздөгөн. Калктын арасында алар үчүн түшүнүктүү тилде үгүт жүргүзүлгөндүктөн, ал казак-кыргыз массаларынын арасында чон таасирге ээ болгон. «Алаш» партиясынын жергиликтүү уюмун түзүүгө Ишенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов, Найзабек Тулин ж. б. активдүү катышышкан.

Кыргызстандын түштүгүндө өзбек, ошондой эле кыргыз калкынын бай төбөлдөрүнүн жана мусулман дин кызматчыларынын, интеллигенциянын өкүлдөрүн бириктирген «Шуро-и-Ислам» партиясынын жергиликтүү уюму түзүлгөн. Анын жергиликтүү уюмун Таш Кудайбергенов жетектеген. Ал Россиянын курамында Түркстандык улуттук-мусулмандык авто-

номиясын түзүү максатын койгон. «Шуро-и-Ислам» партиясы Кыргызстандын түштүгүндө бир кыйла таасирге ээ болгон.

«Туран» партиясы да Кыргызстандын аймагында өзүнүн жергиликтүү уюмдарын түзө баштайт. Ал өз катарына Түркстан аймагындагы окуучулардын, мугалимдердин, котормочулардын жана улуттук соода буржуазиясынын өкүлдөрүн бириктирген. Туран партиясы Түркстан аймагын Россиядан бөлүп, бирдиктүү Түрк мамлекетин түзүү максатын койгон.

Абдыкерим Сыдыков, Иманаалы Айдарбеков, Таш Кудайбергенов, Имаш Көбөков, Сейдакмат Чукин, Садык Мураталин жана башкалар бир эле мезгилде солчул эсерлердин партиясынын катарына да киришкен. Солчул эсерлердин жерди тендеп бөлүштүрүү идеясы менен өлкөдө чоң таасирге ээ болгон. Женишке жетишсе, алар ар бир дыйканга 30 гектардан жер берүүгө убада берген. Кыргызстандын аймагында солчул эсерлер партиясынын жергиликтүү уюмдары түзүлгөн. Ал шаарлардагы жана айыл-кыштактагы келгин калктын, ошондой эле жергиликтүү калктын кыйла бөлүгүнө чоң таасир тийгизген.

Пишпек оёзиндеги кедей жана орто дыйкандарды бириктирген демократиялык уюм «Букара» союзу 1917-жылдын май айында түзүлгөн. Ага кыргыздардан башка казак, татар ж. б. улуттагы кедей-дыйкандар да киришкен. «Букара» союзу эмгекчи элдин таламын коргоо, калктын ан-сезимин көтөрүү, кыргыз коомчулугунун турмушун демократиялык негизде жөнгө салуу милдетин койгон. 1917-ж. күзүндө бул союз Пишпек оёзиндеги кыргыз кедейлеринин кыйла бөлүгүн тартып, 7 миңден ашык кишини өзүнө топтой алган.

9-сентябрда Пишпекте «Букара» союзунун съезди болуп, анын башкармасынын төрагалыгына **Кожомурат Сарыкулаков**, орун басарлыгына Имаш Көбөков шайланышат.

Кыргызстанда ар түрдүү адистиктеги жумушчуларды бириктирген союздар түзүлө баштайт. 1917-жылдын жазында Пишпекте «Жумушчулар менен кол өнөрчүлөрдүн союзу» уюшулган. Ага ар кайсы кесиптеги жумушчулар: жыгач усталар, кыш кыноочулар, кийим тигүүчүлөр жана Чүй сугат системасынын жу-



Кожомурат
Сарыкулаков.

мушчулары киришкен. Кызыл-Кыя менен Сүлүктүнүн шах-тёрлору «Жумушчу кенчилердин союзун» түзүшөт. Кыргызстандын түштүгүндөгү кедей-кембагалдардын ири уюму «Жумушчу жана чайрыкерлердин союзу» болгон.

Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу. 1917-жылдын 25-октябрында (7-ноябрь) В. И. Ленин башында турган большевиктер партиясы Петроградда төнкөрүш жасайт, ал кийинчерээк тарыхта Улуу Октябрь социалисттик революциясы деген ат менен белгилүү болот.

1917-жылдын 28-октябрында (10-ноябрда) Ташкенттин жумушчулары айыгышкан салгылашуулардан кийин Совет бийлигин орнотушат. Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги адегенде Ташкент шаарына жакын, ошондой эле большевиктик топтору күчтүүрөөк болгон жумушчу райондорунда орной баштады. Кыргызстандын аймагында биринчи болуп 1917-жылдын ноябрь айында Сүлүктү менен Кызыл-Кыяда Совет бийлиги жарыяланат. Декабрда Жалал-Абадда, январда Ошто Совет бийлиги орнойт. Шаарларда Совет бийлигинин жарыяланышы менен Кыргызстандын түштүк бөлүгүндөгү айыл-кыштактарда Советтер жапырт пайда боло баштайт.

Кыргызстандын түндүк-батыш бөлүгүндө Таласта Совет бийлиги 1917-жылдын декабрынын башында орнойт. Бул аймакта Совет бийлигин орнотууда Ташкент – Олуя-Ата темир жолунун жумушчулары жана Олуя-Ата шаарындагы аскер гарнизону, ошондой эле бул шаар аркылуу Жети-Сууга кайтып бара жаткан аскерлер жардам көрсөтүшкөн.

1918-жылдын башында Пишпек оёзунун Советтеринин съезди болуп, ага 66 депутат катышкан. Съезд бул аймакта Совет бийлигинин орногонун билдирет. Пишпек оёзунда Совет бийлигинин орношу, Верный (азыркы Алматы) шаарында куралдуу көтөрүлүштүн жеңишин бир кыйла жеңилдеткен. Пржевальск жана Нарын аймактарында Совет бийлигин орнотуу курч кырдаалда болуп өтүп, 1918-жылдын жайына чейин созулган.

Ошентип 1918-жылдын ортосунда бүткүл Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги орногон. 1916-жылы көтөрүлүштө оор жеңилүүгө учураган жергиликтүү кыргыз калкы Убактылуу өкмөт учурунда да жеңилдик алышкан эмес. Алардын көпчүлүгү Совет бийлиги тарабында болушуп, аны колдошкон.

Качкын кыргыздардын өз мекенине кайтып келүүлөрү. Кыргызстандын аймагында совет бийлиги орногондон кийин көтөрүлүшчү кыргыздар жазалоо коркунучунан куткарылып, аларды куугунтуктоого тыюу салынат. Бул төнкөрүшкө чейинки улуттар аралык кастыкты жоюуга, элдер ортосундагы достук мамилени түзүүгө шарт түзгөн. 1918-жылы 5-июлда Жети-Суу облустук аткаруу комитетинин алдында улут иштери боюнча облустук комиссариат түзүлөт, бул комиссариаттын алдында орус-кыргыз мамилелерин тартипке келтирүү боюнча комитет уюштурулат. Бул комитет кыргыз жана орус калкынын арасында кенири үгүт-насыят иштерин жүргүзгөн.

Ачарчылыкка учураган калкка жардам көрсөтүү боюнча комитеттер түзүлгөн. 1918-жылдын 29-октябрында Жети-Суу облустук аткаруу комитети Токмок азык-түлүк комитетине ачарчылыкка учураган кедей кыргыздар үчүн тамактануу пунктун ачууга 100 мин сом акча берген жана бай кыргыздарга салык салуу жолу менен кошумча каражаттарды издеп табууну Токмок оёздук Советине милдеттендирген. Тамактануу пункттары Пишпекте, Токмокто, Пржевальскиде, Нарында, Ошто жана башка калктуу конуштарда уюштурулган. Бул акысыз берилген тамак-аш аз да болсо ачарчылыкка учураган элге күч-кубат берип, бир нече миң кыргыздарды ачарчылыктан өлүмгө дуушар болуудан сактап калган.

Качкан кыргыздарга жардам көрсөтүү жана аларды өз мекенине кайра көчүрүп келүү үчүн Батыш Кытайга атайын комиссия жиберилген. Качкын кыргыздардын аман калгандарынын басымдуу көпчүлүгү 1917-жылы эле келгендер болчу. Бирок дагы миндеген качкындар Кытай жергесинде кала берген. Алардын айрымдары жазалоодон коркушса, көбү, ачарчылык маалында кулчулукка сатылып кетишкен эле. Көпчүлүк кыргыздардын өз мекенине кайтып келүүгө мүмкүнчүлүктөрү болгон эмес.

Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетинин 1920-жылдын 2-февралындагы чечими менен атайын комиссия түзүлгөн. Атайын комиссияга качкын кыргыздарды мекенине кайтаруу жана өз жерлерин кайтарып берүү үчүн бардык чараларды көрүү, кайтып келген качкындарга жасалган зомбулуктарды токтотуу, тартылып алынган үй-жайын, жер-суусун, бак-шагын өз ээлерине кайтаруу, качкындарга акчалай, тамак-аш, кийим-кечеден жардам көрсөтүү, чет жерде эзи-

лип жаткандарды өкмөттүн эсебинен куткарып калуу, орус-тар менен кыргыздардын ортосундагы жоолашууну токто-туу милдеттери жүктөлгөн. Ошону менен бирге комиссияга чон укуктар берилген. Жергиликтүү бийликтер менен аскер бөлүктөрүн комиссиянын ишине көмөк көрсөтүүгө милдет-тендирип, тоскоолдук кылгандарды революциячыл трибу-нал сотуна берүү укугуна ээ болгон.

Кулчулукка дуушар болгон кыргыздарды куткарып алуу үчүн Кытайга эки топтон турган элчи жөнөтүлгөн. Кулчу-лукта калган кыргыздарды акча төлөп куткарып алууга ма-кулдашылган. Ошентип, мекенине кайта албай калган кач-кындар келе башташат. Толук эмес маалыматтар боюнча 1920-жылы Нарын оёздуна гана качкындардын 4338 үй-бүлөсү жана кулчулуктан куткарылган 139 киши кайтып келген.

Качкындарды жайгаштыруу үчүн Совет өкмөтү 100 млн сом бөлгөн. Качкындарга акысыз курулуш материалдары, кездеме, үрөн, мал, айыл чарба шаймандары, боз үйлөр, ошон-дой эле, көтөрүлүш убагында тартылып алынган мүлктүн бир бөлүгү кайтарылып берилет. Пржевальск жана Пишпек оёздуна кайтып келген кыргыздарга 1920-жылдын жазын-да 40 миң теше айдоо жери, 80 миң теше жайыт жери тар-катылат. Алар беш жылдык мөөнөткө айыл чарба салыгы-нан куткарылган. Мурдагы өрттөлгөн жана талкаланган жер-лерде кыргыз качкындарынын айыл-кыштактары пайда боло баштайт.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Мекенине кайтып келе жаткан кыргыздардын өтүнүчүнөн:

Бардыгыбыз тоодо жашап, ачарчылыктан кырылуудабыз, эч нерсебиз жок, нан беришпейт. ...жолго чыксак, кайтып келүүгө дарманыбыз жет-пей, кырылып калчудайбыз. Эркиндик, адилеттүүлүк жана тең укуктуу-луктун атынан биздин тагдырыбызга назар салууңуздарды өтүнөбүз, бизди коргоп, сактап калгыла.

2. 1917-жылдын 5-апрелиндеги Пишпек оёзундагы Шамшы болуш-тугунун кыргыздарынын телеграммасынан:

Биздин кыргыздардын жерлерин тартып алышып, айдап салышууда, токойлорду кыйып, талааларыбызды тыйпыл кыла, кыргыздарды кыра-быз деп үркүтүп-коркутууда, бул жерде бизди коргой турган бийлик да, адам да жок.

3. 1917-жылдын 15-августундагы Пржевальск оёзундагы кыргыз-дардын телеграммасынан:

Пржевальск оёзундагы кыргыздарды оокаттуу орустар аёосуз кырууда... Күн сайын талап-тоноо жана өлтүрүүлөр болууда. Кыргыз эли жеринен конуш алууга укуксуз болуп калууда... эч кандай каражат жана боз үйлөр жок, өлүм, ачарчылык, дээрлик баардыгы өлүм коркунучунун алдында. Кыргыздарды сактап калууңуздарды суранабыз.

4. Түркстан Комитетинин Пишпек аткаруу комитетине жөнөткөн телеграммасынан:

Убактылуу өкмөт учредителдик чогулуш өткөрмөйүнчө кыргыздардын жерин башкаларга да, өзүлөрүнө да кайтарып бербөөнү чечти. Кокус кырыктан сырткары болушуңар үчүн силер да жер маселелерине түк кийлигишпөөңөрдү Түркстан Комитети талап кылат.

5. 1917-жылдын 13-июнунда Пржевальск Советинин Түркстан крайынын жумушчу жана солдат депутаттарынын Советине жөнөткөн телеграммасынан:

Ач кыргыздарда өлүм-житим көбөйүүдө. Пржевальскиде жүз миң пуддан ашык эгин бар. Силер Түркстан аткаруу комитетинен эгинди тез арада кыргыздарга бөлүп берүү жөнүндөгү буйрук чыгаруусун талап кылгыла. Акыбалды жакшыртуу үчүн эгин таратуу Советин түзүүдөбүз.

6. Ысык-Ата болушунун ишенимдүү адамы Акмат Каныбаевдин 1917-жылы июнда чыгып сүйлөгөн сөзүнөн:

Биздин Ысык-Ата болушунда коом үчүн зыяндуу белгилүү манап Исак Шайманов бар, ал такай алдамчылык кылып, букараларды тынч жашатпай жатат. Ошондуктан мага ишеним көрсөткөндөр Шаймановдун кысымынан кутулуу үчүн өз алдынча болушту түзүүнү чечишти.

7. Казак окумуштуусу Мухаметжан Тынышпаевдин 1917-жылдын 18-декабрында «Казак» гезитине жазган билдирүүсүнөн:

... жол ката кыргыз эли мал-жанынан айрылган, эптеп алып качканы бирин-экин кийиз, он чакты уук, казан-аяк, бирин-экин мал сыяктуу бирдеме, жолдон аман калган малын барган жериндеги калмактар тартып алган, үй-жайын тоногон, андан калгандарын ачкачылыктан өлбөөнүн амалында өздөрү сатып жиберген.

Кулжадан (Текес) консул Бродянский калмактарды жана андан башка жергиликтүү реакциялык топторду кыргыздарды ээн-эркин тоноого коё берсе керек. Аны далилдеп, Петроградга дилгирем согуп, консулду ишинен алдырдык.

8. Эл Комиссарлар Советинин 1917-жылы 2 (15)-ноябрда кабыл алган «Россия элдеринин укуктарынын декларациясынан»:

Эл Комиссарлар Совети улуттар жөнүндөгү маселе боюнча өзүнүн жүргүзө турган ишинин негизине төмөнкү башталыштарды коюуну чечти:

- 1) Россия элдеринин тең укуктуулугу жана өз алдынчалыгы.
- 2) Россия элдеринин бөлүнүп чыгуу жана өз алдынча мамлекет түзүүгө чейинки өз тагдырын өзү чечүү укугу.
- 3) Бардык ар кандай улуттук жана улуттук-диний артыкчылыктары менен чектөөлөрдү жоюу.
- 4) Россиянын территориясында жашаган улуттук азчылыктардын жана этнографиялык топтордун эркин өнүгүшү.



9. Эл Комиссарлар Советинин 1917-жылдын 20-ноябрындагы (3-декабрь) «Россиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчил мусулмандарына» деген үндөөсүнөн:

Мындан ары силердин диний ишенимиңер жана үрп-адатыңар, силердин улуттук жана маданий мекемелериңер эркин жана кол тийгис болуп жарыяланат. Өзүңөрдүн улуттук турмуш-тиричилигиңерди эркин жана тоскоолсуз жүргүзө бергиле. Буга силердин укугуңар бар. Россиянын бардык элдеринин укуктарындай эле, силердин укугуңар революциянын жана анын органдарынын – жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын Советтеринин бардык күч-кубаты менен корголо турганын билип койгула.

10. Пишпек оёзунун Военно-Антоновка кыштагынын дыйкандарынын Советтеринин облустук съездине 1918-жылдагы наказынан:

Биз, Военно-Антоновка кыштагынын граждандары, мусулмандарды эгин эгүүчү дыйкандар менен бирдей жайлаштырууну талап кылабыз, атап айтканда, мурдагыдай, эски тартип кезиндегидей болбосун үчүн мусулман граждандарды кыштак-кыштак кылып жайлаштырууну же аларга жаңы кыштактарды курууну талап кылабыз, анткени, эски тартип кезинде кээ бирөөлөр суусу бар өтө ыңгайлуу жерлерге жайлаштырылып, ал эми экинчи бирөөлөр болсо таптакыр суусуз талааларга жайлаштырылган болчу. Ошондуктан, сугат жерлерди тең бөлүп, бардыгы бирдей пайдаланышы үчүн мусулман граждандарын бүт бойдон орустар менен катарлаш жайланыштырууну өтүнөбүз.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. Кыргызстанда жашаган калктын бардык катмарынын буржуазиялык-демократиялык революцияга кылган мамилелерин ачып көрсөт.
-  2. Кыргызстанда Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясы кандай өткөн?
3. Окуу куралындагы материалдарды пайдаланып, Февраль революциясынан кийин Кыргызстандагы калктын революциячыл активдүүлүгүнүн өскөндүгүн мисалдар менен далилде.
4. 1917-ж. Кыргызстандагы революциялык кыймылдын жигердүү катышуучуларынын, социал-демократиялык топтордун жана уюмдардын уюштуруучуларынын ысымдарын атап бер.
5. Өзүңөр жашаган айыл, село, шаарыңарда, районуңарда Совет бийлигинин орношу жөнүндө аңгеме түзүүгө аракеттенгиле. Кыргызстанда Совет бийлиги кандайча орногон, жергиликтүү элдин ага болгон мамилеси кандай эле?
6. Большевиктердин улут маселеси боюнча программасы кандай болгон?
7. Колдонмо дептердеги таблицаны жана суроону толуктап жаз.

§ 4. Кыргызстан граждандык согуш жылдарында (1918–1920-жж.)

Совет бийлигинин алгачкы экономикалык жана социалдык чаралары. Бийликти женип алгандан кийинки алгачкы айларда эле Совет өкмөтү бир катар экономикалык чараларды иш жүзүнө ашырган. 1917-жылдын 25-октябрында Смольныйдагы кеңешмеде жумушчу контролу жана өлкөнүн бүткүл экономикалык турмушун жетектөөчү органды түзүү маселеси талкууланган. 14-ноябрда Эл Комиссарлар Совети Жумушчу контролу жөнүндөгү декретти кабыл алган. Ишканаларда жумушчу контролунун киргизилишине каршылык көрсөтүшүп, ээлери өз ишканаларын жаба башташкан.

1917-жылдын 1-декабрында Борбордук Аткаруу Комитети Эл Чарбасынын Жогорку Совети (ЭЧЖС) жөнүндөгү жобону бекиткен. ЭЧЖС чон укукка ээ болгон: ишканаларды конфискациялап, бош калгандарын өз ээлигине алган жана айрым ишканаларды жаап коё алган. ЭЧЖС ишкана ээлеринин экономикалык саботажына каршы ишканаларды конфискациялай баштайт. Адегенде айрым гана заводдор мамлекеттештирилсе, 1918-жылдын январынан тартып бүтүндөй тармактар мамлекеттештириле баштайт.

Бул чаралар Кыргызстандын аймагында да жүргүзүлгөн. Түркстан Республикасынын 1918-ж. 5-мартындагы декрети боюнча Кызыл-Кыя менен Сүлүктүнүн көмүр кендери мамлекеттештирилген. Кыргызстандын аймагындагы бир катар майда жана орто ишканалар да мамлекеттин колуна өткөрүлгөн.

Совет өкмөтүнүн бул алгачкы чараларын көп адамдар, ошонун ичинде партиялык жетекчилик социалдык кайра куруулардын башталышы катары кабыл алышкан. Совет өкмөтү жашаган алгачкы күндөрдөн тартып эле эмгекчилердин кызыкчылыгында бир катар иш-чараларды жүргүзгөн. 30-октябрда 8 сааттык жумуш күнү жөнүндө декрет кабыл алынган. Аялдардын жана жашы жетпегендердин эмгегин коргоо системасы, ооруган учурда жана жумушсуз калганда камсыздандыруу, акысыз медициналык жардам жана мектептерде окутуу киргизилген. Жумушчулар менен кызматчылардын айлыгы, пенсия жана пособиелердин өлчөмү көбөйтүлдү. 1917-жылдын декабрында эмгек жөнүндөгү закондордун Кодекси бекитилген.

Аялдардын тен укуксуздугун жойгон декрет жарыяланган. 1918-жылдын 20-январында динге ишенүү же ишенбөө эркиндиги жөнүндөгү декрет чыккан. Ал боюнча дин мекемелеринин бардык артыкчылыктары жоюлган. Дин мамлекеттен жана мектептен бөлүнгөн.

«Аскердик коммунизм» саясаты. Үч жарым жылдык согуш жана революциянын сегизинчи айынан кийин өлкөнүн экономикасы кыйроо абалында эле. Экономикалык кыйроо учурунда ишке ашпай турган жумушчулардын өзүн-өзү башкаруу ыкмасынан баш тартып, большевиктер бир катар чукул чараларды ишке ашырган. Бул иш-чаралар Советтик тарыхта «аскердик коммунизм» деген ат менен белгилүү.

1918-жылдын күзүндө дээрлик бардык жерде жеке соода жоюлган. 1919-жылдын 11-февралында өлкөдө азык-түлүк чачымы киргизилди. Ар бир облус, оёз, болуш, ар бир дыйкан жамааты болжолдонгон түшүмгө ылайык, эгинди жана башка продуктуларды алдын-ала белгиленген көлөмдө мамлекетке тапшырууга тийиштүү болгон. Эгинден тышкары, бал, жумуртка, өсүмдүк майы, эт, каймак, сүт тапшырышкан. Ар бир дыйкан общинасы тапшырма үчүн жооп берген. Тапшырылган продукциялардын ордуна дыйкан кездеме, кант, туз, ширенке, тамеки, айнек, керосин, кээде башка айыл чарба шаймандарын алышкан. Айыл чарба шаймандары жетишсиз болгондуктан дыйкандар буга жооп кылып айдоо аянттарын кыскартышат. Бул ачарчылык коркунучун пайда кылган.

16 жаштан 50 жашка чейинки бардык граждандар иштөөгө милдеттүү болушкан. «Ким иштебесе, ал тиштебейт» деген принцип боюнча иштешкен. Алар эмгек милдеткердиги боюнча чакырылып, аскерге чакырылгандар менен теңештирилген.

1920-жылдын экинчи жарымы «аскердик коммунизм» саясатынын өөрчүгөн мезгили болуп калган. Өкмөт акча системасын алып салууга багыт алат: транспортто жүрүү, мекемелерден почта-телеграф кызматтарын пайдалануу, телефонду, суу түтүгүн, газды, электр энергиясын, отунду, туракжайды пайдалануу акысыз болгон. Дары-дармекке жана ошондой эле кеңири керектелүүчү буюмдарга төлөөлөрдү алып салуу боюнча декрет кабыл алынган.

«Аскердик коммунизм» саясатынын натыйжалары кандай болду? Бир жагынан, ал ички жана тышкы контрреволюцияга каршы күрөшүү үчүн бардык күчүн топтоого

мүмкүндүк берген. Бул жагынан алганда, ал аргасыздан жасалган кадам болгон.

Экинчи жагынан, даярдалбаган материалдык жана маданий жагдайда социалисттик идеялар таанылгыстай болуп бурмаланган: коомдоштуруунун ордуна – мамлекеттештирүү, ар биринин эркин өнүгүшүнүн ордуна – эмгек милдеткердиги, эн алдынкы демократиянын ордуна – катаал диктатура, адилеттүүлүктүн ордуна – тендемечилик келди. Экономикалык мыйзамдарга, адамдын кызыкчылыктарына, анын керектөөлөрүнө назар салбагандык өлкөнү өтө оор кризиске дуушар кылды.

Пролетардык диктатура режиминин орношу. «Аскердик коммунизм» жылдары ачык партиялык мүнөздөгү пролетардык диктатура режиминин орноо мезгили болгон.

Бардык маанилүү саясий жана уюштуруу маселелери партиянын катышуусу менен гана чечилип калган. Партиянын таасири бардык чөйрөгө: экономикага, маданиятка, үй-бүлөгө жана коомго тарады. Мындай шарттарда, коомдук жана саясий чөйрөдөгү партиялык контролго тоскоолдук кылуу саботаж катары бааланган. Ошентип өлкөдө бир партиянын диктатурасы, ал эми партиянын өзүндө партиялык аппараттын диктатурасы орнойт. Бул демократияга урулган күчтүү сокку болгон.

Пролетардык диктатура большевиктик эмес гезиттерди жаап жана алардын андан аркы чыгуусуна тыюу салат. Түркстанда «Туркестанский вестник» деп аталган гезит чыкпай калат. Ал эми большевиктик эмес саясий партиялар болсо ар кандай жолдор менен жоюлган. 1917-жылдын 28-ноябрында кадеттер партиясы «эл душмандарынын» партиясы деп жарыяланат. Түркстанда «Алаш», «Шура-и-Ислам» партияларына буржуазиячыл-улутчул партиялар катары тыюу салынган. Большевиктер партиясынан башка социалисттик партиялар пролетардык диктатуранын системасында жок болушту же өздөрүнүн жүзүн өзгөртүштү.

Совет өкмөтүнүн агрардык саясаты жана дыйкандардын көтөрүлүшү. 1918-жылдын жаз айларынан тартып жер-суу реформасына даярдык көрүү боюнча жер-суу комитеттери түзүлүп, алар кедейлерге жер, үрөн бөлүп бере баштайт. Совет бийлигинин Кыргызстанда жүргүзгөн алгачкы агрардык чарасы келгиндер башкармаларынын фондусунан тартылып

алынган жерлердин эсебинен жерсиз жана жери аз кедейлерге жер бөлүп берүү иштери жүргүзүлгөн. Карапайым орус дыйкандары кыргыздарга башкалар менен тен укукта жер бөлүп берүүнү талап кылышкан.

1918-жылдын жайында дан эгиндерин даярдоонун кескин кыскарып кетиши менен өлкөдө ачарчылыктын коркунучу пайда болот. Ачарчылыктын коркунучу пролетардык диктатура менен дыйкандардын кенири катмарынын ортосундагы курч карама-каршылыктардын себептери болуп калган.

Ачарчылыктын шартында кулактар, бай-манаптар эгинин, мал-мүлкүн аяп катып алган адамдар катары кабыл алынган. Ошондуктан В. И. Ленин жана башка большевиктик жетекчилер айыл-кыштактардагы «ашыкча» эгиндерди күч колдонуу менен жыйноону талап кылышкан. Айыл-кыштактардан эгин жыйноо үчүн шаарлардагы жумушчулардан атайын азык-түлүк отряддарын түзүп, ал жакка жөнөтө башташкан. 1918-жылдын жайында түзүлгөн кедейлер комитеттери азык-түлүк отряддарынын колдоосуна таянып, айыл-кыштактарда таасирдүү бийлик органына айланат.

Совет бийлигинин бул саясаты айыл-кыштактагы дыйкандардын нааразылыгын туудуруп, каршылык көрсөтүүсүн пайда кылат. 1918-жылы августта Олуя-Ата оёзунун Дмитриевка кыштагындагы келгин дыйкандар козголон чыгарышат. Бирок алардын куралдуу отрядын Чымкенттен келген Кызыл Армиянын отряды талкалап, 1918-жылы 7-декабрда Беловодск, Сокулук, Кара-Балта, Садовое, Алексеевка жана башка кыштактардын келгин дыйкандары козголон чыгарышат. Беловодск кыштагында козголончулардын штабы – «Аскердик элдик совети» түзүлгөн. Козголончулар большевиктик Советтерди жок кылып, алардын активисттерин жазалашкан 14-декабрда козголончулар Пишпек шаарына кирип келишип, анын батыш бөлүгүн ээлеп алышат. Алар козголон чыгарган районду кеңейте алышкан эмес. Токмоктогу козголонду күтүп токтоп калышат. Козголончулардын чечкинсиздигин, большевиктер аларды талкалоо үчүн пайдаланышат.

Түндүк Кыргызстандын бардык райондорунан Пишпекке күч жыйналып, Токмоктон, Юрьевкадан, Георгиевкадан, Лебединовкадан, Покровкадан отряддар келет. Түндүк Жети-Суу фронтундагы ак казактарга каршы уруштарда данкы



Түркстан фронтунун 1-Армиясынын штабындагы кенешме.

чыккан 1-Пишпек полку Пишпекке жардам көрсөтүү үчүн жиберилет. Катуу марш менен 600 километрлик жолду 9 суткада басып өтүп, бул полк 22-декабрда Пишпекке келет. 23-декабрда эртең менен полк козголоңчуларга катуу сокку урат. Ал эми 1919-жылдын 1-январында козголоңчулар бардык жерде талкаланат. 1919-жылдын жайында Пржевальск, 1920-жылдын ноябрында Нарын оёздорунда келгин дыйкандар козголоң чыгарышат. Келгин дыйкандардын бул козголоңдору Кызыл Армиянын аскерлеринин, өзүн-өзү коргоо отряддарынын күчү менен ылдам эле басылып, Совет бийлиги калыбына келтирилет.

Түркстан аймагында граждандык согуштун башталышы. Большевиктердин жана алардын каршылаштарынын таптык тирешүүсү граждандык согушка алып келет. Бул күрөш эң катаал формада болгон. Бирок 1918-жылдын биринчи жарымына чейин куралдуу күрөш чектелген мүнөздө болгон.

1918-жылдын экинчи жарымынан тартып 1920-жылга чейин согуш Бүткүл Россиянын, ошонун ичинде, Орто Азиянын турмушунун негизги мазмуну болуп калат. Большевиктер Октябрь төңкөрүшүндө өздөрүнүн жеңип алгандарын коргогон. Большевиктердин каршылаштары ар түрдүү максаттарды көздөгөн, алардын катары «бирдиктүү жана бөлүнбөс» монархиялык Россиянын жактоочуларынан тартып большевиктерсиз Советтик Россиянын жактоочуларына чейинкилерди бириктирген. Түркстан аймагында өздөрүнүн улуттук



Фрунзенин отрядына. Ж. Хожахметов.

мамлекетин түзгөнгө аракет кылган жергиликтүү улуттардын интеллигенциясынын өкүлдөрү да большевиктердин каршылаштарына кошулган. Бул жерде граждандык согуш узакка созулуп, өзгөчө айыгышкан мүнөзгө ээ болгон жана ал алардын катышуучуларына көп жоготууларды, азап-тозокторду алып келген.

Россиянын Эл Комиссарлар Советинин үлгүсүндө түзүлгөн жана курамында бир дагы жергиликтүү улуттун өкүлү болбогон Түркстан Эл Комиссарлар Совети динге каршы согуш баштап, шарияттын закондорун алып салган жана христиан динине гана каршы күрөшпөстөн, ислам динине да каршы күрөшүп, таасирдүү дин кызматкерлерин куугунтукка ала баштайт. Большевиктер бул ойлонулбаган саясий жана идеологиялык акцияларын экономикалык кыйроонун, массалык жумушсуздуктун жана ачарчылыктын шарттарында жүргүзгөн.

Бул аймактагы калктын куралдуу каршылыгын пайда кылат. Кыргызстандын түштүгүндө Совет бийлигине каршы



«Революциянын
каармандарына» эстелиги.

ийин Совет бийлигине каршы күрөш Түркстандын башка аймактарына да жайылтылган.

Ушул эле мезгилде Кыргызстандын түндүгүндө ак казак-орустар менен келгин дыйкандар козголон чыгарышат. Түркстан аймагы, ошонун ичинде, Кыргызстан да айыгышкан салгылашуулардын аренасына айланат.

Согуш эки тараптан тең ырайымсыздык менен жүргүзүлгөн. Кепилдикке кармоо, коллективдүү жоопкерчилик сыяктуу орто кылымдык ыкмаларды эки тарап тең кенири колдонушкан. Жергиликтүү көтөрүлүшчүлөр советтик кызматкерлерге жана алардын үй-бүлөлөрүнө, анын ичинде, жаш балдар менен карыларга каршы кандуу террорду колдонуу менен большевиктердин аларга каршы кандуу жазалоолоруна жооп беришкен.

Башында басмачылар Түркстандагы жергиликтүү калктын көпчүлүгүнүн колдоосуна таянган. Дин кызматкерлери мусулмандарды «каапырларга» каршы «газаватка» (ыйык согушка) чакырган. Басмачылык кыймылдын башчылары өздөрүн Совет бийлигине каршы күрөшүүчүлөр катары көрсөтүп, чет өлкөдөн жардам алышкан. Алар 1918-жылдын аягында бүт Фергана өрөөнүндөгү күчтүү кызыл аскерлердин гарнизондору турган ири шаарлар менен өнөр жай борборлорунан башка бардык жерди көзөмөлдөшкөн.

Совет бийлигине каршы күрөштүн алгачкы мезгилинде «басмачылык кыймылды» түркстандык большевиктер өз күчтөрү менен басууга чамасы келбей калган. Куралдуу кү-

күрөш башталып, ал кийинчерээк «басмачылык кыймылы» деп аталып калган. Жергиликтүү калктын куралдуу көтөрүлүшкө чыгышына Совет бийлигинин душмандарынын каршылыгы гана эмес, большевиктердин келишпестиги, саясий жана диний чөйрөдөгү зомбулуктары түрткү болгон. «Басмачылардын» отряддары бардык жерлерде пайда боло баштаган. Аларды Калкожо, Аман Палван жана башка корбашылар жетектешкен. Ферганадан кийин

рөшкө чыккандардын курамы да ар түрдүү болгон. Анын курамына эл-жери үчүн күйгөн чыныгы патриоттор, ошондой эле бул башаламандыктан пайдаланып, өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарын канааттандыргысы келгендер да кирген. Алардын максаты талап-тоноо жолу менен баюу болгон.

Кыргызстанда Совет бийлигин коргоону уюштуруу. Большевиктер бийликти колдон чыгарбай кармап, душмандарына сокку уруу үчүн күчтөрдү мобилизациялоо, Россиянын борбору менен чет жакаларынын ортосундагы саясий, экономикалык жана согуштук байланыштарды түзүү иштерин колго алышат. Ошол кезде В. И. Ленин аскер ишин үйрөнүүнү партиянын башкы милдети кылып койгон.

Бүткүл Россиянын аймагындагыдай эле, Кыргызстандын аймагында да Кызыл Армиянын отряддары түзүлө баштайт. 1-Пишпек полку уюшулат. Анын катарында орустар менен украиндерден башка кыргыздардын жана башка улуттардын өкүлдөрү да болушкан. Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыз калкы падышачылыктын жана Убактылуу өкмөттүн тушунда көбүрөөк жапа чегишкен. Алар большевиктердин ураанчакырыктарына ишенишип, тарттырып жиберген жерин жана малын кайтарып берет деп үмүт кылышкан. Натыйжада, көп кыргыздар, көбүнчө кедей-кембагалдар большевиктер түзгөн ыктыярдуу отряддарга киришкен. Мындай ыктыярдуу отряддар бир катар шаарларда, айылкыштактарда пайда болгон. Кийинчерээк алардан Кызыл Армиянын регулярдуу бөлүктөрү түзүлөт.

Бул аскердик бөлүктөргө жергиликтүү улуттардын өкүлдөрүнөн командирлер дайындалат. Алардын арасынан эр жүрөктүүлүгү менен айырмалангандары күжүрмөн сыйлыктарга татыктуу болушкан. Булардын катарында: Сулайман Күчүков, **Арстанаалы Осмонбеков**, Исабек Бектемиров, Алымбек датка менен Курманжан датканын неберелери: Жамшитбек Карабеков, Кадырбек Камчыбеков жана баш-



А. Осмонбеков.



И. Бектемиров.

калары бар эле. Алар Кызыл Армиянын ар кандай бөлүктөрүнө командир болуп калышат.

1918-жылдын жайында борбордук өкмөт Түркстанга курал-жарак, ок-дары, кийим-кече, азык-түлүк жана өнөр жай товарларын жиберди. Бул жардам Түркстанда Совет бийлигин чындоого жардам берди.

Түркстандагы Кызыл Армиянын бөлүктөрүнө, аймактагы контрреволюциячыл күчтөргө каршы төрт фронтто: Оренбург, Закаспий, Фергана жана Жети-Суу фронтторунда күрөшүүгө туура келет. Анын ичинен Фергана жана Жети-Суу фронттору азыркы Кыргызстандын чектерине жакын эле.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Советинин «Туркестанский вестник» газетасын жабуу жөнүндөгү 1917-жылдын 12(25)-декабрындагы буйругунан:

Жумушчу жана дыйкан өкмөтүнүн «Басма сөз жөнүндөгү декретин» бузгандыгы үчүн «Туркестанский вестник» газетасы жабылат жана мүлкү конфискацияланат.

2. Пишпек уездинин большевиктик фракциясынын эсерлердин партиясын жоюу жөнүндө большевиктик фракциянын чукул заседания-синин протоколунан:

Большевик-коммунисттердин катарына кошулбаган солчул социал-революционерлер партиясынын мүчөлөрүнүн калдыктары солчул эмес, анын душмандары катары таанылсын жана жоюлсун, аталган партияны Пишпекте жана Пишпек уездинде мындан ары жашоосун токтотту деп жарыялоону, чогулуштарына тыюу салууну Аткомго сунуш кылат.

3. Ж. Абдрахмановдун «1916-жылдагы кыргыздардын көтөрүлүшү жөнүндө» деген китебинен:

Октябрь революциясынан кийинки алгачкы мезгилде... улуттук маселе жагынан... алдыга койгон милдеттерди Түркстан Советтеринин 3-съездинде жолдош Таболин... төмөнкүдөй декларацияны жарыялайт: «Азыркы учурда крайлык революциялык бийликтин жогорку органдарына мусулмандарды тартуу орунсуз, анткени жергиликтүү калктан солдат, жумушчу жана дыйкан депутаттарынын Советинин бийлигине карата мамилеси толук белгисиз калып турат, экинчиден, жергиликтүү калктын арасында таптык пролетардык уюмдар жок, крайлык жогорку бийлик органдарында алардын өкүлдөрү болсо, фракция аны куттуктамак эле».

Ошондуктан, ал кездеги Түркстан большевиктеринин мыкты өкүлдөрү топтолгон Ташкенде... улуттук маселени чечүү... ачык эле колонизатордук маанайда коюлган соң Жети-Суу жана Кыргызстандын түштүгү сыяктуу алыскы аймактарда кандай абалда турганыбызды элестетүүгө болот.

...улуттук маселени большевиктик негизде чечүү маанисинде алганда радикалдуу чараларды көрүү гана эмес, ошондой эле, кыргыз элине

каршы кулактардын зордук-зомбулугун токтотууга да жөндөмсүз болгондугун айтып өттүм, ал зордук-зомбулук Совет бийлигинин түзүлүшүнүн алгачкы мезгилинде да улантыла берген.

...контрибуция, конфискация, реквизиция деген ж. б. у. с. жаңы бийликтин актылары жергиликтүү калктын бүткүл массасына каршы багытталып калган, натыйжада... жергиликтүү калктын эмгекчилеринин белгилүү бөлүгүнүн жакырданышына алып келген.

Убактылуу өкмөткө жана анын куйруктарына каршы күрөшүү үчүн түзүлгөн партизандар отряддары (Мураевдин, Мамонтовдун ж. б. отряддары) өзүлөрүнүн соккусун бир эле убакта жергиликтүү тургундарга да каршы багыттап калган учурлар көп эле болгон.

4. Граждандык согуштун катышуучусу В. И. Першковдун эскерүүсүнөн:

Бизге, Быстровка болуштугунун Орловка кыштагына бир киши келип жыйын өткөргөнү эсимде. Ал большевиктик үгүтчү экен (аты-жөнү эсимде жок). Коммунисттер партиясынын программасы жөнүндө сүйлөгөн сөзүнөн кийин, ал мындай деди:

«Ким коммунисттер партиясы, Ленин үчүн болсо сол жакка, ким эсерлер үчүн болсо оң жакка тургула».

Жыйындын көпчүлүк катышуучулары жаштар, майдандан келгендер, ошонун ичинде мен, сол жакка турдук, ондон ашык байлар жана оокаттуулар оң жакка турушту. Тартиптүү топ тигил топко да, бул топко да кошулбай, турган ордунда калды.

Ушундай эле жол менен большевиктик топтор Быстровка болуштугунун башка кыштактарында, Быстровканын өзүндө, Акбекетте, Атакейде, Березовкада, Михайловкада жана башкаларда да болуп өттү.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. «Басмачылар» деген кимдер, алардын максаттарын, социалдык базасын жана аларга жардам бергендерди аныкта.
-  2. Кыргызстандын түндүгүндөгү дыйкандардын козголоңдорунун, Кыргызстандын түштүгүндөгү басмачылык кыймылын Советтик Россиядагы граждандык согуштун жалпы окуялары менен өз ара кандай байланышы болгон?
3. Граждандык согуштун баатыры А. Осмонбеков жөнүндө эссе жаз.
4. Совет бийлигинин түзүлүшү, анын алгачкы саясий-экономикалык жана социалдык кайра куруулары жөнүндө айтып бер.
5. Ушул окуу куралынын материалын пайдаланып, Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы кыргыздардын абалы жөнүндө айтып бер.
6. «Аскердик коммунизм» саясатынын натыйжалары кандай абалда болду?
7. Большевиктердин агрардык саясаты кандай болгон жана ал эмне үчүн дыйкандардын нааразылыгын пайда кылган?

§ 5. Жаңы экономикалык саясат жылдарындагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүшү

Кыргызстанда тынчтык курулуштун башталышы. Кыргызстанда 1920-жылдын аягында граждандык согуш аяктап, Совет бийлиги бекемделгени менен абал өтө оор эле. Дүйнөлүк согуш, 1916-жылдагы көтөрүлүш, граждандык согуш жана «аскердик коммунизм» саясаты аны ого бетер оорлоткон.

Россиянын артта калган колониясы болгон Кыргызстандын аймагындагы саналуу ири ишканалардын, көмүр кендеринин жабдууларынын тамтыгы чыккан. Жумушчуларга азык-түлүк жетишпеген, тегирмендер жана булгаары заводдору токтоп калган. Пахта тазалоочу жана май алынуучу заводдор талкаланып, таланып-тонолгон. Кыргызстандын өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү согушка чейинки деңгээлдин 18 пайызын гана түзгөн.

Калктын басымдуу көпчүлүгү иштеген айыл чарбасы бүлгүнгө учураган. Айдоо аянттары согушка чейинкисинен эки эседен көп кыскарып, түшүмдүүлүк кескин төмөндөгөн. Айыл чарбасынын өнүгүшү экстенсивдүү бойдон кала берген.

Кыргызстандын экономикасынын негизги тармагы болгон мал чарбачылыгы абдан төмөндөп, малдын жалпы саны эки эседен көп азайган.

Темир жол жана шоссе жолдору болгон эмес. Байланыш таш төшөлбөгөн кара жолдор, жалгыз аяк тоолуу жолдор аркылуу жүргүзүлгөндүктөн чарбалык кыйынчылыкты ого бетер тереңдеткен.

Административдик жактан Кыргызстан мурдагыдай эле бытыранды бойдон кала берген.

Кыргызстандыктардын ачарчылыкка дуушар болгондорго жардамы. 1921-жылы Борбордук Россиянын жана Волга боюнун 10 губерниясын камтыган коркунучтуу ачарчылык башталат.

В. И. Ленин ачарчылыкка каршы күрөшүүдө Түркстанга чон үмүт кылган жана тез аранын ичинде 2500 мин пуд эгин жөнөтүүнү сураган. Бул өтүнүчтү орундатып, июль-август айларында эгин жүктөлгөн бир нече эшелон жөнөтүлгөн. Ачарчылыкка каршы күрөштө Түркстандын үлүшүн көбөйтүү максатында азык-түлүк салыгына өзгөчө көңүл бурулган. Борбордон айырмаланып, салык салуу жердин түшүмдүүлүгүнө, чарбадагы малдын башына карата аныкталган. Пахта, кант кызылчасын жана башка техникалык өсүмдүктөрдү айдаган чарбалар гана жеңилдик алышкан. Түндүк Кыргызстандан 1 млн пуд эгин, 1500дөй мал, 80 млн сомдон ашык акча жыйналып, ачарчылыкка учурагандарга жөнөтүлгөн. Жалал-Абад районунан 15 мин пуд эгин, 60 млн сом жыйналган. Мындан тышкары да көптөгөн жардамдар көрсөтүлгөн.

Бул мезгилде Кыргызстандын өзүнүн калкынын, өзгөчө кыргыз калкынын абалы өтө оор эле. Кытайдан ач-жыланач кайтып келген кыргыздардын абалы да оор болгон. Аларга жардам берүүнүн жана жайгаштыруунун эн татаал проблемалары чечилип жаткан болучу.

Жаңы экономикалык саясаттын алгачкы кадамдары. Кыргызстанда да азык-түлүк чачымы азык-түлүк салыгы менен алмашылды. Бирок Россиянын Борбордук райондорунан айырмаланып, бул жерде салык айдалган ар бир теше жерге, андан алынган түшүмгө гана эмес, чарбадагы малдын санына жараша салынган. Салык төккөндөн калган продукцияны өзү каалагандай пайдалана алган, башкача айтканда, эркин сата алган. Бул кыргыз айылындагы натуралдык чарбанын, патриархалдык-феодалдык мамилелердин бузулушун тездеткен.

Жаңы экономикалык саясатка өтүү менен өнөр жайын кайра куруу жана айыл чарбасын калыбына келтирүү кулач жайган. Ишканалар чарбалык эсепке өткөрүлүп, акырындык менен өзүн-өзү актоого, өзүн-өзү финансылуу, өзүн-өзү башкарууга өтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Ишканалар өзүнүн продукцияларынын бир бөлүгүн каалагандай сата алышкан. Жумушчуларды материалдык жактан кызыктыруу киргизилген. Көп ишканалар кооперативдерге жана жеке адамдарга ижарага берилген. Айрым майда ишканаларды мурдагы ээлери алып, мамлекеттин колунда таш көмүр кендери жана башка ири ишканалар гана калган.



Эски Оштун бир бурчу. *Ү. Акунов.*

Чарбалык эсеп жүргүзгөн ишканалардын чыгымсыз иштөөсү үчүн өтө кыйын жагдай түзүлгөн. Туруктуу валюта жок болгондуктан, базар баасы туруксуз болуп, каражат жетишпеген. Транспорт чарбачылыктын керектөөлөрүн камсыз кыла албай калган. 1922-жылдагы акча реформасынан кийин ишканалардын абалы жакшыра баштаган.

Соода жанданып, базар калыбына келе баштайт. Сатыкта кездеме, керосин, ширенке жана башка товарлар пайда болот. Башка аймактар менен товар алмашуу өскөн.

Кооперация жанданып, анын көп түрдүү формалары өнүгө баштайт. Мамлекеттик органдардын кийлигишүүлөрүнө карабастан, кооперативдик өндүрүштүн натыйжалуулугу мамлекеттик ишканалардан эки эсе жогору болгон.

Кустардык өндүрүш жанданган. Бир катар жерлерде туз жана көмүр кендери кустардык жол менен иштеле баштайт. 1925-жылы кустардык ишканалардын саны 4900гө жетип, анда 8 миңге жакын киши иштеген.

Ушул эле мезгилде өнөр жайын калыбына келтирүү иштери башталат. Орто Азия үчүн чоң мааниге ээ болгон көмүр кендерин калыбына келтирүү колго алынат. Бул максаттар үчүн борбордук өкмөт алтын баасында 200 миң сом бөлөт. 1924-жылы көмүр казып алуунун көлөмү согушка чейинки

денгээлге жетет. Олуя-Ата – Пишпек темир жолу ишке киришет. Эски ишканаларды калыбына келтирүү менен бирге эле жаңылары курула баштайт.

1921–1922-жж. жер-суу реформасы. Кыргызстандагы колониализмдин калдыктарын жоюудагы башкы маселелердин бири болуп жер-суу маселеси эсептелген. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшү жеңилип калгандан кийин Кыргызстандын түндүк райондорунда жашаган кыргыз калкынын көп бөлүгү жазалоочу отряддардан качып, Кытайга кирип кетишкенден, алар пайдаланып жүргөн жерлердин көп бөлүгүн келгин дыйкандар жана казак-орустар ээлеп алышкан. Ошондой эле, падышачылыктын жылдарында кыргыздардын дыйканчылыкка жарактуу көп жерлери тартып алынып, көчүрүлүп келген орус дыйкандарына бөлүштүрүлүп берилген.

Октябрь революциясы жеңишке жетишкенден кийин орус кулактарынын жана казак-орустарынын жерлерин жергиликтүү калктын жерлеринин өлчөмү менен теңөөгө аракеттер башталган эле. Бирок Совет бийлигинин алгачкы жылдарында да бул маселе толук чечилбей калган. Жер маселесиндеги падышачылыктын колониялык мурасынын калдыктарын кыска мөөнөттүн ичинде жоюу керек эле. Бул маселе жер-суу реформасын жүргүзүү аркылуу ишке ашырылган.

Реформа 1921–1922-жж. Кыргызстандын түндүгүндөгү дыйканчылык райондордо жана жарым-жартылай Жалал-Абад, Базар-Коргон райондорунда жүргүзүлгөн.

Жер-суу реформасы 1921-ж. кыш айларында айыл болуп, өз алдынча отурукташып алган келгиндерди мурдагы жайларына кайтаруу менен башталган. Бир жылдан кийин



Кыргызстандагы алгачкы
«Фодзон» трактору.



Пишпек шаарынын кварталы.

бай казак-орустардын жана келгин дыйкандардын эмерек буюмдарын ортого тартуу жүргүзүлүп, алардын бир бөлүгү жерсиз калган кыргыз дыйкандарына бөлүнүп берилген. Жалпы эсепте кыргыздардын жерин тартып алуу менен өз алдынча 13 айыл болуп отурукташкан келгиндер кыштактарынын калкы кайрадан мурдагы орундарына көчүрүлүп, баштагы 963 чарбанын ордуна 1578 кыргыз үй-бүлөсү жайгаштырылган.

Келгиндер азыраак болгон Нарын оёзунда аларды бир поселокко көчүрүшүп, бошогон 15 миң теше жерди кыргыздардын отурукташуусу үчүн бөлүп беришкен. 1921-жылдын 15-мартынан 20-апрелине чейин Пишпек оёзунда кулактардан жана өз алдынча ээлеп алгандардан бошотулган жерлерге 4500 кыргыз үй-бүлөсү конгон. Түштүк Кыргызстанда да мына ушундай эле иш-чаралар өткөрүлө баштаган. Кыргызстандын түштүгүндө «басмачылардын» күрөшү улантылып жаткандыктан, жер-суу реформасы жүргүзүлгөн эмес.

Жүргүзүлгөн реформанын жыйынтыгында жер-суу фондусуна 198 миң теше айдоо жерлери кошулган. Мындан башка 20 миң теше мамлекеттик айдоо жерлер, шалбаалар, жайыттар өткөрүлүп берилген. 6 миңге жакын жерсиз кыргыздар сугат жерлерине жана жайыттарга ээ болушкан. Пишпек жана Пржевальск оёздорунда гана 50дөн ашык кыргыз айылдары пайда болгон. Кулактардын жана казак-орустардын жерлерин конфискациялоонун жүрүшүндө 11 коммуна жана 33 жер иштетүүчү шериктештиктер түзүлгөн. Алар-

дын ичинен бешөө кыргыз айылдарында уюштурулган. Кыргызстандын түндүгүндө 10 совхоз уюштурулуп, аларга кулактардан конфискацияланган 40 миң мал бөлүнүп берилген.

Жер-суу реформасы падышачылыктын агрардык мамилелердеги колониялык мурасына сокку урган, орус кулактарынын экономикалык кубатын, чечкиндүүлүгүн начарлаткан. Реформа кыргыздардын чарбасынын абалын ондоого жардам берип, көчмөн чарбалардын отурукташуу процессин тездеткен.

1927–1928-жж. Кыргызстандын түштүгүндөгү жер-суу реформасы. 1927-ж. 12-ноябрда Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети жана Эл Комиссарлар Совети Кыргызстандын түштүгүндө жер-суу реформасын жүргүзүү жөнүндө декрет кабыл алышкан. Жер-суу реформасынын негизги милдети болуп 1921–1922-жж. жүргүзүлгөн реформаныкындай бойдон эле калып, жер ээлөөчүлүктөгү феодализмдин калдыктарын жоюу, патриархалдык-уруучулуктун калдыктарын жоюу, бай-манаптардын жерлерин тартып алып, жерсиз жана жери аз дыйкандарга жер бөлүп берүү, эмгек нормалары боюнча жерден пайдаланууну орнотуу эсептелген.

Реформа 1927-ж. ноябрынын ортосунан башталган. Декабрь айынын аягына чейин Жалал-Абад кантонунда 18 байдын, бир бай соодагердин чарбасы жоюлуп, 4000 танаптан ашык жер тартылып алынып, 55 чайрыкерге бөлүнүп берилген. Ош кантонунда 11 күндүн ичинде 1107 кедей-кембагал 13459 танап сугат жана 43 танап кайрак жер, ошондой эле 164 ат, 140 өгүз, 22 соко, 182 буурусун жана башка айыл чарба шаймандарын алышкан.

Реформа 1928-ж. февралында аяктаган. Аны аймактардагы жер боюнча «үчтүктөр» жүргүзгөн. Батрактар менен кедейлер аны жүргүзүүгө жигердүү катышкан. Реформанын жүрүшүндө байлардын жана манаптардын ашык жерлери тартылып алынып, жери аз жана жери жок дыйкандар менен батрактарга берилген. Чарбачылыгын жөнгө салуу үчүн кедейлер мамлекеттен ссуда, шайман, үрөн жана мал алышкан. Жардам көрсөтүүгө 2,1 млн сом жумшалган.

Реформанын натыйжасында 68610 гектар аянттагы мамлекеттик жер фондусу түзүлгөн. Бардыгы болуп 18587 түтүнгө эмгек нормасы боюнча 2 гектардан 3 гектарга чейинки өлчөмдө жер берилген. Мектептер, агроучастоктор, ооруканалар сыяктуу жана башка мекемелер да жердин бир бөлүгүн

алган. Реформа учурунда түштүк Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүүнүн темпи күчөп, 850дөн ашык түтүндү бириктирген 65 коллективдүү чарба уюштурулган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. 1920-жылы 19–25-сентябрдагы жалпы Түркстандык Советтердин IX съездинин «Жер маселеси боюнча» резолюциясынан:

12. Басып алуучулук маанайларды ооздуктоо максатында колониялаштыруу учурунда түзүлгөн бардык орус кыштактарынын жерди жана сууну пайдалануу укугун жергиликтүү калк менен теңештирүү керек.

13. Келгиндерге эмгек нормасы боюнча жерлерди калтыруу менен бардык ашыкча жерлери алынат жана биринчи кезекте, жергиликтүү калк үчүн жерге орноштурууга берилет.

14. Көтөрүлүш үчүн падыша өкмөтү тарабынан куугунтукталган жергиликтүү калк өзүнүн мурдагы жашаган жерлерине кайтып келет жана биринчи кезекте 1916–1918-жылдардагы окуялар мезгилинде орус келгиндери тарабынан өз алдынча басылып алынган жерлерден жана келгиндердин эмгек нормасынан ашыкча катары алына турган жерлерден берилет.

15. Түркстандын территориясына ар кандай көчүрүп келүүлөргө, ошондой эле республиканын жерлерин өз алдынча ээлеп алууларына, сөзсүз жол берилбейт.

16. Отурукташууну каалаган көчмөн калкка жалпы негизде жерлер бөлүнүп берилет.

17. Кыштоо жерлери жана жайыттар бир чарбадагы малдын санына жараша теңдештирилип бөлүнүп берилет, бирок жерлер мал чарбачылыгынын нормалдуу керектөөлөрүнөн төмөн болбоого тийиш.

18. Республиканын көчмөн калкы малын айдап өтүү үчүн мал айдоо жолдору менен камсыз кылынат.

2. 1927-жылдын 12-ноябрындагы Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин жер реформасын өткөрүүнүн тартиби жөнүндөгү декретинен:

Жерлердин төмөндөгү категориялары толук алынып, муктаж болгон жерсиз жана жери аз дыйкандарга берүү үчүн мамлекеттик жер фондусуна өткөрүлүп берилсин: а) сугат жеринин аянты 32 гектардан ашкан чарбалардын бардык жерлери; б) дайыма айдалуучу кайрак жеринин аянты 75 гектардан ашкан чарбалардын бардык жерлери; в) вакуфтарга тиешелүү болгон жерлер; д) өз күчү менен иштебеген чарбалардын жерлери; е) чет өлкөгө качып кеткен граждандардын жерлери; ж) ушул район үчүн эмгек нормасынан ашып калган жерлер алынсын. Алынган жерлер жынысына, улутуна карабастан дыйканчылыкты кесип кылган калкка өткөрүлүп берилсин. Жер-суу реформасын өткөргөн кезде жерге жана сууга болгон жеке же уруулук менчиктин чыныгы укугунун дагы да сакталып калган калдыктары биротоло жоюлсун.

Суроолор жана тапшырмалар



1. Кыргызстан жаңы экономикалык саясатка өтөр алдында кандай абалда эле?

2. «Аскердик коммунизмден» жаңы экономикалык саясатка өтүүнүн зарылдыгын далилдеп бер.
3. Жаңы экономикалык саясатка өтүүнүн натыйжасында Кыргызстандын экономикасында кандай өзгөрүүлөр болгон?
4. Жер-суу реформаларын өткөрүүнүн мааниси эмнеде жана ал кандайча жүргүзүлгөн?
5. Колдонмо дептердеги суроолорду толуктап жаз.

§ 6. Кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү жана чындалышы

Кыргыз Тоолуу областын түзүү аракеттери. 1918-ж. апрель айында мурдагы Түркстан генерал-губернаторлугунун аймагында автономиялуу Түркстан Республикасы түзүлгөн. Совет бийлиги орногондон кийин да кыргыздар бир кыйла убакытка чейин Түркстан АССРинин Жети-Суу, Сыр-Дарыя, Фергана жана Самарканд облустарынын курамында болуп, дагы да бытыранды бойдон кала берген. Бул облустарда, алар улуттук азчылыкты түзгөн жана көпчүлүк учурларда алардын маданий-улуттук кызыкчылыктары этибарга алынбай калган. Кыргыздардын башка улуттарга аралашып азчылык катары жок болуп кетүү коркунучу пайда болгон.

Мына ушундай кырдаалда 1921-ж. Алматыда болгон кеңешмеде биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында Кыргыз Тоолуу облусун түзүү маселеси көтөрүлгөн. Бирок анда бул маселе чечилген эмес. 1921-ж. Казак АССРинин курамына Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын берүүгө макулдук кыргыздардын саясий абалын бир кыйла оорлотуп жиберген. Эгерде буга чейин кыргыздар бир автономиялуу республиканын аймагында жайгашкан бир нече облустардын курамына кирсе, эми алар эки автономиялуу республиканын, башкача айтканда Түркстан менен Казакстандын курамына кире турган болуп калган. Кыргыз интеллигенциясынын алдынкы өкүлдөрү буга кайдыгер кала алышкан эмес. 1922-ж. мартта Ж. Абдрахмановдун, И. Арабаевдин, А. Сыдыковдун демилгелери менен кыргыз оёздорун бөлүп, өз алдынча Тоолуу Кыргыз автономиялуу облустун түзүү сунушун кайрадан көтөрүп чыгышкан.

1922-ж. 25-мартта Түркстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин секретариаты Түркстан Республикасынын курамындагы Кыргыз Тоолуу облусун түзүү жөнүндөгү чечи-



Жусуп Абдрахманов.



Ишеналы Арабаев.

мин чыгарган. Андан кийин Түрк-БАКтын кичи Президиуму 26-мартта, курамында Пишпек, Каракол, Нарын оёздору жана Олуя-Ата оёзунун тоолуу бөлүгү кирген, облустук борбору Кочкордо жайгашкан Кара-Кыргыз Тоолуу облусун түзүү жөнүндөгү чечим кабыл алган. Кыргызстандын түштүк аймактары жана анда жашаган кыргыздар жөнүндөгү маселе Фергана өрөөнүндө тынчтык орногонго чейинки мезгилге убактылуу ачык калтырылган.

1922-ж. 19-апрелинде партиянын Жети-Суу обкому 1922-ж. 1-июнунан кийин уюштуруу съездин өткөрүү жөнүндө чечим кабыл алып, атайын комиссия түзгөн.

Ошентип кыргыз элинин алдында, алар жашаган аймактардын бир бөлүгүн гана камтыган, автономия формасында болсо да бирдиктүү, өз алдынча улуттук мамлекетин түзүүгө реалдуу мүмкүнчүлүктөр ачылган.

Бирок Тоолуу облусту түзүү боюнча даярдык чаралары башталганда эле «партиялык», башкача айтканда, уруулук жана топтук күрөш тутанган. Каршылашкан эки топтун жетекчилери А. Сыдыков жана Р. Кудайкулов жергиликтүү калкка жана бийликтерге өз таасирлерин тийгизүүгө бардык аракеттерин жасашат. А. Сыдыков өз алдынча административдик-аймактык бирдик катары Тоолуу облусту түзүүнүн жигердүү демилгечиси болгон. Ал эми Р. Кудайкулов башында турган белгилүү кыргыз кызматкерлеринин бир бөлүгү Тоолуу облусту түзүүгө каршы болушкан. Алар съездди чакырууга каршы иш жүргүзө башташкан. Аны Ташкенттеги жана Алматыдагы казак улутундагы жетекчилер колдошкон. Облустук жетекчилердин көбү Р. Кудайкуловду колдоп чыгышкан. Бул болсо окуянын андан ары өнүгүшүнө терс таасирин тийгизген. Бирок алар съездди болтурбай коё алган эмес.

Съезд 1922-ж. 4-июнда Пишпекте ачылып, ага 425 делегат катышкан. Бирок съезд өз ишин баштай электе Түркстандык жана Жети-Суулук бийликтердин макулдугу менен тар-

катылган. Ага делегаттар ортосундагы топтук күрөш да өзүнүн терс таасирин тийгизген. Съездди чакыруунун демилгечилери буржуазиялык улутчулдар, контрреволюционерлер деп күнөөлөнгөн.

Ошентип, чектелген автономия формасындагы улуттук мамлекеттик бирикме түзүү жөнүндөгү кыргыз элинин талабын аткаруу белгисиз мөөнөткө калтырылган. Автономиялуу облустун түзүлүшү, улуттук биримдикти чындоого жол ачып, аймактын социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүшүнүн маселелерин чечүүгө ыңгайлуу шарт түзмөк.

Улуттук мамлекеттүүлүктү түзүү үчүн андан аркы аракеттер. 1924-ж. январда Түркстан Республикасынын Советтеринин XII съездиндеги кыргыз делегаттарынын тобу РКП(б) БКга жана СССРдин Борбордук Аткаруу Комитетинин Улуттар Советине доклад кат менен кайрылышкан.

Каттын авторлору партиянын жана мамлекеттик бийликтин жетекчилик аппаратына Түркстанда өзбектер, тажиктер жана казактар менен катар эле, дагы бир улуттун – кара кыргыздардын бар экендиги белгисиз калууда деп көрсөтүлгөн. Кара кыргыздардын белгисиздигинин башкы себептери: тилиндеги айрым окшоштуктары, турмуш образынын жана чарбачылыгынын бир типтүүлүгү (көчмөн мал чарбачылык), ошонун натыйжасында, европалыктар казак-кыргыздарды жана кара кыргыздарды бир улут катары кабыл алууда. Бул Түркстандын айрым жетекчи кызматкерлеринин кара кыргыздарды казак-кыргыздарга кошуу жана аларды бир улутка бириктирүүгө болгон аракети болуп саналат деп көрсөтүшкөн.

Кыргыз делегаттарынын тобунун бул каты жогорку партиялык жана мамлекеттик жетекчиликтин көңүлүн кыргыздардын мындай белгисиз болуп жаткандыгынын терс натыйжаларына бурдурууга жасаган аракети болгон. Ал катта автономиялык облусту түзүү маселесин көтөрүшкөн эмес. Себеби, бул мезгилде партиянын Борбордук Комитети бүткүл Орто Азияны улуттук-территориялык бөлүштүрүү маселесин көтөрүп жана бул маселени иликтөөнү крайдагы партиялык уюмдарга тапшырган эле.

Орто Азияны улуттук-территориялык бөлүштүрүү маселеси ТүркКП БКнын, ТүркБАКтын, Ортоазбюро мүчөлөрүнүн жана партиялык советтик кызматкерлеринин 1924-ж. 10-мар-

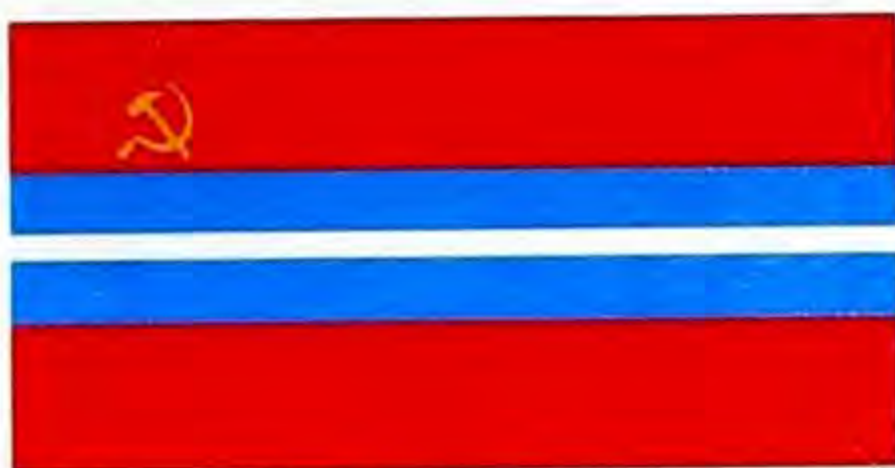
тындагы кошмо кенешмесинде талкууланган. Кенешмеде негизги докладды Рахимбаев жасаган. Анын билдирүүсүндө кыргыздардын тагдыры жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. Докладчыга берилген суроонун жообунан Фергана облусунун кыргыздары Жети-Суу облусунун кыргыздарына кошулуп, Казак Республикасынын курамында автономиялуу облус түзүлөөрү анык болгон.

Кенешмеде чыгып сүйлөгөндөрдөн жалгыз гана Ишенаалы Арабаев буга нааразылыгын билдирип, кара кыргыздар саны жагынан көп болуп жана казак-кыргыздардан кескин айырмаланып турса да, кара-кыргыздардын улуттук кызыкчылыктары баарынан көбүрөөк кемсинтилип жатканын, өз алдынча республика түзүү укугу берилбегендигин айткан. Ферганалык жана Жети-Суулук кыргыздардын ортосунда экономикалык байланыш жок деген ырастоолор менен макул эместигин билдирип, ал кыргыздардын автономиясы жөнүндөгү маселени кечиктирбестен чечүүнү жана кара кыргыздардын Түркстанга, Казак Республикасына же Россияга кошулуу маселесин чечүү укугун элдин өзүнө берүүнү сунуш кылган.

Ошентип кенешмеде кара кыргыздарга автономия берүү менен Казак Республикасына кошуу боюнча чечим кабыл алынган. Кыргыз автономиялуу облусун түзүүнүн кийинки этабы, ал кайсы республиканын – Россия Федерациясынын же Казакстандын курамында түзүлөт деген маселенин тегерегинде кыргыз жетекчи кызматкерлеринин ортосундагы курч күрөш менен коштолгон.

Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун түзүлүшү. 1924-ж. январда РКП(б) БК Бүткүл Орто Азиянын аймагында улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү маселесин көтөрүп, крайдын партиялык уюмдарына тапшырды. Бул көрсөтмөнү аткарып, Ортоазбюро апрелдин аягында аймакта улуттук-территориялык бөлүштүрүүнүн зарылдыгы жөнүндө токтом кабыл алган. Убактылуу комиссиялар түзүлүп, ага кыргыздардын да өкүлдөрү киргизилген. Комиссиялар Орто Азиядагы республикалар менен облустарды түзүүгө карата өз сунуштарын иштеп чыгып, алардын чек араларын белгилеген.

11-майда Ортоазбюро комиссиянын доклады боюнча Кара-Кыргыз Автономиялуу облусун түзүүнүн зарылдыгын тааныйт. 12-июнда РКП(б) БК «Орто Азияны улуттук-территориялык бөлүштүрүү жөнүндө» токтом кабыл алат. Сен-



Кыргыз ССРинин герби жана желеги.

тябрь айында Түркстан Республикасынын Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитети Орто Азияны улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндө токтом кабыл алды.

Борбордук Комитеттин Орто Азия бюросунун өтүнүчүн эске алып, Борбордук Аткаруу Комитетинин II сессиясы 1924-ж. 14-октябрда Орто Азияны улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндөгү Түркстан Республикасынын БАКнын токтомун бекиткен. Ага ылайык Кыргызстан Түркстан АССРинин курамынан чыгып, тикеден-тике Россия Федерациясынын курамына кирген өз алдынча Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу болуп түзүлөт.

Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу (КАО) Фергана, Сыр-Дарыя, Жети-Суу жана Самарканд облустарында чачыранды болуп бөлүнүп калган кыргыз калкын чектелген автономия формасында болсо да, бир улуттук мамлекетке бириктирген.

Улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүүдөн жана РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда убактылуу партиялык жана советтик органдар түзүлөт. 1924-жылдын 21-октябрында РКП(б) БК убактылуу облустук партбюросу уюшулуп, облустук партиялык уюмдун 1-катчылыгына М. Каменский, 2-катчылыгына Ж. Абдрахманов дайындалат.

1924-ж. 21-октябрда Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети «Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Ревкомун бөлүштүрүү жөнүндө» токтом кабыл алган. Сентябрь айында Түркстан Республикасынын Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитети Орто Азияны улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндө токтом кабыл алган.

1924-ж. 21-октябрда Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Ревкомунун курамын бекиткен, алар 12-ноябрда ишке киришкен. Ревкомдун төрагалыгына И. Айдарбеков дайындалды. Ошол эле жылдын декабрь айынын аягында облустук Ревком Ташкенттен Пишпекке көчүп келген. Ошондон тартып Пишпек шаары Кыргызстандын борбору болуп калган.



Абдыкадыр Орозбеков.

1925-ж. март айында Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Советтеринин уюштуруу съезди болгон. Съезде кыргыздардын мамлекети жарыяланат. Съезде автономиялуу облусун башкаруу органдары шайланат. Облустук Аткаруу Комитетинин төрагалыгына **Абдыкадыр Орозбеков** шайланган.

1925-ж. 25-майда Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин чечими боюнча Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу Кыргыз Автономиялуу облусу болуп аталат. Бул чечимде: «Кара-кыргыз эли тарыхый жана этнографиялык жактан кыргыз эли болуп саналгандыгын жана падышалык колониялык жеңип алуучулар кыргыздарды багындырган кезде «кара» деген сөз кошумча кыргыз элине берилгендигин эске алып, Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму «Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу Кыргыз Автономиялуу облусу болуп аталсын» деген токтомун чыгарат.

Кыргыз Автономиялуу облусунун түзүлүшүнүн мааниси. Орто Азияны улуттук-территориялык бөлүштүрүү жана Кыргыз Автономиялуу облусунун түзүлүшү, анын укуктук жактан чектелгендигине карабастан кыргыз элинин тагдыры үчүн чоң мааниге ээ болгон. Патриархалдык-уруулук бытырандылыктан жана Россия империясынын аймактык жикке бөлүнүүсүнүн натыйжасында Түркстан чөлкөмүнүн ар кайсы облустарына бөлүнүп калган кыргыз эли кайрадан административдик бир бүтүн аймакка – Автономиялуу облустун аймагына бириккен.

Чектелген Автономия формасында болсо да кыргыз элинин бир улуттук мамлекетке биригиши, бул элдин территориялык, экономикалык, маданий байланышын чындоого жана улут болуп калыптанышына ыңгайлуу шарт түзгөн.

Кыргыз эли өзүнүн улуттук мамлекеттүүлүгүн андан ары өнүктүрүүгө, мамлекеттик бийликтин жана мамлекеттик башкаруу системасын түзүүгө мүмкүнчүлүк алган. Кыргызстандын экономикалык жана маданий өнүгүшү тездей баштаган.

Улуттук автономиянын жарыяланышы кыргыз элинин тарыхындагы бурулуш учурлардан болгон. Ал аймактык жактан гана бирикпестен, өзүнүн автономиялуу облусун башкарууга катыша баштаган. Коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө эне тилин пайдалануу мүмкүнчүлүгү түзүлгөн.

Кыргыз Автономиялуу облусунун Автономиялуу республикага кайра түзүлүшү. Кыргыз Автономиялуу облусунун биринчи уюштуруу съездинин делегаттары борбордук бийликтерге, аны Россия Федерациясынын курамындагы Автономиялуу республикага кайра түзүү сунушу менен кайрылуунун чечимин кабыл алган. Бул чечим борбордо тез эле колдоого алынган. 1926-ж. 1-февралында ББАКтын Президиуму Кыргыз Автономиялуу облусун Россиянын курамындагы автономиялуу республикага кайра түзүү боюнча токтом кабыл алынып, ББАКтын III сессиясы (1926-ж. ноябрь) бул токтомду бекиткен.

1927-ж. 7-мартта Фрунзе шаарында Кыргызстандын Советтеринин биринчи уюштуруу съезди ачылып, съезд Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын түзүү жөнүндөгү декларацияны кабыл алган. Уюштуруу съезди курамында 122 мүчөсүнөн жана 27 мүчөлүккө кандидаттан турган Борбордук Аткаруу Комитетин шайланган.

1927-ж. 12-марттагы БАКтын биринчи сессиясы курамында 17 мүчөсүнөн жана 6 мүчөлүккө кандидаттан турган БАКтын Президиумун бекиткен. Кыргыз АССРинин БАКнын Президиумунун төрагалыгына – Абдыкадыр Орозбеков шайланган. Сессияда республиканын өкмөтү – Эл Комиссарлар Совети түзүлүп, төрагалыгына Жусуп Абдрахманов дайындалган. Ошентип Автономиялуу республиканын мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдары түзүлөт.

Эки жылдан кийин 1929-ж. апрель айында өткөн Советтердин II съездинде Кыргыз АССРинин биринчи Конституциясы кабыл алынган. Ал кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүн мыйзамдаштырды жана Россиянын Конституциясынын негизинде иштелип чыккан. Конституция республикадагы мамлекеттик бийликтин жана башкаруу органдарынын түзүм-

дөрүн жана алардын милдеттерин, республикалык жана жалпы федеративдик органдардын өз ара мамилесин аныктаган. Кыргыз жана орус тилдери мамлекеттик тил деп жарыяланган.

Конституция боюнча Советтердин съезди, ал эми съезддер аралыгында Борбордук Аткаруу Комитети мыйзам чыгаруучу жана көзөмөлдөөчү орган болуп саналган. Ал мезгил-мезгили менен сессияга чогулуп иштеген. БАКтын сессиясы анын Президиуму тарабынан үч айда бир жолу чакырылган.

Бул Конституция, башка советтик конституциялардай этаптык негизде түзүлгөн. Анда Советтерге шайлоо системасы жана тартиби, алардын компетенциялары, граждандардын негизги укуктары жана милдеттери аныкталган. Тең укуксуз шайлоо системасы киргизилген. Ага ылайык калктын айрым катмарлары: байлар, манаптар, кулактар, дин кызматчылары, полициянын мурдагы агенттери шайлоо укугунан ажыратылган.

Кыргыз АССРинин Союздук Республика болуп кайрадан уюштурулушу. 1936-ж. 25-ноябрда Москвада СССРдин Советтеринин VIII съезди ачылып, 5-декабрда Конституция кабыл алынган. Конституциянын долбоорун «жалпы элдик талкуулоо» беш жарым айга созулуп, ага официалдуу маалыматтар боюнча 75 млн адам катышкан.

Жаңы Конституцияга адам укуктары жана граждандык эркиндиктер жөнүндөгү жоболордун киргизилиши күтүлбөгөн окуя болгон. Конституция СССРдин бардык граждандарына эмгектенүү, дем алуу, билим алуу укуктарын, карыганда, ооруганда жана эмгекке жарабай калган учурда материалдык жактан камсыздоо укугун берген. СССР граждандарынын тең укуктуулугу алардын кайсы улуттан жана кайсы расадан экендигине карабастан гарантияланат деп билдирилген.

Жаңы Конституция сөз, басма сөз, чогулуш жана митингдерди өткөрүү эркиндигин, коомдук уюмдарга биригүү укугун гарантиялап, инсандын жеке эркиндигинин ыйык экендиги жарыяланган. Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун курамына кирген республикалардын саны 7ден 11ге өскөн жана Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы союздук республикага айландырылган.

1937-ж. март айында болуп өткөн Кыргыз ССРинин Советтеринин чукул чакырылган V съезди, анын редакциялык комиссиясы тарабынан сунуш кылынган варианты талкууланды жана Кыргыз ССРинин Негизги мыйзамы – Конституциясы кабыл алынган.

1937-ж. Кыргыз ССРинин Конституциясы боюнча шайлоо системасында, борбордук өкүлчүлүк органдарынын түзүмүндө өзгөрүүлөр болгон. Мурунку Конституцияда киргизилген шайлоо системасындагы чектөөлөр жана теңсиздиктер жоюлуп, бардык граждандар шайлоого жана шайланууга тең укук алышкан. Эми шайлоолор ачык жана кыйыр болбостон, жалпыга бирдей, жабык, жашыруун жана түз шайлай турган болуп калган. Советтердин съезди менен Борбордук Аткаруу Комитетинин ордуна бир палаталуу Кыргыз ССР Жогорку Совети түзүлгөн.

СССРдин Конституциясындагы адам укуктары жана граждандык эркиндиктер жөнүндөгү жоболор толугу менен Кыргыз ССРинин Конституциясына киргизилген. Бүткүл өлкөнүн башка граждандарындай эле Кыргыз ССРинин граждандары да эмгектенүүгө, дем алууга, карыганда, ооруп калганда жана эмгекке жарамдуулугун жоготкондо материалдык жактан камсыз болууга, сөз, басма сөз жана чогулуштарга эркин катышууга укуктуу болуп калышкан.

Жаңы Конституцияга бул жоболор киргизилип жатканда республикада массалык мыйзам бузуулар өзүнүн жогорку чегине жетип, миндеген адамдар жалган жалаа менен айыпталып репрессияланып жаткан учур эле. Ал республикада болуп жаткан массалык ээнбаштыктарды токтотуп, адамдардын граждандык укуктарын жана эркиндиктерин коргой алган эмес.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Түркстан АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин чукул чакырылган III сессиясынын 1924-ж. 15-сентябрдагы улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндөгү токтомунан:

Жумушчулар менен дыйкандардын Октябрь революциясы феодалдар, дворяндар, помещиктер жана капиталисттер тарабынан эзилген элдин жана кул болгондордун бардыгын азаттыкка чыгарды. Эмгекчилерди көп кылымдар бою кулчулукка тушап турган оор чынжыр үзүлдү. Мурдагы падышалык империянын эзилген элдери толук эркиндикке ээ болушту,

революциядан кийин өз алдынча болууга чейин улуттук өз тагдырын өзү чечүү укугун алды.

Жети жылдын ичиндеги революциячыл алп күрөш жана жаңы коомду куруу эмгекчилерге эң зор жеңип алууларды алып келди. Советтик Социалисттик Республикалар Союзу азыр бардык советтик республикалардын тең укуктуу элдеринин биргелешип жашаган эң кубаттуу коомдук турмушуна айланды. Азыр Советтик Социалисттик Республикалар Союзу улуттук теңсиздиктин жана кулчулуктун бардык калдыктары түп-тамырынан бери жок кылынган дүйнөнүн бирден-бир бөлүгү болуп саналат.

Падышачылыктын тушунда укуксуз колониялык кулдардын абалында болгон Түркстандын элдери азыр эркин жана тең укуктуу, эмгекчилердин күч-аракети менен өз мамлекеттерин куруп жатышат. Улуттук азаттыкка жетишип, маданий жана экономикалык курулушту кыйшаюусуз кеңейтүү жана чыңдоо менен, жумушчу-дыйкан бийлигинин негизин бекемдеген Түркстандын элдери Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын бир түрдүү улуттук мамлекеттер кылып кайра түзүүгө толук мүмкүндүк бере турган шарттарга жетишти.

2. Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын түзүлүшү жөнүндөгү Декларациядан (1927-жыл, март):

Азыр Советтердин биринчи уюштуруу съездинде Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын жарыялоо менен Кыргызстандын эмгекчи массалары бардык Советтик Социалисттик Республикалардын эмгекчилеринин улуу үй-бүлөсүндө бөлүнгүс мүчө болуп кала берет жана Кыргыз АССРинин территориясында жашаган бардык улуттардын толук тең укуктуулугун экономикалык жана маданий жагынан ийгиликтүү өнүгүүнүн зарыл шарты деп эсептейт... Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын эмгекчилери бардык эмгекчилер менен тыгыз бирдикте келечектеги бүткүл дүйнөлүк пролетардык революциянын тиреги – Советтик Социалисттик Республикалар Союзун чыңдоого жана өнүктүрүүгө бүт күчүн жумшайт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын улуттук мамлекетин түзүүгө эмне негиз болду?
2. Кыргызстандагы улуттук мамлекеттүүлүк үчүн күрөш кандай кыйынчылыктарга учураган?
3. Кыргыз элинин улуттук мамлекеттик түзүлүшүнүн калыптанышына кандай зарыл шарттар жана мүмкүнчүлүктөр бар эле?
4. Кыргыз Автономиялуу облусунун Автономиялуу республика болуп түзүлүшү жөнүндө айтып бер.
5. И. Арабаев, И. Айдарбеков, А. Орозбеков жөнүндө эссе жаз.
6. Кыргыз ССРинин Конституциясына мүнөздөмө бер.

§ 7. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушу

20-жылдардын ортосундагы топтук күрөш. 20-жылдардын экинчи жарымында кыргыз кызматкерлеринин арасында бийлик үчүн күрөшкөн эки топтун жаатташуусу күчөгөн. Алардын бир тобунда Абдыкерим Сыдыков, Ишенаалы Арабаев, Жусуп Абдрахманов сыяктуу адамдар турган. Бул топтун курамына кирген адамдардын көпчүлүгү ошол мезгилдеги кыргыз интеллигенциясынын алдыңкылары, билимдүү өкүлдөрү болушкан.

Ал эми экинчи топто Рахманкул Кудайкулов, Дүйшөнаалы Бабаханов, Ыбрай Тойчинов жана анын тарапкерлери турган. Бул топтогу адамдардын көпчүлүгү Совет бийлигинин жылдарындагы кадр тандоодогу таптык мамиленин натыйжасында жогорку кызматтарга көтөрүлгөн адамдар болушкан. Алардын көпчүлүгүнүн билим деңгээли анча жогору болгон эмес.

Эки топтун күрөшүнө феодалдык жана уруучулук кызыкчылыктын калдыктары да өз таасирин тийгизген. Алардын бардыгы тең кыргыздардын арасынан биринчилерден болуп большевиктер партиясына өтүшкөн, Совет бийлигин орнотууга жигердүү катышышкан, уюштуруучулук жөндөмдүүлүктөрү жогору экендигинен улам Кыргызстанда бир кыйла кадыр-баркка ээ болуп, партиялык, советтик аппараттарда жооптуу кызматтарда иштеген.

Бир катар союздук республикалардын, анын ичинде, Кыргызстандын 20–30-жылдардагы партиялык, советтик, чарбалык жана коомдук кызматкерлеринин басымдуу көпчүлүгү Маркстын, Энгельстин, Лениндин эмгектери менен терең тааныштыгы жок эле. Алардын марксизм-ленинизмди, партиянын саясатын өздөштүрүлөрү көп учурда үгүт, айрым цитаталарды жана ураандарды жаттап алуу формасында болгон.

Алар революцияга, социализмдин ишине берилген жана чын дили менен ишенген адамдар болушкан, бирок экономикалык, саясий проблемалардын өтө көптүгүнөн көп учурда апкарып калышчу. Мындай шарттарда, алар экономикалык жана саясий проблемаларды чечүүнүн жөнөкөй, женил, түзүгүрөөк, айланып өтүүсүз, кыска жолдоруна түшүүгө жол издешкен. Алардын жигердүүлүктөрү жанданганы менен та-



Кыргыз обкомунун Аткаруу бюросу. 1927-ж.

таал проблемаларды чечүүдө саясий тажрыйбасы жетишсиз болгон. Социализмди куруунун сталиндик жөнөкөйлөштүрүлгөн схемасын, башкаруунун буйрукчул-тескөөчүл, репрессиячыл системасын алардын кынк этпей кабыл алышынын көп себептеринин бири болгон.

Абдыкерим Сыдыков Бүткүл Түркстандык Советтердин XI съездинде ТуркБАКтын мүчөлүгүнө жана Бүткүл Россиялык Советтердин X съездине делегат болуп шайланган. Андан ары ал съезд Бүткүл Союздук Советтердин IX съездинин, Ж. Абдрахманов РКП(б)нын XIII съездинин, РКСМдин III съездинин, Р. Кудайкулов РКП(б)нын XI съездинин делегаты болуп шайланган. Булардын көз караштарында элдик-демократиялык идеялар үстөмдүк кылып, патриархалдык-уруулук адаттардан биротоло бошоно алышкан эмес.

Большевик М. Каменский Кыргызстандын партиялык обкомунун биринчи катчысы болуп келгенден кийин топ-топ болуп араздашуу өзгөчө курчуган. М. Каменскийдей болгон адамдарды Жусуп Абдрахманов «Чөнтөгүндө партбилети бар колонизаторлор» деп атаган. Анын башталгыч гана билими болгон. Ал өзү үчүн таптакыр тааныш эмес Кыргызстанга келээри менен эле, анын спецификалык өзгөчүлүктөрүнө көңүл бурбастан, сталиндик үлгүдөгү жеке бийлигин бекемдөө үчүн активдүү киришкен. Ага аймактагы А. Сыдыков жана

Р. Кудайкулов жетектеген өз ара араздашкан топтордун күрөшү тоскоолдук кылган. Кыргызстан үчүн топтук күрөштүн зыяндуулугун түшүндүрүп, араздашкан эки топту жараштыруунун ордуна М. Каменский «бөлүп башкаргын» деген колонизатордук сыналган жолду тандап алган.

М. Каменский эки топту бири бирине кагыштырып, бир тарабын колдой баштаган. Бул Кыргызстандагы абалды ого бетер татаалданткан. Ал өзүнө баш ийген партаппараттын жана Р. Кудайкуловдун күчүн пайдаланып, А. Сыдыков тарабындагы каршылаштарын жооптуу кызматтардан алдырууга жетишкен. 1925-ж. март айында болгон облустук I партконференцияда Жусуп Абдрахманов обкомдун экинчи катчылыгынан бошотулат.

Андан кийинки кезек Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Ревкомунун төрагасы Иманаалы Айдарбековго келген. Ага каршы асылуулар күчөйт. Облустук I уюштуруу съездинде И. Айдарбековду бай-манаптык элементтер менен байланышта, паракор, коррупциячыл жана кедей-кембагалдар менен тил табыша албайт деп күнөөлөшкөн. Натыйжада облустук аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланбай калган. Съезд М. Каменскийдин жетекчилиги астында өтүп, облустук аткаруу комитетинин курамын шайлоодо шайлоо эрежелеринин одоно бузулушуна жол берилет. Облустук аткаруу комитетине шайланган 66 кишинин 27си депутат болгон эмес, б. а. бөтөн эле адамдар болгон. Ошентип, ал өзүнө тил алчаак бийлик аппаратын курууга жетишет.

Кыргызстандагы партиялык жетекчиликке Н. Узюков жана В. Шубриковдун келиши менен топтук күрөш басандай баштайт. Топтук күрөштүн жетекчилери кызматтан четтетилген. Д. Бабаханов обкомдун экинчи катчылыгынан, Р. Кудайкулов «Кошчу» союзунун жетекчилигинен, К. Айтбаев облустук контролдоо комиссиясынын мүчөлүгүнөн алынат. Р. Кудайкулов менен Д. Бабаханов кылмыш иштери үчүн соттолушат. Ы. Тойчинов обкомдун бюро мүчөлүгүнөн, облаткомдун төрагасынын орун басарлыгынан бошотулуп, Москвага окууга жиберилет.

Облустагы жетекчилик кызматтарга көбүнчө жаштар жана патриархалдык-уруулук калдыктарга каршы күрөшкөндөр дайындалат. Обкомдун экинчи катчылыгына Ж. Саадаев шайланган. Ж. Абдрахманов Кыргызстанга кайра кайтып келип, облаткомдун төрагасынын орун басарлыгына

дайындалат. Кийинчерээк Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин биринчи төрагасы болот.

«Отузчулардын» каты. Партиянын Кыргыз обкомунун биринчи катчысынын жетектөөдөгү мындай иш стили 1925-ж. жай айларында оппозициянын түзүлүшүнө жана айтылуу «отузчулардын» тобунун чыгышына алып келген. «Отузчулардын» (кол койгон адамдардын санына жараша аталган) катында Кыргызстандын бир катар жооптуу кызматкерлери М. Каменский башында турган партиянын Кыргыз обкомунун саясатын сынга алышкан. Негизинен Кыргыз обкомунун советтик органдарынын ишинин майда-баратына чейин кийлигише бергенин, топтордун күрөшүн күчөткөндүгүн, кадр саясатын топтордун принциби боюнча ишке ашыргандыгын сындашкан.



Абдыкерим Сыдыков.

«Отузчулардын» башчысы жана идеялык шыктандыруучусу, алардын манифесттин түзүүчүсү Абдыкерим Сыдыков эле. Ал улуттук интеллигенциянын өкүлдөрүнүн арасындагы билимдүү адамдардын бири катары кыргыз калкынын арасында чон кадыр-баркка ээ болгон.

Абдыкерим Сыдыков 1889-жылы азыркы Аламүдүн районундагы Баш-Кара-Суу айылында манаптын үй-бүлөсүндө туулган. Ал мусулман мектебинен окуп кат сабатын жойгон. Орусча жазганды жана окуганды үйрөнгөн. 1904-ж. Верныйдагы эркектер гимназиясына кирип, 1911-жылы аны ийгиликтүү аяктаган. 1912-жылдан баштап Пишпек оёздук башкармасында котормочу болуп иштей баштаган. 1917-жылы Абдыкерим Сыдыков «Алаш» партиясынын Пишпектеги уюмун түзгөн. Ошол эле мезгилде солчул эсерлердин партиясынын катарына өткөн. Большевиктер партиясынын катарына ал 1918-жылы кирген.

1919-ж. А. Сыдыков Жети-Суу облусунун мусулмандык партиялык конференциясына делегат болгон жана анда партиянын обкомунун мусулмандык бюросунун төрагасынын орун басарлыгына шайланган. 1920-ж. мартында бирдиктүү партиялык уюм түзүлгөндөн кийин Түркстан Компартиясынын Жети-Суу обкомунун уюштуруу бөлүмүнүн башчылы-

гына шайланган. Андан кийинки жылдарда партиялык жана советтик кызматтарда иштеген.

«Отузчулардын» арасында эл ичинде кадыр-барктуу И. Арабаев, А. Орозбеков, И. Айдарбеков, С. Мураталин жана башкалар да бар болчу. Тилекке каршы, партиянын Орто Азия бюросу андагы адилет сынга карабастан, бул катты «партияны бөлүп-жарууга багытталган бай-манаптык кылык» катары баалаган. 1925-ж. август айында «отуз адамдан турган топтун» ишин партиянын Кыргыз обкомунун III пленуму ашкерелейт. Андан соң облустук II партконференция муну партияны бөлүп-жарууга багытталган жалган жалаа жабуу, бай-манап тобунун аракети катары мүнөздөгөн.

Андан бир аз мурда 1925-ж. 22-июнунда М. Каменскийдин жигердүү көмөгүнүн натыйжасында «отуздун» катынын башкы уюштуруучусу А. Сыдыков партиялык «үчтүк» тарабынан «жигердүү топчул» катары партиянын катарынан чыгарылган. Ортоазбюронун комиссиясы партүчтүктүн бул чечимине макул болгон.

«Отуздун» катынын демилгечилеринин жана авторлорунун бири И. Арабаев кийинчерээк Ортоазбюронун чечими менен партиянын катарынан чыгарылат. Анын бардык катышуучулары партиялык ар түрдүү жазаларды алышкан, айрымдары кызматтарынан алынып, Кыргызстандын аймагынан айдалган.

Көчмөн айылды советтештирүү. Кыргыз АССРи түзүлгөн учурда республиканын калкынын жарымынан көбү көчмөн турмушта жашаган. Алар жай айларында малдары менен бийик тоолуу жайыттарга – жайлоолорго көчүп барып, күзгө чейин отурушчу. Ал жерлерге көчүп барган чарбалардын саны бир нече миңден он миңге чейин жеткен. Жайкы жайыт райондорунда отурукташкан калк өтө аз болгон.

Малчылар өз малы менен жайлоого чыккан мезгилде узак убакытка чейин өздөрү дайыма жашаган территориялык, административдик жана коомдук-саясий борборлордон алыстап кетишчү. Территориялык бөлүнүшү жагынан жайлоолорго баш ийген административдик борборлордон алыстап кетиши менен алардын арасында партиянын жана Совет бийлигинин таасири начарлап калган.

Жайлоодогу малчылар арасында партиянын таасирин күчөтүүнүн жана советтештирүүнүн иш-чарасы болуп жай-

лоо Советтерин уюштуруу болуп эсептелген. 1927-ж. жазында Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети Суусамырда Убактылуу жайлоо Советин уюштуруу жөнүндө токтом кабыл алган.

Жайлоо Советинин негизги милдети: жайлоодо Совет бийлигин чыңдоо жана революциячыл мыйзамдуулукту киргизүү, бай-манаптык таасирлерге каршы күрөшүү, ошондой эле көчмөн малчылардын арасында чарбалык-маданий иштерди уюштуруу болгон. Жайлоо Совети кантондук аткаруу комитети кандай укуктан пайдаланса, дал ошондой укуктан пайдаланган. Советтин ишинин мөөнөтү 15-майдан 15-сентябрга чейин белгиленген.

Жайлоо Совети ошол аймактагы бийликтин жогорку органы болгон. Ага ошол аймактагы бардык болуштук аткаруу комитеттери, айылдык Советтер, ошондой эле бул аймакта иштеген кызматкерлер баш ийген. Анын ишмердигине төмөнкү маселелер: мамлекеттик тартипти, коомдук коопсуздукту коргоо жана жайлоодо революциялык мыйзамдуулукту камсыз кылуу, чарбалык жана турмуш-тиричилик маселелерин чечүү, борбордук органдардын декреттерин жана токтомдорун ишке ашыруу, финансылык органдарга өз убагында салыктарды жана башка жыйымдарды жыйноого көмөк көрсөтүү кирген.

Кийинчерээк, мындай Советтер Кыргызстандын бардык жайлоолорунда уюштурулган. Алар көчмөн калктын арасындагы кедей-кембагалдарга таянуу менен таптык негизде тирешүүнү пайда кылып, таасирдүү бай-манаптарды сот жообуна тартып, аймактан сырткары жерлерге көчүрүп жиберешкен. Жайлоо Советтери көчмөн чарбаларды отурукташтыруу жана аларды коллективдештирүү иштерине жетекчилик кылышкан. Отурукташкан турмушка өтүү айыл чарбасын коллективдештирүүнүн негизинде жүргүзүлгөн. Коллективдештирүү учурунда малдын көп бөлүгү колхозчулардын менчигине өткөн. Ошондон баштап жайлоого колхоздун бардык мүчөлөрү чыкпастан, малчылар гана чыгып калышкан. Туташ коллективдештирүү жана көчмөндөрдү отурукташтыруунун башталышы менен жайлоо Советтери жоюлган.

«Жергиликтештирүү» саясаты. Кыргызстан улуттук чет жакалардай эле, социализмди курууга өнүккөн өнөр жайы, улуттук жумушчу табы, улуттук интеллигенттери гана эмес, тамга таанууга жараган жеткиликтүү сандагы адамдары жок

туруп киришкен. 1926-ж., башкача айтканда, Совет бийлиги орногондон 9 жыл өткөндөн кийин 1600 гана өнөр жай жумушчусу болгон. 510 миң кыргыздын 19 миңге жакыны (3,7 пайыз) гана сабаттуу болгон. Булардын басымдуу көпчүлүгү революциядан кийин билим алган жаштар, ал эми эр жеткендердин арасында өздөрүнүн мүлктүк абалынын аркасы менен окуган мүмкүнчүлүгү болгондору бирин-экин гана адамдар болгон.

Кыргыз Автономиялуу облусу түзүлгөндөн жарым жыл өткөндөн кийин, б. а. 1925-ж. 1-мартына карата облустук уюмдар менен мекемелердин аппараттарында 63 гана кыргыздын же облустук масштабдагы кызматкерлердин 10,5 пайызынын гана иштеп турушу, чечүүчү даражада ушул себептер менен түшүндүрүлөт.

Иш кагаздарын жергиликтүү калктын тилинде жүргүзүү өтө курч маселелердин бири болуп, 1925-ж. орто ченинде ал болуштук аппараттардын тенине жакынында, ал эми облустук жана округдук аппараттарда андан да азында жүргүзүлгөн. Сабаттуу адамдар, даярдалган кадрлар, каражат жана тажрыйба жетишкен эмес.

«Жергиликтештирүү» деп аталган партиянын атайын саясаты, мына ушундай кырдаалда жүргүзүлө баштаган. Бул саясат бир жагынан, анын иш кагаздарын жергиликтүү калктын тилине которуу менен советтик мамлекеттик аппаратты массаларга жакындатуу, экинчи жагынан, калктын сабатсыздыгын жоюу, алардын саясий жигердүүлүгүн жогорулатуу жолу менен массаларды советтик мамлекеттик аппаратка жакындатуу максатын көздөгөн. Улуттук кадрларды даярдоо, ошондой эле жергиликтүү элдин тилин билбеген кызматкерлерге аны үйрөтүү «жергиликтештирүү» саясатынын социалдык мазмунун аныктаган, анын маанилүү бөлүгү болгон.

«Жергиликтештирүү» саясаты партиянын таптык көз карашында «капитализмди аттап өтүп, социализмди куруунун» шарттарында жүргүзүлө баштаган. Мунун натыйжасында, революцияга чейин эле сабатсыздыгын жойгон кыргыз улутундагы көптөгөн адамдар жаны мамлекеттик башкаруу аппаратына тартылбай калган. Ага, алардын социалдык теги, мурдагы колониялык мезгилде, башкаруунун жергиликтүү органдарында ар кандай жумуштарда иштегендиги тоскоолдук кылган.

Мамлекеттик башкаруу аппаратын «жергиликтештирүү» саясатына, ошондой эле партиялык, советтик, чарбалык аппараттардагы кыргыз кызматкерлеринин арасындагы топтук күрөш да тоскоолдук кылган.

Бул жылдарда жергиликтүү кадрларды, өзгөчө кедей катмарлардан көтөрүлгөн кадрларды борбордук райондорго практикага, стажировкага жиберүү, кыска мөөнөттүү курстарда, окуу жайларда, партиялык агартуу системасында окутуу кадрларды даярдоонун негизги каналы болуп калган.

Алгачкы жылдарда партиялык, советтик, чарбалык жана башка органдарга жергиликтүү калктын өкүлдөрү көбүрөөк тартыла баштаган. 1931–1932-жж. бул органдарга тартылган 1023 кишинин 710 кыргыз болгон. Алардын арасында 240 аял болсо, анын ичинде 135и кыргыз аялдары болгон.

Ал Совет бийлигинин кадыр-баркын жергиликтүү калктын арасында көтөрүүгө шарт түзүп, алардын коомдук-саясий активдүүлүгүн жогорулатууга, жалпы билимин, маданиятын жана саясий денгээлин өстүрүүгө жардам берген. «Жергиликтештирүүнүн» натыйжасында кыргыздар мамлекеттик башкаруунун бардык тармактарына көтөрүлдү. Булардын бардыгы кадрлардын улуттук отрядын түзүүгө ыңгайлуу шарттарды түздү.

Ошол эле мезгилде, кадрларды көтөрүүнү мезгил-мезгили менен жүргүзүлүүчү чуулгандуу компанияга айландыруу кадрлардын сапатына терс таасирин тийгизди. Кадрларды көтөрүүдө, биринчи кезекте алардын социалдык тегине, андан кийин анын сабаттуулугуна көңүл бурулуп, ишкердик жана нравалык сапаттарына жеткиликтүү көңүл бурулган эмес. Ошонун натыйжасында, башкаруу аппаратына жөндөмдүүлүгү начар, кээде кокусунан келгендер, карьеристтер алынып калган.

Кедей-кембагалдар катмарынан көтөрүлгөндөрдүн көпчүлүгү, өздөрүнүн иш билбестигин жаттап алган ураандар, жалпы чакырыктар жана жетекчиликтин буйрук берүү ыкмалары менен алмаштырууга аракет кылышкан. Жетекчилик кызматтарга жеткиликтүү ишкердик сапаттары жок адамдарды көтөрүү партиялык комитеттердин советтик, чарбалык кызматкерлердин ишинин майда-чүйдөсүнө чейин кийлигишүүсүнүн күчөшүнө белгилүү даражада шарт түзгөн. Бардык чарбалык кампаниялар: айдап-себүү, сугаруу, оруп-жыйноо жана башка жумуштар, партиялык комитеттер бекит-

кен план-графикке ылайык жүргүзүлө баштаган. Ал «сталиндик жолдомолор» деп аталган жана анда иштин бардык технологиясы майда-чүйдөсүнө чейин белгиленген.

Бирок кийинчерээк сталиндик репрессиянын жылдарында зор эмгек менен өстүрүлгөн жергиликтүү кадрлардын дээрлик бардыгы жалган жалаа менен репрессияланган. Ортоңку жана төмөнкү звенодогу партиялык, советтик, чарбалык органдарда, коомдук уюмдарда иштеген жергиликтүү кадрлар да ушундай тагдырга туш болушкан. Бул Кыргызстандын мамлекеттик курулушуна чоң зыян келтирген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Жусуп Абдрахмановдун Сталинге 1925-жылдын 5-майында жазган катынан:

Кара-Кыргыз коммунисттери Орто Азиядагы улуттук-мамлекеттик бөлүнүүнү бирдиктүү түрдө эмес, жаатташууларга жиктелген түрдө, б. а. аны жактаган жана ага каршы болгон жагдайда тосуп алышкан. Бирок Кара-Кыргыз Автономиялуу облусун түзүү жөнүндө маселе айкындалып, тийиштүү партиялык инстанциялар чечим кабыл алышкандан кийин, кара-кыргыз коммунисттеринин ортосундагы күрөш башкача мүнөзгө өтөт: Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун РСФСРдин курамына киришин жактаган да, каршы да пикирлер айтылат.

...Кара-Кыргыз Автономиялуу облустук Уюштуруу бюросу облустук советтик жана округдук партиялык-советтик органдарды түзүү боюнча практикалык ишке өтүп, өз алдына кызматкерлерди ишкердик сапаты боюнча тандоо милдетин коюп, РКП(б) Кара-Кыргыз уюмунун ичиндеги жаатташууларга каршы күрөшкөн.

...Кара-Кыргыз Автономиялуу облусту сыяктуу жаш облуста, менимче, кызматкерлерди ишке жөндөмдүүлүгүнө жана керт башынын тазалыгына карап тандоого көп нерселер байланыштуу.

...Жергиликтүү калктын коммунисттеринен чыккан кыйла даярдыгы бар кызматкерлерди жооптуу кызматтардан четтетүүнү жана төмөнтөдөн көтөрүү урааны астында өз милдетин аткара албаган кээде масса алдында партияны жана Совет бийлигин жаманатты гана кыла турган тандоо – мени гана эмес, башка көптөгөн коммунист-кызматкерлерди да муну европалыктар тарабынан дартка чалдыккан усул деп ойлоого мажбурлайт.

2. Жусуп Абдрахмановдун РКП(б) Борбордук Комитетине 1926-жылы жазган катынан:

Өзүнүн уюштуруу ишинде РКПнын Кыргыз Обкому эң коркунучтуу жолго – жергиликтүү революциячыл күчтөргө, кызматкерлердин жергиликтүү кадрларына ишенбөөчүлүк жолуна түшкөн. Обком төбөлдөр жаатчылыктарын өчөгүштүрүү жолуна жана партиялык тарбиянын методдорун этибарга албай, ушул төбөлдөр жаатчылыктарына каршы күрөшүү ишинде администрациялык-бюрократтык (хирургиялык) манипуляциялоо жолуна

түшкөн. Мында өтө баёо жана партия үчүн натура натыйжаларга жык толгон абалын (курулай бейкапардык) чыңдоо үчүн обком бардык ыкмаларды айрым жергиликтүү кызматкерлерге сыртынан жасалма камкордук көрүүдөн тартып, партиянын айрым ураандарын, массаны, советтик аппаратты батрактардан түзүү деген ураанды жаатчылык күрөшү үчүн курал катары пайдаланууга чейинки ыкмаларды колдонду. Ал гана эмес, өзүнүн күндөлүктүү ишинде Обком Облаткомду ар кандай демилгеден ажыратып, факт жүзүндө Облаткомдун ишин басып келген. Ушунун баарынын натыйжасында массалардан (партиялык жана партияда жок массалардан) ажыроо менен РКПнын Обкому чындыгында «абройго» өтө коркунучтуу, ошондуктан бекем эмес жана азыраак абройго ээ болду.

3. «Отуздун» катынан:

Орто Азиядагы улуттук бөлүштүрүү жана Кыргыз Автономиялуу облусун түзүү кыргыз элинин арасында биримдикти киргизүүгө, акырындык менен уруулук араздашууларды жана падышалык өкмөт тарабынан алыскы чет жакаларда узак жылдар бою жүргүзүлгөн колониялаштыруу саясатынын натыйжасында келип чыккан бардык топторду акырындык менен жоюуга алып келүүгө тийиш эле...

... партиялык советтик аппарат топтук принцип боюнча Обкомдун жетекчи төбөлдөрүнө тигил же бул кызматкерлердин жакындыгы жана жеке байланышына жараша түзүлдү. Ушундай иштердин натыйжасында иште бекемдик, ачыктык жана өз ара мамилелерди жакшыртуу зарылдыгы киргизилбей гана калбастан, дагы көбүрөөк ички партиялык топтук күрөш, өзгөчө массалардын арасындагы уруулук күрөштү күчөтүп, иштин толук бузулушуна жана жакшы болгон учурда бир ордунда токтоп турууга алып келди. Ошол эле учурда жеткиликтүү тажрыйбасы бар, иштин жергиликтүү шарттарын жакшы билген жана жер-жерлерде партиянын жана Совет бийлигинин багытын жүргүзүүгө пайдасы тие турган жергиликтүү бир катар кызматкерлерди четтетүү багыты ачык көрүндү...

Мындан тышкары, Обкомдун жетекчилигинин майда-чүйдөсүнө чейин тескөөчүлүгү жана Советтик аппараттын техникалык иштерине да кийлигишүүсү көбүрөөк сезилүүдө, советтик жана партиялык аппараттын ишиндеги чек коюучулук эч кандай байкалбайт, анткени обком бардык маселелер, анын ичинде, квартиралардан чыгарууга чейинки маселелер менен алектенет, бул ишти чаташтырат жана кеңири эмгекчи массалардын алдында анын кадыр-баркын төмөндөтөт. Советтик жана партиялык иштерге катуу чек коюу боюнча партиялык съезддердин жана конференциялардын чечимдери эч кандай көзөмөлгө алынбайт. Айрым адистерди Обкомго чакыруу жана бөлүм башчыларын аттап өтүп аларга тапшырма берүү орун алууда, албетте, бул жолдоштордун партияда жок кызматкерлердин алдында кадыр-баркын төмөндөтөт. Советтик иштер боюнча РКП(б) Обкомунун башаламан жана шашылыш көрсөтмөлөрү өндүрүштүн кызыкчылыгы үчүн жүргүзүлгөн иштин план ченемдүүлүгүн бузат.

4. РКП(б) БКнын Ортоазбюронун Аткаруу Комиссиясынын 1925-жылдын 29–30-июлундагы токтомунан:

а) Сыдыковдун үч жолу партиядан чыгарылгандыгы, топторго катышкандыгы жана партиялык мектепке каршы чыгууларын токтотпогондугу,

партиялык уюмдун, ошондой эле, советтик органдардын ишине тоскоолдук кылгандыгы үчүн текшерүү боюнча комиссиянын чыгарган чечими көңүлгө татырлык деп таанылсын – анын партиялык абалы жөнүндөгү маселе чечилди деп эсептелсин жана ошону менен бирге анын Кыргыз Автономиялуу облусунда туруусу мүмкүн эмес деп таанылсын; б) Арабаевге, мурунку молдо, топтун жигердүү уюштуруучусу, партиянын саясатын жана тактикасын билбейт жана билүүнү да каалабайт, аны советтик иште пайдаланууга мүмкүн деп эсептеп, чыгарат; в) Янгулатовго, Айдарбековго, Артыкбаевге катуу сөгүш жарыяланат. Алар Ортоазбюронун карамагына чакырылат. Алымбеков катуу сөгүш менен окууга жиберилди. Худайбергенов, Жумагулов, Мураталин, Дербишев, Чоңбашев, Абуканов, Зульфибаев, Кулумбаев, Орозбеков катуу сөгүш алышты. Кудайкулов уяткарылды, а Николаевге болсо топтук күрөшкө катышкандыгы үчүн партиялык иш боюнча катуу сөгүш берилип, облустук саламаттыкты сактоо бөлүмүндөгү кызматынан алынды. Ал Нарын шаарына катардагы дарыгер кылып жөнөтүлдү.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын жетекчилигиндеги топтук күрөштүн себептери кайсылар?
2. Кыргызстандын көчмөн айылдарын советтештирүү кандай максаттарды көздөгөн?
3. «Жергиликтештирүү» саясаты Кыргызстанда кандай жүргүзүлгөн, анын натыйжалары кандай болгон?
4. Кыргыз элинин улуттук мамлекетинин өнүгүү тарыхындагы бардык мезгилдерге экономикалык жана социалдык-саясий негиздөө бер.
5. Ж. Абдрахманов жөнүндө эссе жаз.

§ 8. Кыргызстандын индустриялык өнүгүшү

Кыргызстан индустриялаштыруунун алдында. 20-жылдардын ортосунда Кыргызстанда чарбачылыкты калыбына келтирүү жумуштары негизинен аяктап, согушка чейинки деңгээлге жеткен. Жаңы экономикалык саясат жылдарындагы бул ийгиликтерге карабастан, СССРдин, анын ичинде Кыргызстандын, техникалык-экономикалык жактан артта калуусу ого бетер күчөгөн. Бул артта калууну жоюу үчүн машина курууну, металлургияны, темир жолдорду жана башкаларды өнүктүрүү керек эле. Ошентип индустриялаштыруунун зарылдыгы келип чыккан.

Лениндин планы боюнча индустриялаштыруу, коллективдештирүү жана маданий революция социализмге карай жол катары каралган. Индустриялаштырууну жүзөгө ашыруу, өзүнүн өнүгүү жолунда капитализмди басып өтпөгөн Кыргызстандын шартында өзгөчө оор болгон. Аны аймактын экономикалык жана маданий жактан өтө артта калгандыгы, катнашуу жолдорунун жана байланыштын жоктугу ого бетер оордоткон.

Индустриялаштыруу жергиликтүү шарттарды эсепке алуу менен өзгөчө формада болууга тийиш эле. Бирок ал жергиликтүү шарттарды эсепке албастан жүргүзүлгөн.

Кыргызстанды индустриялаштыруунун башталышы. Жалпы союздук пландын негизинде иштелип чыккан республиканын биринчи беш жылдык планын 1929-ж. декабрында өткөн Кыргыз АССРинин сессиясы кабыл алган. Аны декабрда РСФСР Эл Комиссарлар Совети, 1930-ж. февралда СССР Эл Комиссарлар Совети бекиткен. Бул план кийинкилерден айырмаланып, жаңы экономикалык саясаттын принциптерине негизделип түзүлгөн. Чарбалык эсепти андан ары жайылтуу, аны ар бир ишканага жеткирүү белгиленген.

Планда Кыргызстандын кызыкчылыгын СССРдин кызыкчылыгы менен айкалыштырууга аракет жасалган.

1926-ж. РСФСРдин өкмөтүнүн жардамы менен республикада ири өнөр жай объектилеринин курулушу башталган. Кыргызстанды индустриялаштыруунун эң алгачкылары Кара-Суудагы пахта тазалоочу завод, Оштогу жибек түрүүчү фабрика, Фрунзе шаарындагы завод, Чүй суусундагы Аламүдүн ГЭСи болуп саналат. 1926-ж. башталып 1930-ж. бүткөрүлгөн Түркстан – Сибирь темир жолу Кыргызстандын экономикалык өнүгүшүндө маанилүү ролду ойногон. Ал Орто Азия менен Казакстанды эң кыска жол аркылуу Сибирь жана Урал менен байланыштырып, өлкөнүн чыгыш райондорунда индустриялаштыруунун темпин тездетүүгө түрткү берген.

Кыргызстандын өнөр жай курулушуна Чехословакиянын жана Венгриянын жумушчулары катышкан. 1925-ж. эле Кыргызстанда («Өз ара жардам») «Интергельпо» деген интернационалдык кооперативдик шериктик түзүлгөн. Кыргызстандын өкмөтү ушул кооперативдик шериктикке Пишпек станциясынын жанынан 43 гектар жер участогун бөлүп берген. «Интергельпо» кооперативинин мүчөлөрү ушул жерде сукно фабрикасын, булгаары заводун, электростанцияны, өнөркананы жана башка ишканаларды курган. Кооперативдин мүчөлөрү жасалгаларды Чехословакиядан алып келишкен. «Интергельпо» интернационалдык уюм болгон. Кооперативдин мүчөлөрү 14 улуттун жумушчуларынан: чехтерден, словактардан, венгерлерден, орустардан, украиндерден, белорусстардан, кыргыздардан, өзбектерден жана башка улуттун өкүлдөрүнөн турган. Алар түзгөн ишканалар өнөр жай продукцияларын жасап чыгаруу менен бирге Кыргызстандын жергиликтүү калкынан квалификациялуу жумушчуларды да даярдап чыгарган.

Кыргызстанда жаңы өнөр жай ишканаларын куруу үчүн РСФСР өкмөтү 1928–1932-жж. 76330,4 миң сом, б. а. биринчи беш жылдыкка чейинки Совет бийлигинин бардык жылдарына караганда 5,7 эсе көп каражат бөлдү. Бул эл чарбасында өнөр жай продукциясынын үлүшүнүн 1927–1928-жж. 5,47% тен 1932-ж. 20–23% ке чейин көтөрүлүшүн камсыз кылган. Кыргызстандын өнөр жайын түзүүдө Россия, Кыргыз АССРин шефке алган Ленинград шаарынын салымы чоң.

Ошентип биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда өнөр жайдын эң маанилүү тармактары: нефть, көмүр, металл



Аламүдүн ГЭСи – кыргыз энергетикасынын тунгучу.

иштетүүчү, текстиль, булгаары, тамак-аш жана башка тармактар түзүлгөн. Биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда 41 өнөр жай ишканасы курулган. 1932-ж. аягында республикада 1,5 миндей майда жана орто ишканалар менен катар 106 ири ишкана иштеген. Өнөр жай 79 млн сомдук продукция чыгарган. Көмүр казып алуунун көлөмү 745 миң тоннага жеткен. Хайдаркен жана Кадамжай сымап менен сурьманы өндүрүүгө адистешкен ишканалар алгачкы продукцияларын бере баштаган.

Кыргызстандын өнөр жайынын экинчи беш жылдыктагы өнүгүшү. Жалпы союздук пландын көрсөтмөлөрүнө ылайык Кыргыз АССРинин эл чарбасын өнүктүрүүнүн экинчи беш жылдык планы иштелип чыккан. Экинчи беш жылдык план көптөгөн ондоолорго, б. а. контролдук цифраларды жогорулатуу боюнча көптөгөн сунуштарга карабастан, нормалдуу кырдаалда өткөн. Турак-жайларды жана мектептерди курууга көңүл бурула баштаган.

Экинчи беш жылдыкта Кыргызстандын техникалык-экономикалык жана маданий артта калгандыгын, патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн калдыктарын жоюу негизги милдет деп эсептелген. Республиканын эл чарбасына жумшалуучу капиталдык салым 657,4 млн сомду түзүп, анын 115 млн сомуну көмүр өнөр жайына багытталган. Капиталдык салымдардын тенинен көбү союздук бюджеттен жумшалган.

Экинчи беш жылдыкта мурунку жылдарда башталган жаны ишканалардын курулушун аяктоого негизги басым жасалган. 1935-ж. Таш-Көмүр кени ишке киргизилген. Башка көмүр кендери реконструкцияланып, жаны машиналар жана механизмдер менен жабдылган. Анын натыйжасында, көмүр казып алуунун көлөмү 1937-ж. 1,2 млн *t* түзгөн. Нефть өндүрүү иши жолго коюлган. Сымап, сурьма жана башка айрым түстүү металлдарды өндүрүү боюнча Кыргызстан СССРде алдынкы орунга чыккан.

Женил өнөр жайы да өнүккөн. Жүндөн жана жибектен токулган кездемелерди, тигилүү буюмдарды, бут кийимдерди жасап чыгаруу кыйла көбөйгөн. Женил өнөр жайынын эски ишканалары жаны техника менен жабдылган.

Кыргызстандын тамак-аш өнөр жайы ири тармактардын бирине айланган. Кант, консерва, май, кондитер жана башка продуктулар өндүрүлө баштайт. Бул жылдары республикада 61 ири ишкана курулган.

Транспорт тармагы андан ары өнүктүрүлүп Фрунзе – Москва аба жолу салынат. Телефон, телеграф, радио республиканын эн алыскы райондоруна жеткирилет.

Кыргызстандын өнөр жайы үчүнчү беш жылдыкта. 1939-ж. мартта ВКП(б)нын XVIII съезди болуп өтүп, анда СССРдин эл чарбасын өнүктүрүүнүн үчүнчү беш жылдык планын (1938–1942-жж.) бекиткен. Съездде СССРдин чыгыш райондорунда – Волга боюнда, Уралда, Сибирде, Орто Азияда жана Казакстанда өнөр жай тармактарын өнүктүрүү боюнча партиянын жакынкы жылдардагы ишинин багыттары белгиленген. Съезд ошондой эле Кыргызстандын үчүнчү беш жылдык планын бекиткен. Ал боюнча үчүнчү беш жылдыкта Кыргызстанда СССРдин стратегиялык кызыкчылыктарына жооп берген өнөр жай тармактарын, б. а. түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдарды өндүрүү тармактарын өнүктүрүүгө негизги көңүл бөлүнөт.

Кыргызстандын эл чарбасына капиталдык салымдар үчүнчү беш жылдыкта 486 млн сом өлчөмүндө аныкталып, түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдарды өндүрүү ишканаларын куруу үчүн ири суммадагы каражаттар бөлүнөт. 1938–1940-жж. аралыгында 40тан ашуун өнөр жай ишканалары ишке киргизилет. Сымап, сурьма өндүрүү боюнча Кыргызстан СССРде алдынкы орундардын бирин ээлейт.

1940-ж. Кыргызстандын бардык өнөр жайы 1937-ж. салыштырганда продукцияны 1,5 эсе ашык берет.

Кыргызстанда өнөр жай продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүүнүн өсүшү төмөнкү маалыматтар менен мүнөздөлөт: мисалы, электр энергиясы 1936-ж. 24 млн кВт сааттан 1940-ж. 52 млн кВт саатка, көмүр 1167 миң тоннадан 1475 миң тоннага, кыш 28,9 млн даанадан 60 млн даанага, пахта буласы 12,9 миң тоннадан 27,9 миң тоннага, жүн кездемеси 184 миң чарчы метрден 254 миң чарчы метрге, булгаары бут кийим 82 миң жуптан 181 миң жупка чейин, кумшекер 29,5 миң тоннадан 65,5 миң тоннага, макарон 263 тоннадан 345 тоннага көп чыгарылган.

Транспортту, байланышты жакшыртуу боюнча да бир катар иштер жүргүзүлгөн. 1941-ж. Кант – Токмок темир жолун куруу аяктап, республиканын түштүгүндөгү кендер жайгашкан райондордун темир жолдору кайрадан курулат жана кенейтилет. 2 миң километрден ашык автомобиль жолдору курулуп жана жакшыртылган. Бул курулуштарда бир нече миндеген колхозчу-дыйкандар жана атайын лагерлерде камалып жаткандар күнү-түнү менен эмгектенишкен.

Колхозчу-дыйкандардын бул жердеги эмгеги, алардын колхоздогу милдеттүү эмгек күнүнө эсептелген. Мисалы, 420 кмге созулган Фрунзе – Суусамыр – Жалал-Абад – Ош автомобиль жолунун курулушунун жалпы чыгымы 47,4 млн сом өлчөмүндө белгиленсе, анын 20 млн сому жалпы союздук бюджеттен, ал эми калган 27,4 млн сому жергиликтүү калктын эмгектик катышуусунун эсебинен болгон. Жогорудагы фактылар көрсөтүп тургандай, бул курулушка жумшалган чыгымдын жарымынан көбүн колхозчу-дыйкандардын акысыз эмгеги түзгөн. Ошентип, Кыргызстан согуш алдындагы жылдарда жерде жүрүүчү транспорттун бардык түрүнө ээ болгон, граждандык аба флоту түзүлө баштаган.

Үчүнчү беш жылдыкта республиканын экономикасынын жана маданиятынын жогорулашына маанилүү роль ойногон почта, телефон жана телеграф байланышы, радио уктуруу кыйла өнүктүрүлгөн. 1938-жылдын башында Фрунзе – Москванын түз байланышы орнотулган.

Ушул жылдарда тездик менен өнүгүп бара жаткан Кыргызстандагы өнөр жайды өндүрүштүк кадрлар менен камсыз кылуу маселеси эң курч маселелердин бири болгон. Ми-

салы, 1938-ж. көмүр кендеринде миңден ашык жумушчу, негизинен жер алдында иштөөчү жумушчулар жетишпеген. Шахталардын инженердик-техникалык кадрлар менен камсыз болушу да канааттандыралык абалда эмес эле. Жумушчу күчүнүн жетишпегендиги тамак-аш өнөр жайында, токой чарбачылыгында жана транспортто сезилип турган.

Колхозчу-дыйкандар жумушчу кадрлар менен толуктоонун негизги булактарынын бири болуп калган. 1938–1939-жж. эле өнөр жай өндүрүшүнө 10,6 миң айыл-кыштактын тургундары тартылган. Ушул эле мезгилде 2,4 миң жаш жумушчу өндүрүштүк окутуу мектептеринде даярдалып, кесиптик чеберчилигин жогорулатуу курстарында 30 миңден ашык жумушчу окуп билим алышкан. Республиканын өнөр жай тармактарына өлкөнүн борбордук райондорунан квалификациялуу жумушчу кадрларды жиберүү улантылган. Аларга биринчи кезекте турак-жай берилип, башка да социалдык жеңилдиктерден пайдалана алышкан. Ошонун натыйжасында 1940-ж. республиканын өнөр жай тармактарында иштеген жумушчулардын саны 36,1 миң адамга жеткен. Улуттук жумушчу кадрлардын кыйла өскөндүгүнө карабастан, алардын үлүшү дагы эле аз болгон. Алардын көпчүлүгү айыл чарба продукцияларын алгачкы иштетүүчү ишканаларда, кен казуу тармактарында иштешкен. Жергиликтүү улуттагы жумушчулардын жеткиликтүү билимдери жана кесиптик даярдыктары болбогондуктан, төмөнкү квалификациядагы эмгек акылары аз жумуштарда иштөөгө аргасыз болушкан.

Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстандын өнөр жайынын айрым тармактарында өсүштөр болгондугуна карабастан, жалпысынан алганда эмгек өндүрүмдүүлүгү төмөн болгон, дээрлик бардык ишканалар өзүн-өзү актаган эмес. Негизги көңүл кен байлыктар менен айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө жана алгачкы иштетүүгө бурулуп, кенири керектелүүчү буюмдарды өндүрүүгө жеткиликтүү көңүл бөлгөн эмес. Кенири керектелүүчү продукцияларды өндүргөн көптөгөн майда ишканалар, мисалы, ширенке чыгаруучу, терини алгачкы иштетүүчү жана башка майда ишканалар жабылып да калган.

Жумушчулардын катарын кечээги көчмөн, чала сабат жана сабатсыз айыл-кыштактын жашоочуларынын эсебинен толуктоо, алардын арасында эмгек тартибинин төмөндөшүнө, техникалардын жана башка инвентарлардын сынып калууларына, чыгарылган продукциянын сапатынын начардыгы-

на жана жумушчу күчтөрүнүн туруксуздугуна алып келген. Мындай абал 30-жылдардын аягына чейин, б. а. өлкөнүн жетекчилиги эмгек тартибин бузууларга каршы репрессивдүү чараларды кабыл алганга чейин улантылган.

Улуттук жумушчу кадрларынын калыптануу процесси. Индустриялаштыруунун жүрүшүндө акырындык менен улуттук жумушчу табы жана инженердик-техникалык кадрлары түзүлө баштаган. Квалификациялуу жумушчу кадрларга улам өсүп бара жаткан керектөөлөрдү эске алып, Кыргыз облустук партиялык конференциясы жергиликтүү улуттардан квалификациялуу жумушчу кадрларды даярдоо жана аларды өнөр жай ишканаларына тартуунун иш чараларын белгилеген.

Республикада жумушчу кадрларды фабрикалык-заводдук окутуу (ФЗО), тоо-кен өнөр жай мектептеринде даярдоо жүргүзүлгөн. Ишканаларда ийримдер, жумушчулардын техникалык сабатын көтөрүү боюнча курстар уюштурулуп, биринчи беш жылдыкта 14 миң жумушчу даярдалган. Ошондой эле бул мезгилде айыл-кыштактардагы көчмөн малчылардан жана дыйкандардан өнөр жай ишканаларына жумушчулук кесипке тартылган. Россиянын жана башка республиканын ири шаарларындагы жогорку окуу жайларында, рабфактарда (жумушчу факультеттеринде) кечээги көчмөндөр окуй баштаган.

Жумушчулар жаны техниканы үйрөнө баштайт. Кыргызстандын кендеринде, фабрикаларында, заводдорунда, курулуштарында техникалык окуунун ийримдери менен курстары уюштурулуп, «Техника кечелери» өткөрүлүп турган. Жумушчуларды техникалык жактан даярдоодо мамлекеттик техникалык экзамендер маанилүү орунду ээледі. Бул иште кыйынчылыктар да көп болгон. Айрыкча кечээки эле сабатсыз көчмөн малчынын техниканы өздөштүрүп алышы кыйын эле. Анткени техниканы үйрөнүү сабаттуу болгондо гана мүмкүн эмеспи.

Бирок улуттук жумушчу табын түзүү иш жүзүндө башынан эле өзү бүтөткө салынган. Өнөр жай ишканаларын, анын ичинде айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүчү ишканаларды жайгаштырууда, отурукташууга өтүп жаткан көчмөн элдин миграциялык кыймылынын жай жүрүшү сыяктуу өзгөчөлүктөргө көңүл бурулган эмес. Ал эми жергиликтүү

улуттардан даярдалган жумушчулар төмөнкү квалификациядагы жумуштарда же андай квалификацияны талап кылбаган жумуштарда иштешкендиктен, алардын кыйласы кайра айылдарына кетип калышкан. Булар жергиликтүү улуттардан жумушчу кадрларды даярдоого терс таасирин тийгизген.

Кыргызстандын аймагында курулуп жаткан ишканалардагы жумушчулардын катары көбүнчө Москва, Ленинград жана башка шаарлардын такшалган жумушчуларынын эсебинен толукталган. Биринчи беш жылдыкта Кыргызстандын жумушчу кадрларга болгон керектөөсүнүн 47 пайызы башка республикадан келген жумушчулардын эсебинен канааттандырылган.

Республикада улуттук жумушчулардын саны улам өсүп жатканына карабастан, алардын үлүшү дагы эле төмөн бойдон кала берген. 1939-ж. маалыматтар боюнча кыргыз улутундагы жумушчулар жалпы жумушчулардын 18 пайызын гана түзгөн. Алардын басымдуу көпчүлүгү тоо-кен, көмүр өндүрүү жана айыл чарба ишканаларында, көбүнчө кара күч эмгегин талап кылган жумуштарда иштешкен.

«Үчилтик баш ийүүчүлүктүн» натыйжалары. Кыргыз АССРинин түзүлүшү кыргыз улутунун жана улуттук мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жардам берип, эл чарбасын калыбына келтирүүнү жана андан ары карай өнүктүрүүнү тездеткен. Бирок кыргыз мамлекети түзүлгөн алгачкы күндөрүнөн тартып эле «үчилтик» башкарууда калат. Кыргызстан бир жагынан Россия өкмөтүнө, экинчи жагынан Орто Азиянын органдарына, үчүнчү жагынан жалпы союздук органдарга баш ийип, иш жүзүндө «үчилтик» баш ийүүчүлүк абалында калган. Республиканын мындай үчилтик баш ийүүсү, тажрыйба көрсөткөндөй, чектелген автономия укугуна ээ болгон Кыргызстандын саясий жана экономикалык абалын кыйла начарлатып, автономиялык укугун ого бетер чектеп, анын чарбалык жана маданий өнүгүүсүнө тоскоолдук кылган.

Ошол мезгилдеги Кыргызстандын мамлекеттик ишмерлери аны даана сезишкен жана республиканын чектелген автономиялык укугун кеңейтүүнүн жолун издешкен. Ж. Абдрахманов бул абалдан чыгуунун жолун Орто Азиялык Федерацияны түзүүдөн көргөн. Бул федерацияга Кыргызстан Орто Азиялык башка республикалар менен тең укукта кирмек. Бул маселени чечүү бир кыйла узак мөөнөткө калты-

рылып жаткандыктан ал маселени чечүүнүн башка жолун, атап айтканда, Кыргыз АССРин Союздук Республикага кайра түзүүнү сунуш кылган. Кыргыз өкмөтүнүн көтөрүп чыккан бул маселелери союздук бийликтер тарабынан колдоого алынбай, иштиктүү чечимдер кабыл алынбай калган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. 1926-жылдын мартындагы Орто Азия бюросунун Пленумунун «Орто Азия республикаларындагы өнөр жайдын өнүгүшү жөнүндө» деген токтомунан:

2) Орто Азияны индустриялаштыруу проблемасы СССРди индустриялаштыруунун ажырагыс – органикалык бөлүгү катары коюлууга тийиш. СССРдин жалпы экономикасындагы Орто Азиянын ролу географиялык жана жаратылыштык шарттарын эске алуу менен, өнөр жайдын тиешелүү тармактары үчүн сырьёлук өнөр жай базасы катары аныкталган. Бирок бул жергиликтүү өнөр жайды өнүктүрүүнүн зарылдыгын таптакыр эле танууну билдирбейт.

3) Орто Азиянын өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги багыттары төмөндөгүдөй болууга тийиш:

а) Орто Азиядан ташып чыгарууга багытталган техникалык сырьёлорду кайра иштетүү үчүн курулган өндүрүш тармактарын өнүктүрүү.

б) Орто Азия республикаларынын жана жарым-жартылай чектеш өлкөлөрдүн керектөөлөрүн камсыз кыла ала турган, жергиликтүү сырьёлорду кайра иштетүү үчүн курулган өндүрүш тармактарын өнүктүрүү.

4) Орто Азиянын өнөр жайынын өнүгүшүнүн негизги багыттары бир кыйла деңгээлде айыл чарбачылыгынын мүнөзү менен аныкталат, себеби бул райондордо башка райондорго караганда сатыкка чыгаруу үчүн фабрикалык кайра иштетүүнү талап кылган техникалык өсүмдүктөр жана азык-түлүктөр көбүрөөк өстүрүлөт. Айыл чарбасынын тийиштүү тармактарынын рентабелдүүлүгүн жогорулатуу менен Орто Азиядан экспорттоо үчүн алынган продукциялардын баалуулугун жана алардын сатып өткөрүү базарларында конкуренттик жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында, биринчи кезекте, айыл чарба сырьёлорун кайра иштетүүчү өнөр жай тармактарын өнүктүрүү зарыл.

2. Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасы Ж. Абдрахмановдун 1930-ж. 15-апрелдеги ВКП(б) БКга жазган катынан:

РСФСРдин курамына кирүүчү улуттук автономиялуу республикалардын баарынан Кыргыз АССРи өзгөчө абалды ээлеп турат. Бул анын экономикасынын мүнөзүнөн да, анын географиялык абалынан да келип чыгат.

Конституциялык-улуттук көз караштан алганда биз РСФСРдин курамдык бөлүгү болуп саналабыз, ошондуктан бул, айталык биздин маданий-чарбалык турмушубузга РСФСРдин Өкмөтүнүн үзгүлтүксүз туура жетекчилигин камсыз кылуу жагынан РСФСРдин адамдары менен биздин өз ара мамилелерибизди алдын ала белгилөөгө тийиш эле.

Бирок Кыргыз АССРи өзүнүн экономикасынын мүнөзү жана географиялык абалы боюнча Орто Азиянын бөлүгү болуп саналган кырдаал; прак-

тика жүзүндө биздин үчилтик «букаралыкка» үчилтик баш ийүүчүлүк; бир жагынан РСФСРдин Өкмөтүнө, экинчи жагынан Орто Азиянын органдарына (Борбордук Комитеттин Орто Азия Бюросу, Орто Азия экономикалык кеңешмеси, Орто Азия суу чарбасы, ССР Союзунун Соода Эл Комиссариатынын өкүлдөрү, жумушчу-дыйкан Инспекциясы Эл комиссариатынын өкүлдөрү, Почта-телеграф Эл комиссариатынын өкүлдөрү жана ушул сыяктуулар), үчүнчү жагынан СССРге баш ийүүчүлүк абалга алып келген. Республиканын мындай үчилтик баш ийүүсү, тажрыйба көрсөтүп тургандай, Кыргызстандын чарбалык-маданий милдеттерин чечүүдө терс таасирин көрсөтүп жатат, демек республиканын маданий-чарбалык өсүшүнө тоскоолдук кылуучу элемент болуп саналат. Пандаштыруунун үчилтик системасы (РСФСР, Орто Азия, Союз) өзүнүн бүтүндөй жараксыздыгын көрсөттү, анткени Кыргызстанда пандаштыруучу жана тескөөчү органдардын баары Кыргыз АССРи боюнча белгиленген чараларды ишке ашыруу баш ийүүчүлүктүн башкасы тарабынан аткарылат деп ойлошот; мисалы, Орто Азия экономикалык кеңешмеси менен Кыргызстан боюнча жылдык чарбалык планы белгилөө менен бул планын ишке ашырылышы союз тарабынан аткарылат деп ойлойт. Союз Кыргыз Республикасынын чарбалык планы боюнча чараларды Орто Азиянын планын кароо учурунда ошого ыкташтырат. Бул планга материалдык база түзүүнү РСФСРге таандык кылат, ал эми РСФСР Кыргызстан өзүнүн курамына кирген республика катары анын пандаштыруусун иштеп жатканда, Орто Азиянын бардык республикаларынын өндүргүч күчтөрүнүн гармониялуу өнүгүшүн алдын ала караган Орто Азиянын чарбалык планынын жалпы түзүлүшү жөнүндө кабары жок болгондуктан Кыргызстанды РСФСРдик көз карашта пандаштырган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстанда индустриялаштыруу кандай шарттарда өткөн?
2. Алгачкы беш жылдыкта өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги милдеттери кандай эле?
3. Кыргызстандын улуттук жумушчу кадрларынын калыптанышы жөнүндө эмне билесиң?
4. Колдонмо дептерди пайдаланып, андагы суроолорду иштеп чык.

§ 9. Кыргызстан айыл чарбасын коллективдештирүү жылдарында

1929-жыл – «улуу бурулуштун» жылы. 1929-ж. май айында биринчи беш жылдык планы бекитилген. Ал боюнча айыл-кыштакта социалисттик укладды кеңейтүү, беш жылдыктын ичинде дыйкандардын чарбаларынын 18–20 пайызын колхоздорго, ал эми айыл чарба кооперациясынын бардык формаларына бардык дыйкан чарбаларынын 85 пайызын тартуу каралган. Кооперация чекене товар жүгүртүүнүн 80 па-

йызга жакынын камтууга тийиш эле. Мына ушулардын баары биригип келип, Лениндин кооперативдик планын жүзөгө ашырууга чечүүчү кадам болмок.

1928-жылдагы эгин даярдоо кризисине байланыштуу жетекчилик мамлекет үчүн арзан продукция өндүрүүчүлөр катарында колхоздор менен совхоздордун ролун күчөтүүнү чечкен. Жеке чарбалар менен салыштырганда колхоздор бир катар жеңилдиктерди, мисалы, салык боюнча жеңилдикти алышкан.

1929-ж. жайында Сталин «туташ коллективдештирүүнүн» ураанын жарыялайт. Ал эми ушул эле жылдын 7-ноябрында «Правда» гезитине басылган «Улуу бурулуштун жылы» деген макаласында Сталин колхоздорго дыйкандардын негизги массасы, орто дыйкандардын кириши менен айыл чарбасын социалисттик кайра куруу «чечүүчү жеңишке» жетишти деп белгилеген. Чындыгында, бул мезгилде дыйкан чарбаларынын 6–7 пайызы гана колхозго кирген жана алардын үчтөн биринен көбүрөөгү кедейлер болгон. Партиянын ноябрдагы Пленуму коллективдештирүүнүн темпин тездетүүгө көрсөтмө берген. Декабрь айында Сталин туташ коллективдештирүүнүн базасында айыл-кыштактарда кулактарды тап катары жоюу ураанын жарыялайт. Ушул жылдан тартып кулактардын үй-бүлөлөрүн колхозго алууга тыюу салынат.

Жерди ижарага алуу, киши күчүнөн пайдалануу жөнүндөгү мурдагы мыйзамдарды жоюп, өкмөт бай дыйкандардын мүмкүнчүлүктөрүн чектейт. Өкмөт кулакка тартууга тыюу салууну жоюп, дыйкандарга кулактардын малдарын жана башка шаймандарын колхоздун пайдасына конфискациялоого уруксат берет.

«Кулактарды тап катары жоюу» саясаты. Кулактарды тап катары жоюу саясаты коллективдештирүү саясаты менен бир мезгилде жүргүзүлгөн жана алар партиянын айыл-кыштактагы бир эле саясатынын эки жагы болгон. 20-жылдардын аягынан тартып кулактардын тагдыры колхозго мүчө болгон дыйкандардын тагдырынан кескин айырмалана баштайт. Кулакка тартылбай калган дыйкандар коллективдештирүүнүн татаал мезгилин башынан өткөрүп жаткан эле. Партия кулактарды талкалоо менен айыл-кыштактарда жаны тартиптерди киргизүүдө дыйкандардын каршылык көрсөтүүсүн басандаткысы келген.

Туташ коллективдештирүүгө өтүү мезгилиндеги кулактарга, бай-манаптарга каршы жүргүзүлгөн катуу күрөш, аларды тап катары жоюу менен коштолгон. 1929-ж. чейин Совет өкмөтү кулактарды чектөө саясатын жүргүзгөн. Дыйкандардын жерлерин сатып алуунун эсебинен өз жерлерин көбөйтүү үчүн кулак чарбаларына уруксат берилген эмес, кулактарга жогорулатылган салыктар салынган, алар мамлекетке эгинди туруктуу баада тапшырууга тийиш болушкан, жумушчу күчүн жалдоодо аларга чек коюлган. Кулактарды чектөө саясаты алардын андан аркы өсүшүн токтоткон, бирок алардын чарбалык негиздерин жок кыла алган эмес, кулактарды жоюу ишке ашкан эмес.

1929-ж. 27-декабрында Сталин «Кулактарды тап катары жоюу» ураанын жарыялайт. «Туташ коллективдештирүү» райондорунда кулактык чарбаларды жоюунун чаралары жөнүндө партиянын Борбордук Аткаруу Комитетинин токтому кабыл алынат. Февраль айында СССР БАКнын, ЭКСнын аны конкреттештирген токтому жарыяланат. Анда кулактарды тап катары жоюунун маңызы, аларды негизги өндүрүш каражаттарынан ажыратуу болуп саналат деп айтылган. Партиянын бул көрсөтмөлөрүнө ылайык Кыргыз Автономиялуу Республикасынын обкому, БАК жана ЭКС кулактарды жана бай-манаптарды тап катары жоюунун иш чараларын кабыл алып, инструкция иштеп чыккан. Ага ылайык кулактар менен бай-манаптар үч топко бөлүнгөн. Биринчи топко – «контрреволюциячыл бай-кулак элементтери» кирген. Экинчи топко – чоң байлар, манаптар, бай дыйкандар, уруу аксакалдары, таасирдүү дин кызматкерлери кирген. Алар негизинен Кыргызстандын аймагынан тышкары жерлерге көчүрүлүп жиберилген. Үчүнчү топко – калган бай-манап жана кулак чарбалары кирген, алар өз айыл-кыштактарынан башка жактарга көчүрүлгөн.

Кулакка тартылгандардын бардык мүлкүн тартып алышты, өздөрүн башка аймактарга кубалашты, шайлоо укуктарынан ажыратышты. Тартып алынган үй-жайларына маданий мекемелер жайгаштырылды же кедей-дыйкандарга берилип, башка калган мүлктөрү коллективдештирүү фондуна кошулду.

Бүткүл өлкө ичинде, анын ичинде Кыргызстанда да «лагерлер», «атайын көчүрүлгөндөрдүн», б. а. кулакка тартылгандардын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн айыл-кыштакта-

ры пайда болот. Өз жеринен ажыраган миндеген адамдар беш жылдыктын курулуштарында бекер жумушчу күчү болуп калат. Кыргызстандагы Ат-Башы, Георгиевка каналдары, Чөмүч тогоону (плотинасы) жана анын бойлорунда жайгашкан К. Маркс атындагы, «Жаны Жер», «Жаны Пахта», «Нижнечуйский» совхоздору Саратов, Мордовиядан, Кавказдан жана башка жерлерден келген «атайын көчүрүлгөндөрдүн» күчү менен курулган. Алардын жашаган жерлери өтө ыңгайсыз болуп, начар тамактанышкан, бардык укуктарынан ажыратылган. Большевиктер кулакка тартылгандардын эмгегин пайдалануу менен, бул курулуштардагы мамлекеттик чыгымдарды 3–4 эсеге кыскартууга мүмкүндүк алышкан.

«Туташ коллективдештирүү саясаты». 1930-ж. 5-январда ВКП(б) Борбордук Комитетинин «Коллективдештирүүнүн темпи жана колхоз курулушуна мамлекеттик жардам көрсөтүүнүн чаралары жөнүндө» токтому кабыл алынган. Анда коллективдештирүүнүн графиги бекитилген. Большевиктер партиясы ар кайсы райондордун ар түрдүү шарттарын жана коллективдештирүүгө өтүүгө алардын даярдыгынын бирдей даражада эместигин эске алып, коллективдештирүүнү аяктоонун ар түрдүү темптерин жана мөөнөттөрүн белгилеген. Бул токтомго ылайык, Кыргызстанда коллективдештирүү 1933-ж. аяктоого тийиш болгон. Анда колхоз кыймылынын башкы формасы катары – айыл чарба артелине өтүү сунуш кылынган. Малды жана инвентарларды коомдоштуруунун даражасы, бөлүнбөс фондуларды түзүүнүн тартиби жөнүндөгү жана башка жоболор алынып салынган. Бул маселелер боюнча сунуштар айыл чарба артелинин болжолдуу уставында берилген.

Бийликтегилер коллективдештирүүнү ийгиликтүү жүргүзүү максатында мурда, айыл-кыштактарга эгин даярдоо үчүн жиберилгендерге кошумча 25 миң жумушчуну мобилизациялаган. Алар кийинчерээк «жыйырма беш миңчилер» деп аталып калган. Айыл-кыштактарга жиберилген «жыйырма беш миңчилердин» ичинен Кыргызстанга 219 киши келген. Партиянын өкүлдөрүнө айыл-кыштактарда туташ коллективдештирүүнү даярдоо жана өткөрүүнүн графигин иш жүзүнө ашыруу милдети жүктөлгөн. Алардын көпчүлүгү жаны түзүлгөн колхоздордун башкармалары болуп калышкан.

Большевиктердин массалардын арасындагы түшүндүрүү жана уюштуруу иштери ачыктан-ачык кыйнап-кыстоолор, коркутуп-үркүтүүлөр, курулай убадалар, алдоо менен алмашылып, дыйкандарды колхоздорго киргизүүгө буйрук берүүнүн жана мажбурлоонун жолуна түшүшкөн. Республиканын жергиликтүү бөтөнчөлүктөрү, жаны колхоздук түзүлүшкө ылайык материалдык-техникалык базасы, кадрлар менен камсыз болушу менен эсептешпестен эле, коллективдештирүүнүн тездетилген темптерине багыт алышып, алардын сан жагынан гана өсүшүнө көңүл бурулган.

1930-ж. күзүндө эгин жыйноо кампаниясынын башталышы менен коллективдештирүү иши кайрадан жанданат. Бул жылдын түшүмдүүлүгү жакшы болуп, эгин жыйноо кампаниясы ийгиликтүү өтөт. Колхоздордун эгининин 50–60 %, кээде 70 % өкмөт алган. Бул бийликтегилерди коллективдештирүүнү андан ары улантууга түрткөн. Дыйкандарга кайрадан ар түрдүү жолдор менен кысым көрсөтүлө баштады. Коллективдештирүүдөн баш тарткандар өнөр жай товарларын албай калышкан. Колхоздорго айдоо жерлери гана эмес, мурда жалпы пайдаланууда болгон жайыттар, токойлор берилген. Кулакка тартуулар улантылды.

1931-жылдын түшүмү начар болуп, Сталин жеке менчик чарбалардын жана колхоздордун бардык эгинин жыйноого буйрук берген. Ушунун натыйжасында Украинаны, Донду, Түндүк Кавказды, Волга боюн, Түштүк Уралды, Казакстанды камтыган чон ачарчылык башталат. Ушул жылдарда коңшулаш Казакстандан 100 миң, Сибирь тараптан 30 миңдей адам ачарчылыктан жапа чеккен, азып-тозгон адамдар Кыргызстанга келишкен. Бул азык-түлүк тартыштыгын ого бетер арттырды. Ачарчылыктын салакасы аз-аздан Кыргызстандын аймагына да тарап, айрым жерлерде ачарчылыкка учураган колхозчуларды шишик баса баштайт. Жергебизде өкмөттүн демилгеси менен акысыз тамак берүүчү жайлар, ашканалар ачылып, ачарчылык запкысын тарткандарга жардам көрсөтүлгөн. Мындай чечкиндүүлүктүн натыйжасында миндеген адамдардын өмүрү сакталып калган ачарчылык республикабызды кыйгап өтөт. Бирок республика жогору жактан белгиленген эгин даярдоо планын аткара албай калат.

Арадан убакыт өтпөй бул чечкиндүү адамгерчилик кадам үчүн жооп берүүгө туура келген. 1933-ж. майында



Кыргызстандын түштүгүндөгү колхоздоштуруу учурунда.

партиянын Борбордук Комитети «Кыргызстанда эгинди таркатып жана уурдоо жөнүндө» токтом кабыл алган. Анда, ачка адамдарга дан таркатуу – «уурдоо», «ысыраптоо» деп аталган. Кийинчерээк партиянын обкомунун биринчи катчысы А. Шахрай, ЭКСнын төрагасы Ж. Абдрахманов кызматынан алынган. Кийинчерээк Ж. Абдрахманов партиянын катарынан чыгарылат.

Ачарчылык коллективдештирүүнүн темпин басандаткан. Айыл-кыштактагы партиянын саясатын кайра карап чыгуу боюнча пикирлер айтыла баштаган. Ушундай шарттарда колхозчулардын өздүк чарбасын кенейтүүгө уруксат берүүгө аргасыз болушкан. Көчмөн райондордогу чарбалар 100гө чейин кой, 8–10 бодо мал, 3–5 төө, 8–10 жылкы күтүүгө, ал эми отурукташкан райондордогу чарбалар 2–3кө чейин уй, 10–20 кой жана козу, 10–20 чочко жана торопой күтүүгө мүмкүнчүлүк алышкан.

Партиянын мындай саясаты узакка созулган жок. 1934-ж. июнунда өлкөнүн жетекчилиги коллективдештирүүнүн жаны, аяктоочу этабынын башталгандыгын жарыялаган. Жеке чарбаларга салынган айыл чарба салыгынын өлчөмү дагы жогорулатылган. Мамлекетке милдеттүү тапшырманын нормасы 50 пайызга өскөн.

Ошентип, зор курмандыктар менен коллективдештирүү аяктайт. 1937-ж. колхоздорго дыйкан чарбаларынын 90 па-

йызына жакыны бириккен. Аларга республиканын айдоо аянтынын 97 пайызы карап калды.

Кыргызстандын көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларынын отурукташуусу. Коллективдештирүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташкан турмушка өткөрүү зарыл эле. 1918–1928-жж. ичинде жер-суу реформаларын, жерге орноштуруу иштерин жүргүзүп, аларга жер жана башка өндүрүш каражаттарын берүүнүн натыйжасында кыргыз көчмөн чарбалары отурукташа башташкан. 20-жылдардын аягында 42 миң чарба отурукташууга өткөн. Бирок 30-жылдардын башында отурукташа элек 85 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбалар калган. Ошондуктан аларды отурукташкан турмушка өткөрүү үчүн мамлекеттик кенири иш чараларды өткөрүү милдети турган.

Отурукташып жаткан көчмөндөр үчүн чарбактык борборлор, турак-жайлар, медициналык жана маданий агартуу мекемелери, мектептер, турмуш-тиричилик ишканалары курулган. Мамлекет аларга үрөн, айыл чарба шаймандарын жана мал сатып алуу үчүн ссуда берген. 1931–1940-жж. көчмөндөрдү отурукташтыруу ишине дээрлик 44 млн сом жумшалган.

Бардык мүчүлүштүктөргө карабастан, отурукташтыруу кыргыз эли үчүн зор прогрессивдүү мааниге ээ болгон. Кыргыз эли азыркы цивилизация менен аралашууга мүмкүндүк алган. Отурукташкан турмушка өтүү кыргыздардын арасында улам кайталанып туруучу жугуштуу илдеттерден сактап, калктын санынын өсүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

Коллективдештирүүнүн жыйынтыктары. Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да жеке дыйкан жана көчмөн мал чарбаларынын басымдуу көпчүлүгү коллективдүү чарбаларга бириктирилген. Коллективдештирүү негизинен зордуктоо ыкмаларын колдонуу менен ишке ашырылган. Жаңы түзүлгөн колхоздордун материалдык-техникалык базасын түзүүгө, кадрлар менен камсыз болушуна көңүл бурулбастан, анын бир гана формасына – айыл чарба артелине басым жасалган.

Ошону менен катар эле колхоздордун абалында өзгөрүүлөр улана берген. 1933-ж. колхоздордун азык-түлүктү арзан баа менен мамлекетке милдеттүү түрдө берүүсү киргизилген. МТСтер да жер айдаганы үчүн колхоздордон чоң өлчөмдө на-

туралай акы алуучу болду. Натуралдык акы алуунун өлчөмү жогору жактан бекитилген. Колхоздордун өндүрүштүк ишмердиги мамлекеттик органдар тарабынан кабыл алынган чечимдерге ылайык жүргүзүлүп, бирдиктүү мамлекеттик эл чарба планына ылайык иштеп калды. Буйрукчул-акимдик система баа, кредит рыноктук мамилелерди уюштуруу сыяктуу экономикалык ыкмаларды колдонуу жолу менен колхоз өндүрүшүнө таасир тийгизүүгө жөндөмсүз болгондуктан, эми түздөнтүз акимчил таасир көрсөтүү жолуна өткөн.

Эми колхоздор өздөрүнүн «уставы боюнча» айдап-себүү жана оруп-жыйноо боюнча жогору жактан берилген плантапшырмаларды аткарууга милдеттүү болуп калган. Бирок иш жүзүнө келгенде, андан ары кетти. Колхоздук өндүрүштү уюштуруу иштери майда-чүйдөсүнө чейин катуу регламенттештирилип, борборлоштурулган. Булар колхоз башкармаларынын, колхоздук кадрлардын өз алдынча иштешине тоскоолдук кылган.

Колхоздор өздөрү өндүрүп чыгарган товардык продукциясын колхоздордун коомдук чарбачылыгынын нормалдуу өнүгүшүн камсыз кылгандай, пайда алына тургандай бааларда сатпастан, мамлекет тарабынан бекитилген төмөнкү баалар менен сатууга милдеттүү болуп калат. Бул айыл чарба өндүрүшүнө терс таасир тийгизди. 30-жылдарда айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшү болгон жок. Ошол эле мезгилде айыл чарба продукцияларын даярдоонун мамлекеттик пландары уламдан-улам жогорулай берген.

Айыл чарба продукцияларын сатып алуу баасынын төмөн болушу коллективдүү чарбаларда эмгек акынын төмөн болушуна алып келди. Алардын эмгек акысынын өлчөмү 30–50-жылдардын ортосуна чейин эч өзгөрүүсүз калган. Ал эми ушул мезгилде өнөр жай товарларына баалар 10 эседен көп өскөн. Колхозчулардын эмгек акысы алардын талаадагы эмгек күнүнүн санына жана колхоздун кирешесинин көлөмүнө жараша болгон. Колхоздор мамлекет жана МТСтер менен эсептешкенден кийин, аларда өтө эле аз киреше калган, ал колхозчулардын жашоо минимумун да камсыз кыла алган эмес. Мындай оор абалды бир кыйла жакшыртып, колхозчулардын турмушун бир аз да болсо оңдоо үчүн өкмөт 1933-ж. чектелген өлчөмдө өзүмдүк чарба жана мал күтүүгө уруксат берүүгө аргасыз болгон. Алар дыйкандардын керектөөлөрүн толук канааттандыра албаса да, алардын күндөлүк өтө зарыл

керектөөлөрүн камсыз кыла алды. Колхозчулар колхоздук жумуштардан тышкары жол курулушу, карагай кыркуу жана башка көптөгөн жумуштарга милдеттүү эмгек күнүнүн эсебинен чыгууга тийиш болушкан.

Ошондой эле 1932-ж. СССРдин граждандарына берилген паспорт колхозчуларга берилбей калган. Колхозчулардын колунда паспорттору болбогондуктан, алар өлкөнүн ичиндеги аймактарда эркин жер которуу мүмкүндүгүнөн ажырап калышкан.

Ал эми 1937-ж. 17-мартта кабыл алынган Законго ылайык колхозчулар өз алдынча колхозду таштап кетүүсүнө тыюу салынды. Ал үчүн колхоз жетекчилиги менен ишке орноштура турган ишканаланын ортосундагы келишим талап кылынган. Ошентип, крепостной дыйкандар жерге бекитилгендей эле, эми алар да колхоздорго бекитилип, алардын эмгеги мажбурлоочу мүнөзгө ээ болду. Бул чектөөлөр жеке аларга эмес, алардын үй-бүлөлөрүнө тараган.

1939-ж. кайрадан колхозчулардын короо-жайлары бир кыйла кесилип, уставда көрсөтүлгөндөн ашык мал-мүлкү колхозго алынган. Эмгек күн иштеп таппагандар колхоздон чыгарылып, көп учурда кылмышкер катары куугунтукталышкан. Бул иш-чаралар колхозчулардын өзүмдүк чарбаларында азык-түлүк өндүрүүнүн кыскарышына жана алардын материалдык турмуш шарттарынын начарлашына алып келди.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. ВКП (б) БКнын ноябрь (1929-жыл) Пленумунун резолюциясынан:

Бир катар улуттук райондор калыбына келтирүү мезгилин толугу менен бүтпөстөн жана ушул убакка чейин ал тургай феодалдык-уруулук укладдын элементтерин сактап, ошону менен бирге ири социалисттик чарбанын элементтерин түзүүгө киришти. Мында коллективдештирүүнү жана совхоздорду курууну кеңири жайылтуу феодалдык-уруулук укладдын калдыктарын жоюу менен байланыштуу, бул болсо кээ бир учурларда кыштакта алиге таасирин бир кыйла сактап калган жана «улуттук кызыкчылыктарды» ж. у. с. коргойбуз деген шылтоо менен социалисттик курулушка каршы өжөрлөнүп күрөшүп жаткан кулак жана жарым феодалдык элементтердин аябай каршылык көрсөтүүсүн туудурбай койбойт. Ошондуктан, мында массалардын экономикалык жана маданият жактан эң артта калгандыгы болуп тургандыктан, социалисттик реконструкциянын милдеттерин ишке ашыруу союздук пролетардык мамлекеттин айыл чарбасындагы пландап жөнгө салуучу ролунун өсүшүнө жана пролетар-

дык борборлор тарабынан бул райондорго уюштуруу-техникалык жардамдын ар тараптан күчөтүлүшүнө өзгөчө байланыштуу болот.

2. Жусуп Абдрахмановдун «Күндөлүгүнөн»:

Зеленскийдин чакыруусу боюнча Жалал-Абадка кайтып бардым. Зеленский катышкан чогулушта элден пахтаны зордоп тартып алуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгышты. Бул чараларда мурдагыга караганда дыйкандарга карата административдик ыкмалардын таасири так белгиленген болучу.

1. Дыкаттык менен үймө-үй кыдыруу же пахта айдаган ар бир түтүндү тинтүү.

2. Келишим боюнча өзүнүн планын аткарган айрым чарбаларга пахта тапшыруу боюнча кошумча тапшырмаларды берүү.

3. ГПУнун органдары тарабынан кулактык-бай чарбаларды түтүнмө-түтүн тинтүү.

4. Пахта тапшыруу боюнча майда соодагерлерге катуу тапшырма берүү.

5. Контракциялык келишимдин негизинде колхоздун бардык мүчөлөрү менен бирге жоопкер пахта планын толтурушпаган колхозчуларга доо коюу.

6. Башкаруучуларын сот жообуна тартуу менен өндүрүштүк шериктерге доо коюу.

7. Мурда так белгиленген тапшырмаларын орундаткан айрым кулактык-бай чарбаларга кошумча тапшырмаларды берүү.


8. 1-январга чейин талаада калган пахталарды чарбасыздык деп жарыялоо.

9. Пахта талааларында жайылган малды конфискациялоо жана ага жол беришкен сельсоветтерди сот жообуна тартуу.

10. Пахта сатып алуу максатында өзбектердин үйлөрүн кыдыруучу көчмө соодагерлерди уюштуруу, б. а. товар алмаштыруу. ж. б. д. у. с.

Бул чаралар, албетте, айрым натыйжаларды берет, бирок ажат ачып абалдан куткарып калбайт. Кантсе да планды аткара албайбыз, бирок дыйкандар менен мамилебизди аябай эле бузуп алабыз.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. Чарба жүргүзүүнүн формаларын өнүктүрүүдө кооперациянын ролун аныкта.
-  2. Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү кандай жүргөн?
-  3. Кыргыздардын көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларынын отурукташкан турмушка өтүүсү жөнүндө айтып бер.
4. Кыргызстанда туташ коллективдештирүүнүн жана көчмөндөрдү пландуу отурукташтыруунун жыйынтыктарын айтып бер.
5. Документтештирилген материалдарды пайдаланып, коллективдештирүү жөнүндө аңгеме жаз.

§ 10. Кыргызстанда тоталитардык режимдин массалык жазалоолору

Альтернативдүү өнүгүүнүн тарапкерлеринин трагедиясы. Коллективдештирүүнүн учурунда көп адамдарга бай-манап жана кулак деген жарлык тагылып, Кыргызстандын аймагынан тышкаркы жактарга зордук менен көчүрүлүп жиберилген. Бул мезгилде айрым учурларда, жергиликтүү партиялык жетекчиликтерге жакпай калган орто жана кедей дыйкан чарбалары да бай-манап жана кулак деген жарлык менен туулуп-өскөн жерлеринен айдалган. Жазалоо саясатынын күчөшү чарба жүргүзүүгө терс таасирин тийгизип, чарбанын кыйрашына алып келген.

Түзүлүп жаткан оор экономикалык кырдаалга жана большевиктердин айыл-кыштактагы саясатынын терс таасиринин натыйжаларына тынчсызданган улуттук интеллигенциянын сергек ой жүгүрткөн өкүлдөрү Кыргызстанды андан ары өнүктүрүү жолдорун издей башташкан. Мына ушундай шарттарда большевиктер партиясынын официалдуу багытына оппозициялык идеялар бышып жетилди. Алар бул маселе боюнча өздөрүнүн ой-пикирлерин бөлүшкөн, бирок оппозициялык уюмду түзүү жаатында чечкиндүү аракеттерди жасай элек эле. Бар болгону өздөрүнө жашыруун аттарды бергенге гана үлгүрүшкөн.

Абдыкерим Сыдыков алардын таанылган жол башчысы болуп калган жана ал «Манас» деген жашыруун ат алган. Ал 20-жылдардын ортосунда иш билги, сабаттуу кызматкер катары өзүн көрсөткөн. «Отуздун» катынын уюштуруучусу жана негизги автору болгон. А. Сыдыков биринчилерден болуп партиянын бийлигин күчөтүүгө багытталган большевиктердин официалдуу багытынын зыяндуулугун көргөн. Оппозициячылар өздөрүнүн идеологиялык көз караштарын өздөрүнүн программасында жана «Кайрылуусунда» билдиргиси келген, бирок ал коомчулукка жетпей калган. Алар социализмдин идеяларын пантүркизмдин идеялары менен жалгаштырууга аракеттенишкен. Уюштуруу иштерин жүргүзүп, Социалисттик Туран партиясын (СТП) түзүүнү белгилешкен.

Бул уюм жаңы түзүлө баштаганда эле, анын бир мүчөсү чыккынчылык кылып, уюм жөнүндө бийлик органдарына билдирип койгон. Ошентип бул уюм түзүлө электе эле чекист-

тердин көзөмөлү астында калган. 1933-ж. жазында жаңы түзүлүп жаткан СТПнын жетекчилери камакка алынган. Бул партиянын документтери жарыяланбагандыктан, ал жөнүндө анын программалык максаттары жана милдеттери жөнүндө, уюмдун мүчөлөрүнүн архивде сакталып калган сурак протоколдорунан гана маалыматтарды алууга болот. Алардын канчасы чындык, канчасы жалган экендигин, бүгүнкү күндө так айтуу кыйын.

Партиянын түпкү максаты, бардык түрк элдери курамына кирген Туран Федеративдүү Республикасын түзүү болгон. Алардын ою боюнча Туран Республикасында тапсыз демократия болмок. Жогорку бийлик курултайга, ал эми курултайлардын аралыгында аткаруу комитетине таандык болууга тийиш. Ар кайсы таптардан чыккандыгы үчүн граждандык укуктарынан ажыратууга жол берилген эмес. Турандын бийлиги орногонго чейин СТПнын ичинде бардык фракцияларга тыюу салынган. Бардык түрк тилдери жалпы бир тилге биригет.

Ал эми СТПнын «Кайрылуусунда» Кыргызстандын эли өзүнүн үч мин жылдык тарыхында падышалык империализмдин ишин уланткан кызыл милитаризмдин учурундагыдай аянычтуу абалга туш болгон эмес. Коомдо аскердик-монархиялык түзүлүш үстөмдүк кылып, райкомдун, БКнын катчылары башкарышкан. Туранда индустриялаштыруу Россиянын кызыкчылыгында жүргүзүлүүдө деп айтылган. Большевиктер «басмачылар» деп атаган, анын мыкты уулдары кызыл милитаризм менен күрөшүүчүлөр болуп саналган. Алар менен күрөшүү үчүн ГПУ (Башкы Саясий Башкарма) түзүлүп, падышалык жандармерия сыяктуу орган болгон.

Туранчылардын алдына эки милдет коюлган, алар: улуттук-боштондукка чыгаруу принциби жана социализм принциби. Биринчиси өлкөнү партиялык жол башчылар башкарууга тийиш эмес. Экинчи милдети бир дагы тап артыкчылыкка ээ болбогон социализмди тезирээк куруу. Фермердик чарбаларды түзгөн дыйкандар СТПнын таянычы болот. Өнөр жайында жана айыл чарбасынын ири ишканаларында мамлекеттик капитализм киргизилет. Алар жеке менчикте болууга тийиш эмес. Туран Республикасындагы аткаруу бийлигинин башында эл тарабынан шайланган президент турган. Турандын президентинин алдында аксакалдар комитети түзүлүп, президенттин чечимин жокко чыгаруу укугуна ээ болгон.

Жогорудагылар көрсөтүп тургандай СТПнын айланасында өз элинин тагдыры жөнүндө ойлогон, патриоттук маанайдагы интеллигенттердин тобунун чогулганын көрөбүз. Алар камакка алынгандан кийин түрмөнүн оор режимин, сурактарды жана кыйноо-кыстоолорду баштарынан өткөрүүгө туура келген. Бул уюмдун жетекчилеринин ичинен А. Сыдыков, А. Шабданов, С. Курмановдор атылган, ал эми калган жетекчилери ар кандай мөөнөттөргө сүргүнгө айдалып, лагерлерде жүрүп алардын баары дайынсыз жок болушкан. Ошентип Кыргызстандын аймагында большевиктердин расмий саясатына каршы чыккан жана өнүгүүнүн альтернативдүү вариантын сунуш кылган оппозициялык кыймыл жаны түзүлө баштаган учурда эле жок кылынат. Кийинчерээк, Социалисттик Туран партиясынын аталышы өзгөрүп, НКВДнын документтеринде Социал-туран партиясы деп аталып, ага катышы бар деген күнөөлөр коюлуп, көптөгөн көрүнүктүү саясий жана мамлекеттик ишмерлер камакка алынып, атылып кетишкен же атайын лагерлерге айдалган.

Кыргызстан массалык жазалоолордун учурунда. 1934-ж. 1-декабрда Ленинградда, Смольныйда көрүнүктүү большевик С. М. Кировдун өлтүрүлүшү репрессиялардын жаны толкунунун башталышына сигнал болот. Ошол эле күнү Москвада СССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму террордук актыларды даярдоодогу жана ишке ашыруудагы айыптоолорду кароонун тартиби жөнүндө токтом кабыл алып, ал ушундай иштер боюнча тергөө жана сот жүргүзүүнү, ишти бардык жагынан адилеттик менен териштирүүгө мүмкүндүк бербей турган шарттарга койду. Мындай иштер боюнча тергөө жүргүзүүгө 10 күндөн ашпаган убакыт берилген. Иштер прокурорсуз жана адвокатсыз эле карала турган болот. Даттанууга жана кечирим берүүгө жол берилген эмес. Өлүм жазасына тартуу өкүмү чыгарылгандан кийин дароо эле ишке ашырылчу. Ушундай эле тартип 1937-ж. «зыянкечтик кылуу жана диверсиялар жөнүндө» иштерге да киргизилген. Мамлекеттик кылмыш боюнча эркинен ажыратуунун максималдуу мөөнөтү 10 жылдан 25 жылга көбөйтүлгөн.

Саясий айыптоолор боюнча иштер бирден эмес, тизме боюнча карала баштайт. Ар бир ишке бир нече гана мүнөт убакыт берилген. Ошол убакыттын ичинде анкеталык суроолорго жооп алууга, айыпталуучунун өз күнөөсүн мойнуна

алгандыгын формалдуу билүүгө жана күн мурунтан даярдалган өкүмдү жарыялоого арандан зорго мүмкүн болгон.

Өлкөдө социалдык зомбулуктун, чыдамсыздыктын, кастыктын, шектенүүнүн, чагымчылдыктын кырдаалы түзүлгөн. Кыргызстанда да партиянын жана элдин «душмандарын», «шпиондорду» жана «зыянкечтерди» табуу боюнча кеңири өнөктүк башталган.

«Эл душмандарынын» бетин ачып, ашкерелеген каттар бардык деңгээлдеги бийлик органдарына жамгырдай жааган. Борбордо болсун, жер-жерлерде болсун, «контрреволюциячыл социал-туран партиясынын мүчөлөрүнүн», «алаш-ордочулардын», «буржуазиялык улутчулдардын» жана башка «эл душмандарынын» бети ачылып жатты.

Республиканын советтик жана партиялык кызматкерлерине атайын провокацияланган жана ырааттуулук менен тутантылган саясий жалаа жабуу 1937-ж. күзүндө өзүнүн туу чокусуна жеткен. Кыргызстан Компартиясынын I съездинен кийин дароо эле Борбордук Комитеттин эки Пленуму чакырылып, анда негизинен ушул, б. а. буржуазиялык улутчулдарды «ашкерелеген» маселелер талкууланган.

1937-ж. 4-сентябрындагы Кыргызстан КП БКнын бюросунун чечими менен республикада репрессияны баштаган Кыргызстан ички иштер эл комиссары Четвертаков ишинен бошотулган жана СССР НКВДсынын карамагына жиберилген. Жаны эл комиссарлыгына Н. И. Ежов сунуш кылган И. П. Лоцманов дайындалган. Четвертаков менен Лоцманов 1937–1938-жж. репрессиялар мезгилинде Кыргызстандын тарыхында кандуу из калтырышкан. Бул кызматка Лоцманов дайындалгандан кийин куугунтуктоолор жана массалык жазалоолор өзгөчө күчөйт. Ал бир тууганын «эл душманы» катары өз колу менен кармап берген. Эл душмандарын «кантип жасаша тургандыгы», алардын «күнөөсүн» жана «кылмыштарынын» далилдери кандай боло тургандыгы Лоцмановго жакшы белгилүү болгон. Чектен ашкан катаалдык, буйруктун күчүнө жандан кече ишенүү жана дал ушундай аткаруучулардын өзүлөрүнүн жазасыз калышы репрессиялардын механизмин узак чимирилтүүгө мүмкүндүк түзгөн.

Ушундай кырдаалда Кыргызстандын аймагынан эле миндеген дыйкандар, жумушчулар, интеллигенттер, советтик жана партиялык кызматкерлер мыйзамсыз жазалоолордун курмандыгы болушкан. Мыйзамсыздыктын жана зомбулук-

тун курмандыктарынын арасында Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу, кыргыз улуттук мамлекетин түзүү үчүн күрөшкөн Кыргызстандын мыкты уулдары Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдраханов, Иманаалы Айдарбеков, **Баялы Исакеев**, Төрөкул Айтматов, окумуштуулар Ишенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов, Евгений Поливанов, республиканын партиялык уюмунун жетекчи кызматкерлери **М. К. Аммосов**, **Х. Жээнбаев**, **Ж. Саадаев**, **К. Кененбаев**, **Х. Көлбаев**, **Е. Султанбеков** жана башка көптөгөн кызматкерлер бар эле.



Б. Исакеев.

Массалык жазалоолордун натыйжасында мыкты чарбалык жана партиялык жетекчилерди жок кылуу, республикада совет бийлигинин жылдарында улуттук кыймылдын жана аң-сезимдин өсүшүнүн натыйжасында калыптанган кадрлардын улуттук элитасынан ажыратуу максатын көздөгөн. Шовинисттик көз караштагы **М. Л. Белоцкий**дин партиялык жетекчиликте турушу аны ишке ашырууну жеңилдеткен. Кийинчерээк ал өзү дагы репрессиянын курмандыгы болот. Чарбалык ийгиликтер репрессияланбай калгандарга же алардын ордуна келгендерге, ал эми кемчиликтер – «эл душмандарына» жазылган. Аман калгандардын чөйрөсүнөн жаңы потенциалдуу күнөөлүүлөрдүн көлөкөсү көрүнүп турган.



М. К. Аммосов.

Көрүнүктүү саясий, мамлекеттик ишмерлерди, чыгармачыл жана инженердик интеллигенциянын гүлүн гана эмес, катардагы коммунисттер менен партияда жокторду да репрессиялашкан. Алардын арасында кокустан же кошуналарынын кара ниет ушагы менен тартылган, эч нерсеге кенедей да катышы жок, сабатсыз, саясат менен иши болбогон адамдар да болгон. Ал эле эмес мектептерде да жаш «эл душмандары» табылып, алар мектептен куулган. Карапайым эмгекчилер а түгүл көп учурда сандырак айыптоолор жармаштырылган жарлыктардын маанисин жеткиликтүү түшүнүшкөн эмес.

Бул жылдарда жазалоочу органдардын өкүлдөрү: сот менен прокуратуранын кызматкерлери, НКВДнын тергөөчүлөрү жана аппарат кызматкерлери да массалык жазалоолордун курмандыктары болушкан. Москвага чакырылып кеткен мурдагы ички иштер эл комиссары Четвертаков, Жогорку Соттун төрагасы Б. Сегизбаев да репрессияланышкан.

Массалык жазалоолордун натыйжасында, мыктылардын мыктылары активдүү коомдук турмуштан суурулуп алынат. Бул бардык мамлекеттик жана коомдук уюмдардын иштөөсүнө тоскоолдук кылып, иштин натыйжалуулугун төмөндөткөн. Ошол кандуу жылдарда Кыргызстандан канча адам массалык жазалоолордун курмандыктары болгондугу жөнүндө так маалыматтар бүгүнкү күндө жок. Кээ бир так эмес маалыматтар боюнча Кыргызстанда репрессиялангандардын саны болжол менен 40 миң адамды түзгөн. Бул жылдарда республикабыздын аймагында 2 млн го жакын адам жашаган. Мындан биз ошол жылдары Кыргызстанда жашаган ар бир элүүнчү адам репрессияланган деген жыйынтык чыгарсак болот. Бүгүнкү күндө алардын 13 миңден ашыгы акталды.

Азыркы күндө республикабыздын аймагында, ошол репрессия жылдарында жок кылынган адамдардын сөөктөрү коюлган үч жер белгилүү. Алардын бири Бишкектен 25 км аралыктагы Чоң-Таш лыжа тээп эс алуу базасынын дөбөлөрүндө жайгашкан. Ал жерде Кыргызстандын көрүнүктүү 137 мамлекеттик жана партиялык кызматкерлеринин сөөктөрү жатат. Алар 1938-ж. 6–8-ноябрда, Октябрь революциясынын 21 жылдыгын майрамдоо учурунда атылып, ошол жердеги кыш бышыруучу мештердин ордуна ташталып, көмүлүп калган. Экинчиси, Ош шаарынын жанындагы Ак-Буура суусунун жарларында, үчүнчүсү Ысык-Көлдүн түштүктөрүндөгү Тондун жарларында жайгашкан. Бул мезгилдеги кандуу окуялар жөнүндө «1937-жыл» деген жана башка китептерде кенири маалымат берилет.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Кыргызстан КП(б) БКнын бюросунун 1937-жылдын 15-сентябрындагы протоколунан:

Кыргызстан КП(б) Борбордук Комитети ВКП(б) БКнын жана жолдош Сталиндин эл душмандарын түп-тамырынан бери жок кылуу үчүн чечкиндүү жана аёосуз күрөш жүргүзүү жөнүндөгү көрсөтмөлөрүн аткарган эмес, буржуазиялык улутчулдарга каршы большевиктик күрөштү талап

кылышкан партиялык активдин жана партиялык массанын добушуна кулак салышкан эмес, натыйжада, эл душмандары республиканын партиялык жана советтик органдарына чейин жетекчи кызматтарга көтөрүлүшүп (Исакеев, Орозбеков, Жээнбаев, Эсенаманов, Ю. Булатов, А. Булатов, Айылчиев жана башкалар) жана соңку мезгилге чейин а түгүл Кыргызстан КП(б) БКнын бюросунун курамында (Исакеев, Эсенаманов, Орозбеков, Жээнбаев) калышкан...

Кыргызстан КП(б) БКда азыр ашкереленишкен улутчулдар Исакеевге, Жээнбаевге, Орозбековго, Айылчиевге, Эсенамановго, Жылкыбаевге, Далбаевге жана башкаларга алардын улутчулдук контрреволюциялык ишаракети жөнүндө жетиштүү материалдар болгон, бирок БКнын бюросу аларды ашкерелөөдө жол берилгис жай баракаттыкты көрсөткөн, аларды партиянын катарынан чыгаруу жөнүндөгү маселени чечүүнү создуктурган, бул эл душмандарын жаап-жашыруучулук эле...

2. Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин камакка алынган төрагасы Б. Исакеевдин түрмөдөн 1937-жылдын 4-декабрында Сталинге жазган катынан:

Ушул кезге чейин кыргыздардын совхоздун жана МТСтин (алар республикада 100гө жакын) бир да директору, бир да чарба жетекчиси жок, маданий кызматкерлер, мугалимдер, адабиятчылар, котормочулар жана ушул сыяктуулар таптакыр жетишсиз. Ушул эле убакта контрреволюциячыл улутчулдар (мурдараак камакка алынган А. Сыдыков, Ж. Абдрахманов, Д. Бабаханов, Р. Кудайкулов) дээрлик бардык республикалык кыргыз кызматкерлерди контрреволюциячыл социал-туран партиясына катыштыңар деп айыпташууда. Бул иш боюнча жүздөн ашуун кыргыз кызматкерлери камалды, алардын көпчүлүгү таптакыр бекеринен жапа чегип жатат жана беделине шек келтирилди. Мындай массалык камакка алуу элге түшүнүксүз.

3. Этнограф З. Л. Амитин-Шапиронун 1937-жылы Ташкенттеги түрмөдөгү окуялар жөнүндөгү эскерүүсүнөн:

Бизди тергөөдө кыйнашты, суткасына бир нече саат бою тозок отуна салышты. Шпиондукту моюнга алдырып жатышты. Камералаш бир уйгур айрылган, тытылган, канаган эч жери жок тез эле кайтып келди. Биз, албетте, эмне болгондугун, аны эмне үчүн сабашпагандыгын сурадык. Уйгур чала моңол орусчалап айтып берди. Сен шпионсуңбу? – деди тергөөчү. Шпионмун, – дедим. Ал кол кой деди. Кол коюп бердим. Ал коё берди. Кийинки жолкусунда: сен кимдин шпионусуң? Японияныкыбы? – деп сурады. Японияныкы, – деп жооп бердим. Кол кой. Кет. Бүт сурак ушул. – Келесоо, – деп ачууланышты камерадагылар. – Сен өзүңө өзүң өлүм өкүмүнө кол коюп берген турбайсыңбы! – Эмне үчүн келесоомун? Силерди кыйнап жатышат, анан атып ташташат. Мени кыйнашпайт, урушпайт, анан атып ташташат. Эмне үчүн келесоомун?

4. И. П. Лоцмановдун «Жыйырма жыл күжүрмөн кызматта» деген макаласынан:

Жол. Ежовдун жетекчилиги астында эл душмандарын Кыргызстанда да талкалоо ийгиликтүү жүргүзүлүп жатат. Узак мезгил бою бул жерде троцкийчилер – белоцкийчилер, страмблерлор, чистяковдор жана башка-

лар, оңчул бухаринчил салпаяктар – щербаковдор, шахрайлар, прохоровдор, буржуазиялык улутчулдар, чет өлкөлүк чалгындоолордун шпиондору – аммосовдор, абдрахмановдор, исакеевдер, орозбековдор, камбаровдор тымызын кара ниет иш жүргүзүп келишкен... Алардын күч-аракеттери текке кетти. Кыргыз эли өзүнүн бардык душмандарынын тамырын түбүнө чейин жулат жана аёосуз жок кылат, алардын бузуп-жаргыч ишинин кесепеттерин жоёт...

Ф.Э. Дзержинский жана Н. И. Ежов тарбиялаган чекист – ички иштер эл комиссариатчыларынын коллективи элдин ишенимин актоо, бардык душмандарды тыптыйпыл талкалоо үчүн өзүнүн бардык күчүн жумшайт.

Эл душмандары ал канчалык терең жана кылдат жашырынбасын, НКВДнын жазалоочу колунан чыга албайт».

Суроолор жана тапшырмалар

1. 30-жылдарда өнүгүүнүн альтернативдүү жолунун тарапкерлери кимдер болгон? Алардын андан кийинки тагдыры кандай болду?
2. Массалык жазалоолор кимдерге каршы багытталган жана ал саясат кандай максатты көздөгөн?
3. Массалык жазалоолор коомдун өнүгүшүнө кандай таасир тийгизди жана анын натыйжалары кандай болду?
4. Өзүңдүн айылыңда, районунда, шаарыңда массалык жазалоолордун курмандыктары жөнүндө аңгеме, реферат даярда.
5. 30-жж. коомдогу кырдаалга анализ берүүгө аракеттен.
6. Колдонмо дептердеги тапшырмаларды аткар.

§ 11. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын рухий турмушу

Билим берүү. Совет өкмөтү орногондон кийин агартуу маселелери боюнча бир катар декреттер кабыл алынган. Чиркөө мамлекеттен жана мектеп чиркөөдөн бөлүнгөн. 1918-ж. 16-октябрда кабыл алынган «Бирдиктүү эмгек мектеби жөнүндөгү жобо» билим берүүнүн мурунку системасын жоюп, анын ордуна жаңы, советтик системаны орнотууга багытталган. 1919-ж. сентябрдагы Түркстан Республикасынын Советтеринин съезди бул жобону бекитет. Кыргызстанда да кабыл алынган жобого ылайык билим берүү тармагын түзүү иши башталат. Мурдагы мектептер жок кылынып, мектепте диний көз караштарды жайылтууга тыюу салынат. Эркек балдар менен кыздарды бирге окутуу киргизилет.

Калктын билим жана маданий деңгээлинин төмөндүгү Кыргызстандагы чарбалык жана маданий курулушка тоскоол болду. Сабатсыздыкты жоюудан тартып жогорку окуу жайла-



Сабатсыздыкты жоюу.

рын түзүүгө чейинки бардык денгээлдерде билим берүүнү уюштуруу милдети турду. Калктын сабатсыздыгын жоюу маселеси өзгөчө курч маселелердин бири эле. 1927-ж. Кыргызстандын жалпы калкынын 15,1 пайызы гана сабаттуу болгон. Билим берүү тармагынын материалдык базасынын начардыгы, мектептердин эне тилиндеги окуу китептери менен камсыз кылынбагандыгы, мугалимдердин жетишпегендиги жана кыргыздардын көчмөн турмушу калктын сабатсыздыгын жоюу ишин кыйындаткан.

Ушул эле жылдарда Кыргызстандын мектептеринде большевиктердин жетекчилиги астында мугалимдердин саясий жана педагогикалык билимдерин текшерүү жүргүзүлөт. Натыйжада Октябрь революциясына чейинки жылдарда билим алган, оокаттуу катмарлардан чыккан көп мугалимдер мектептен куулуп, мугалим кадрлар менен камсыз кылуу маселесин ого бетер курчуткан.

Ушундай шарттарда Кыргызстанда да бүткүл өлкөдөгүдөй эле, тездетилген индустриялаштыруу башталат. Курулуп жаткан жаны ишканаларга сабаттуу адамдар талап кылынган. 1929-ж. тартып билим берүүгө бөлүнгөн каражаттардын өлчөмү көбөйтүлөт. Совет өкмөтү элге билим берүү муктаждыгынан каражатты аяган эмес. Эгерде 1930-ж. сабатсыздыкты жоюу үчүн 102 миң сом бөлүнсө, 1936-ж. – 2300 миң сом бөлүнгөн.

Сабатсыздыкты жоюу боюнча массалык күрөш күч алган. Ага бардык мугалимдер, маданият кызматкерлери, бардык сабаттуулар тартылган. Окуу китептери, окуу куралда-

ры менен жабдуу бир кыйла жакшырган. 1930-ж. тартып чала сабаттууларга жардам катары «Сабаттуу бол» деген гезит чыга баштайт.

Жалпы билим берүүчү мектептердин кеңири тармагы түзүлдү. 1937-ж. Кыргызстанда 1516 башталгыч, 203 толук эмес орто жана 35 орто мектеп иштеген. Согушка чейинки жылдарда 6 жогорку, 33 атайын орто окуу жайлары ачылган. Бул жылдарда толук эмес кыргыз мектептеринин саны 79га жеткен, бирок жогорку класстарда кыргыздардын балдары өтө эле аз болуп, алардын саны эң жай темп менен өскөн. Кыргыз мектептеринде 9–10-класстар дээрлик болгон эмес.

20–30-жылдарда массалык мектептик билим берүү системасы калыптанат. Ал башталгыч жана орто билим берүүнүн бир кыйла маселелерин чечүүгө мүмкүнчүлүк бергенине карабастан, өзүн толук актай алган эмес. Бул система окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүнүн өсүшүнө мүмкүнчүлүк бербей, алардын демилгелерин байлап матаган, улуттук өзгөчөлүктөрү эске алынган эмес. Ошондой эле окуучулардын жалпы билим деңгээли да төмөн болгон. Мектепте тарбиялоо ишине таптык мамиле жасалып, жалпы адамзаттык баалуулуктарга жана гуманисттик идеяларга маани берилген эмес.

1932-ж. Фрунзе шаарында алгачкы жогорку окуу жайы – Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту уюшулат. Андан кийин башка жогорку окуу жайлары ачылат. Ошентип согушка чейинки жылдарда Кыргызстанда 6 жогорку окуу жайы жана 34 атайын орто окуу жайлары иштеген.

Илим. 20–30-жылдарда Кыргызстанда илимдин айрым тармактары өнүгө баштайт. СССР Илимдер Академиясынын илимий экспедициялары уюштурулуп, алар республиканын табигый ресурстарын изилдеген. 1928-ж. Кыргызстандагы алгачкы илимий мекеме – Кыргыз край таануу илим-изилдөө институту ачылган. Бул институтта зоология, кыртыш-ботаника, тоют өндүрүү, зоотехника, тил жана жазуу бөлүмдөрү иш алып барышкан.

1931-ж. край таануу институтунан мал чарба илим-изилдөө институту бөлүнүп чыгып, малдын жаңы тукумун чыгаруу жана тоют базасын жакшыртуу боюнча изилдөөлөр башталат. Бара-бара край таануу институтунан тил жана жазуу

институту бөлүнүп чыккан. Бул институт кийинчерээк тил, адабият жана тарых институту болуп түзүлөт. Ал кыргыз адабияты, тил жана тарых жагынан ар түрдүү илим-изилдөө иштерин жүргүзгөн.

Интеллигенция. Кыргыз элинин интеллигенциясы Октябрь төңкөрүшүнө чейин эле калыптана баштаганы менен алардын саны өтө эле аз болгон. Кыргызстандын аймагында жашаган башка улуттардын интеллигенттери да абдан аз санда эле. Алгачкы кыргыз интеллигенттери көбүнчө окуп келүүгө каражаты бар оокаттуу, б. а. бай-манаптардын үй-бүлөлөрүнөн чыккан. Октябрь төңкөрүшүнөн кийинки жылдардагы большевиктердин таптык саясатынын натыйжасында, алардын көпчүлүгү билимине ылайык иштей алышкан эмес. Бул билимдүү кадрлардын жетишпегендигин ого бетер күчөткөн. Ошентип Совет бийлиги жылдарында улуттук интеллигенция кадрларын иш жүзүндө жаңыдан түзүүгө туура келген. Кыргыздын жаңы интеллигенциясынын калыптануу процесси өтө оор болуп, узакка созулган.

Кыргыз улуттук интеллигенциясы большевиктер партиясы менен Совет бийлигинин ишине берилген батрак, кедейдйкан жана жумушчулардын өкүлдөрүн партиялык, советтик жетекчи кызматтарга көтөрүү жолу менен толукталган. Алардын жалпы билимин жана саясий деңгээлин көтөрүү үчүн кыска мөөнөттүү ар кандай курстар, советтик партиялык мектептер жана башкалар уюштурулган. Туруктуу окуу жайларынын али жоктугуна байланыштуу узак убакыт бою Кыргызстанда кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо курстарында окутуу системасы кеңири колдонулган. Ошондой эле, алар кыска мөөнөттүк даярдоо бөлүмдөрүндө, жумушчу факультеттеринде жана башка өзгөчө таптык окуу жайларда окутулган.

Улуттук интеллигенциянын саны жагынан 1928-жылдан тартып тез өсө баштайт. 1928–1929-жж. кесиптик мектеп, 5 техникум, дыйкан жаштарынын 4 мектеби, жумушчу факультеттери жана башка окуу жайлары иштеп турган, аларда 1630 окуучу окуган. Бул окуу жайларын бүтүрүп чыккандар негизинен кыргыз интеллигенциясынын биринчи тобун түзүшкөн.

Кыргыз улуттук кадрларын, анын ичинде, мугалимдерди даярдоодо, борбордук, өзгөчө Москванын жана Ленинграддын окуу жайлары чоң жардам көрсөтүштү. СССРдин түрдүү жо-

горку жана атайын орто окуу жайларында 1925/26-окуу жылында 206, 1926/27 – 522, 1927/28 – 537, 1928/29-окуу жылында – Кыргызстандын 624 өкүлдөрү билим алышкан.

Орто жана жогорку квалификациядагы интеллигенциянын өсүшү биринчи кезекте билим берүү жана маданият, медицина кызматкерлерин жана айыл чарба адистерин, ал эми кийинчерээк инженердик-техникалык жана илимий кадрларды тездетилген темпте даярдоонун эсебинен камсыз кылынган. Республикада интеллигенциянын чон тобу түзүлгөн. 1941-ж. өнөр жайда, айыл чарбасында, мектептерде, илимий-мекемелерде, театрларда жана башка уюмдарда 12830 мугалим, 956 агроном, 532 инженер, 357 жазуучу жана журналист, 269 искусство кызматкери, 247 илимий кызматкер, 191 ветеринардык врач жана башкалар иштеген. Алардын 3700дөн ашыгынын жогорку, 7300нүн атайын орто билимдери болгон.

Буйрукчул-акимчил, тоталитардык системага совет бийлигинин маданият тармагындагы жетишкендиктерин бүткүл дүйнөгө тарката турган интеллигенттер керек болгон. Системанын мындай ыгына, «социалисттик реализмге» ылайык келбегендери ачык эле куугунтукталып, ал эми массалык жазалоо жылдарында алардын көпчүлүгү жок кылынган.

Ошентип «маданий революция» жылдарындагы таптык саясаттын натыйжасында улуттун интеллектуалдык турмушунун жогорку деңгээлин сактап, анын андан аркы өсүшүн камсыз кыла ала турган жаңы жана эски интеллигенциянын ортосундагы интеллектуалдык жана моралдык улануучулук бузулат. Ага чейин эле, Кыргызстанда өз алдынча ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болгон интеллектуалдардын катмары өтө эле аз болгон. Ал эми «маданий революция» жылдарындагы жаңы советтик интеллигенцияда мындай жөндөмдүүлүктөрдү атайылап эле жок кылууга аракет жасалган. Ошондуктан массалык жазалоолордун кандуу толкуну биринчи кезекте интеллектуалдардын ушул катмарын каптаган.

Маданият жана искусство. 20–30-жылдарда Кыргызстандын жазуучуларынын, акындарынын, бардык искусство чеберлеринин башкы көңүлү кыргыз элинин социализмдин жеңиши үчүн эмгегин жана күрөшүн, В. И. Ленинге, Коммунисттик партияга жана Мекенге болгон сүйүүсүн чагылдырууга, патриархалдык-феодалдык түзүлүштү, байлардын, манаптар-



Т. Сыдыкбеков.



А. Токомбаев.



Ж. Бөкөнбаев.

дын бийлигин мактап жазышкан буржуазиялык улутчулдарга каршы күрөшүүгө багытталган.

Бул жылдары Кыргызстандын аймагында адабиятчылардын көптөгөн уюмдары, ийримдери, секциялары түзүлгөн. Кыргыз жазуучулары – «Кызыл Кыргызстан» гезитинин алдындагы «Кызыл учкун» ийримине, орус жазуучулары – Кыргызстан пролетар жазуучуларынын ассоциациясына киришкен. Дунган, өзбек секциялары да өз алдынча иштеген. Республикада ушундай 23 ийрим болгон. 1930-ж. бул адабий ийримдер Кыргызстан пролетар жазуучуларынын ассоциациясына биригишип, Россиялык пролетар жазуучуларынын ассоциациясынын (РАПП) курамына кирген. Бул иштердин бардыгы пролетардык маданият идеологиясына ылайык жүргүзүлгөн.

ВКП(б) Борбордук Комитетинин «Адабий-көркөм уюмдарды кайра куруу жөнүндөгү» токтому 1932-жылдын 23-апрелинде кабыл алынган. Ага ылайык пролетар жазуучуларынын ассоциациялары, анын ичинде Кыргызстан пролетар жазуучулар ассоциациясы жоюлган. Жазуучулардын бул уюмдарына адабият жагынан партиянын саясатынын принциптерин одоно түрдө бузган жана советтик адабияттын чыгармачылык методу менен теориясы жөнүндөгү маселелерде марксизмге-ленинизмге жат көз караштарды үгүттөгөн, элдик оозеки чыгармачылыктын эн бай казынасына карата нигилисттик мамиле жасаган, өткөндүн маданий байлыктарын сын көз менен карап өздөштүрүүдө жана пайдаланууда лениндик окууга түп-тамыры менен каршы келген иштерди жүргүзүп келген деген күнөө коюлду.



Т. Сатылганов.



О. Бөлөбалаев.



Карамолдо Орозов.

ачылат, ал 1930-ж. музыкалык-драма театры болуп кайра түзүлөт. 1935-ж. Луначарский атындагы мамлекеттик театралдык институтунун алдында улуттук кадрларды даярдоо максатында кыргыз студиясы ачылат. 1936-ж. Кыргыз мамлекеттик филармониясы жана анын эл аспаптар оркестри уюшулуп,

1934-ж. апрель айында Кыргызстан жазуучуларынын съезди болуп өттү. Жазуучулар союзу түзүлөт жана анын төрагалыгына А. Токомбаев шайланат. Съезд жазуучуларды, акындарды «социалисттик реализм» ыкмаларын үйрөнүүгө, жогорку идеялуулук жана көркөм чеберчилик үчүн күрөшүүгө чакырган. Алар чыгармаларын жаратууда партиянын көрсөтмөлөрүн жетекчиликке алууга милдеттүү болушкан. Ошентип бул чыгармачылык уюмдун үстүнөн партиялык көзөмөл орнотулган.

20–30-жылдарда адабияттын дээрлик бардык жанрлары – роман, повесть, ангеме, пьеса чыгармалары жаралат. Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев, М. Элебаев, А. Токомбаев, К. Баялинов, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, К. Маликов, А. Токтомушев жана башка жазуучулардын чыгармалары жарык көрөт.

Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Калык Акиев, Осмонкул Бөлөбалаев жана башка акындар кыргыз поэзиясынын өнүгүшүнө салым кошушкан. Акындардын оозунан «Манас», «Курманбек», «Кожожаш», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды» жана башка чыгармалар жазылып алынган. Бул жылдары классикалык адабияттын көптөгөн чыгармалары кыргыз тилине которулган.

20–30-жылдарда Кыргызстанда улуттук профессионалдык театр, музыка жана көркөм сүрөт искусствосу калыптанып, бир кыйла денгээлде өнүккөн. 1926-ж. аягында Фрунзеде театралдык студия

анда Муратаалы, **Карамолдо**, Муса, Атай сыяктуу ири музыканттар топтолот. Ошол жылдарда таланттуу кыргыз композитору А. Малдыбаевдин алгачкы чыгармалары жаралат. 1935-ж. орус драма театры алгачкы спектаклдерин элге тартуулайт. Живопись, графика, скульптура сыяктуу искусствонун түрлөрү да өнүгүп, 1935-ж. сүрөт галереясы, ал эми 1939-ж. көркөм сүрөт окуу жайы ачылып, ал жерде **Г. Айтиев**, С. Акылбеков, **С. Чуйков** жана башка сүрөтчүлөр чыгармачылык жолун башташат.

Ушул жылдарда өлкөдө буйрукчул-акимчил, тоталитардык режим чындалып, большевиктик жетекчилик коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө, ошонун ичинде маданият жана искусство чөйрөсүнө көбүрөөк кийлигише баштайт. Көптөгөн акын-жазуучуларга «бай-манапчыл», «контрреволюциячыл», «буржуазиялык улутчул» сыяктуу айыптоолор тагылып, идеологиялык-саясий жактан зыяндуу деп эсептелип, куугунтукташат. 20-жылдары өзүнчө китеп болуп чыккан «Семетей» эпосу, Боогачынын «Күйгөн», «Секетбайы», К. Баялиновдун «Ажары» «бай-манапчыл», «эскичил» катары айыпталат. Таланттуу акын Казыбек «контрреволюциячыл» катары Кыргызстандын аймагынан сырткары сүргүнгө айдалып, чыгармаларына тыюу салынат.

30-жылдардын башталышында айрым бөлүктөрү А. Соппиев, Ш. Көкөнөв жана К. Жантөшевдердин катышуусу менен жазылган К. Тыныстановдун «Академия кечелери» пьесасы «зыяндуу», «буржуазиялык улутчул» деп айыпталып, тыюу салынат. К. Тыныстанов, С. Карачев, Ш. Көкөнөв, С. Наматов, Б. Кененсариевдерге «контрреволюциячыл, бай-манаптык, буржуазиялык улутчулдук идеологиянын таратуучулары» деген айыптоолор коюлат. Ал эми кийинчерээк К. Тыныстанов «контрреволюциячылдыктын жана буржуазиялык улутчулдуктун башкы идеологу» деп аталат.

Жазалоо чаралары руханий турмуш чөйрөсүн да каптайт. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети-



Г. Айтиев.



С. Чуйков.



К. Тыныстанов үй-бүлөсү менен.

нин бюросунун 1938-ж. 8-сентябрындагы чечими менен китеп дүкөндөрүнөн жана коомдук китепканалардан алынууга жаткан «эл душмандары» жана «буржуазиялык улутчулдар» деп аталган авторлордун китептери менен брошюраларынын, ошондой эле портреттердин авторлорунун узун тизмеси бекитилген. Алар: Ж. Абдрахманов, О. Алиев, Т. Айтматов, Ж. Абдуллин, М. Белоцкий, Т. Жолдошев, Б. Данияров, Х. Жээнбаев, Б. Исакеев, А. Идрисов, К. Камбаров, **Е. Поливанов**, С. Сарманов, А. Токомбаев, К. Тыныстанов, Ы. Тойчинов, А. Орозбеков, Р. Шүкүрбеков, А. Шабданов, Э. Эсенаманов жана башкалар болушкан. Ошондой эле, жогоруда аты аталгандардын жана башка – «эл душмандарынын», «буржуазиялык улутчулдардын» катарына кошулгандардын ырлары, макалалары жана сүрөттөрү басылган кыргыз тилиндеги китептерди сатууга тыюу салынган. 1935-ж. декабрынын аягында Фрунзе шаарында өткөн «Манас» эпосун басуу боюнча редакциялык коллегиянын айрым мүчөлөрү, анын ичинде, Казакстандын көрүнүктүү ишмери, таланттуу жазуучу Сакен Сейфуллин репрессияланган.



Е. Поливанов.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР



1. Хусейин Карасай уулунун «Мен билген Касым» деген эскерүүсүнөн:

Туташ колхоз уюштурулуп, тап тартышы абдан курчуп, ооздон чыккан сөздүн ар биринен кыйкым издеген адамдар көбөйгөн чак. Менин артымдан да, айрыкча Касымдын артынан сая түшкөн адамдар чыкты. Тил ада-

бияты институтунда: Касым, К. Жантөшев, А. Шабданов, М. Шадыбаев жана Мамбетаалы дегендер иштешчүбүз. Касымдын бир топтон бери чыгып келе жаткан «морфологиясына» айрым адамдар жабышты да калды. Андагы «Даның болсо ороодо, малың болот корооңдо» деген бир макалга жумурткадан кыр тапкан, арам ойлуу сынчылар жабышты. Так ошол тапта Касым:

– Мен бир идеяны ойлоп жүрөм. Тап искусствону өз кызыкчылыгы үчүн кандай пайдаланган, ошону сахнага алып чыкпайлыбы, – деди, – анын атын «Академия кечелери» деп коёлу. Менин оюм мындай: мен Алмамбет менен Чубактын жол талашканын пьеса кылайын. Шабдандын молдосу Сыдык уулунун «Тарых Кыргызияны» жазып отурганын, ага уулу Кемелди жана башка уулдарын кошумча киргизгенин көрсөтөлү. Хусейин, сен Үргөнчтүн боюнда Айчүрөктүн кырк кыз менен турганын пьеса кыл. Атактуу манап Баатыркандын катындарын тирүү кезинде коштурганын, анын чий арасында жатканын көрсөтөлү. Мына ушулардан жогорку искусствону өзүнө пайдаланганын көрсөтө алабыз го. Драм театрды аламы, мен башкы режиссёр. Болочок К. Жантөшевдин бул жагынан тажрыйбасы бир топ. Ал да режиссёр болсун. Буга Шарип Көкөновду тарталы, дагы башкалар жардамга келишер, – деген пикирди ортого салды. Макул таптык, баарыбыз пьеса жаздык. Бир айга чейин театрдын артисттерин суй жыктык. Бардыгы даяр болгондо, Обкомдун Бюро мүчөлөрүн чакырдык. Касым 40 мүнөтчө сүйлөдү. Келгендер сөзүн жактырды. Пьеса коюлду, эл көп келди. Менин жазган пьесама («Кырк кызга») кийим-кече арбын керектелгендиктен, коюлбай калды. Оюнду көрөбүз деп, айыл-ападан да келе баштады. «Чыга албай турган көз эле, чыгып кетти өзү эле» дегендей Касымга асылгандар ишти ыргатты. Үзүктөй болгон макалалар биринин артынан бири чыга баштады. Ал макалалардын кээ биринде «Манасты» көрөбүз деп, колхозчулар ишин таштап коюп, шаарга келип атышат. «Кан соргуч Шабдандын сүрөтү көрсөтүлдү» сыяктуу чукулаган сөздөр болду. «Правда» гезити Касымды улутчул деп айыптады. Ошентип, кыргыз тил илимин, улут маданиятын көтөрүп жаткан, аны негиздеген Касым Тыныстановдун тагдыры теңирден тескери болду.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. Окуу китебинин материалын пайдаланып, билим берүүнүн жана илимдин өнүгүшүнө мүнөздөмө бер.
-  2. 20 – 30-жылдарда Кыргызстандын улуттук интеллигенциясынын калыптануу процесси кандай шарттарда жүргөн?
3. Адабият сабагынан алган билимиңерди пайдаланып, ошол кездеги маданияттын өнүгүшүнүн негизги тенденцияларын көргөз.
4. Документтүү материалдарды пайдаланып, репрессияланган адамдардын тагдыры жөнүндө чакан эссе жаз.

§ 12. Кыргызстандын жоокерлери Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында (1941–1945-жж.)

Согуштун башталышы жана Кыргызстанда аскерге чакыруу. 1941-ж. 22-июнда фашисттик Германия жана анын союздаштарынын аскерлери Советтер Союзуна басып кирип, кырчылдашкан согуш башталган. Совет өлкөсүнүн тынчтык өнүгүүсүн бузган бул окуя тарыхта Улуу Ата Мекендик согуш деген ат менен белгилүү. Кыргызстандын калкы башкалардай эле фашисттердин кол салуусун өз башына түшкөн кырсык катары кабыл алган. Согуш аракеттери жүрүп жаткан аймактардан алыс тургандыгына карабастан, Кыргызстан да күжүрмөн катарга кошулган. Бүткүл Совет мамлекети бирдиктүү аскер лагерине айландырылып бардык иш-аракеттер майдандын кызыкчылыгына баш ийдирилген.

Согуш башталган күндөн тартып Кыргызстандын аймагында 16 жаштан 50 жашка чейинки аскерге милдеттүүлөрдү согуш ишине үйрөтүлүп, согуш майданына жөнөтүлүп жатты.

Кыргызстан согуш башталгандан согуш аяктаганга чейин 380 миңден ашык уулдарын жана кыздарын (1305 аялды) же республиканын ар бир бешинчи гражданын согуш майданына жөнөткөн.

Согуш учурунда партиялык жетекчилик өзүнүн жакшы сапаттарын көрсөтүп, элдин кыжырдануусун керектүү нукка бура алган. Коммунисттер тылда да, согуш майданында да чыныгы авангард болуп калган. Республиканын партиялык уюмдары 121112 коммунистти же согушка чейинки мүчөлөрүнүн үчтөн экисин согуш майданына жөнөткөн.



Мекен - эне чакырат!

Кыргызстандын аймагынан аскерге чакырылган жумушчу, колхозчу дыйкандар менен интеллигенциянын өкүлдөрүнөн бир катар аскер бөлүктөрү жана бирикмелер түзүлгөн. Биринчилерден болуп 385-аткычтар дивизиясы, 40-жана 153-айрым аткычтар бригадалары кыргызстандык жана казакстандык жоокерлерден турган жана кийин 8-гвардиялык аткычтар дивизиясы деп кайра аталган 316-аткычтар дивизиясы, 107-, 108-, 109-улуттук аткычтар дивизиялары, учкучтар полктору, автоматчылардын айрым батальондору жана башка подразделениелери түзүлгөн.

Кыргызстандын жоокерлери 1941-жылдагы салгылашууларда. Гитлердик Германияга каршы согуш чындыгында эле жалпы элдик, Улуу Ата Мекендик согуш болгон. Согуштун башынан аягына чейин СССРдеги бардык улуттардын жана элдердин өкүлдөрү немецтик-фашисттик баскынчыларга каршы эр жүрөктүүлүк жана кайраттуулук менен өлбөс-өчпөс эрдиктерди көрсөтүшкөн. 1941-ж. 10-июлда Белоруссиядагы Борисово шаарынын жанында көрсөткөн эрдиги үчүн кыргызстандык жоокер Николай Дмитриевге Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилген. Ал мындай жогорку сыйлыкка татыктуу болгон кыргызстандык биринчи жоокер эле.

Москваны коргоо үчүн салгылашуулардын оор күндөрүндө генерал Иван Васильевич Панфилов командалык кылган 316-аткычтар дивизиясы өзүн өлбөс-өчпөс данкка бөлөгөн жана 1941-ж. 10-октябрында Волоколамск багытында коргонууга кирген. Душман менен күрөштө панфиловчулар каармандыкты жана абдан туруктуулукту көрсөтүшөт. Алар душмандын көптөгөн аскерлерин жана согуштук техникаларын жок кылышат. Октябрдын аяк ченинде Волоколамск багытында душмандын чабуулу токтотулган.

Ноябрдын ортосунда гитлерчилер кайрадан чабуулга өтүшөт. Волоколамск багытын мурдагыдай эле 316-аткычтар дивизиясы коргоп жаткан эле. Дубосеково темир жол айрылышынын жанында саясий жетекчи Василий Клочковдун командасы астында танкаларды кыйратуучу взводдун 28 жоокеринин эрдиги Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхына душман менен күрөштө эр жүрөктүүлүктүн, кайраттуулуктун, кебелбес туруктуулуктун символу катарында кирди. Алардын катарында кыргызстандык жоокерлер: Дүйшөнкул Шопоков, Николай Ананьев, Григорий Конкин, Иван

Москаленко, Григорий Петренко, Григорий Шемякин бар болучу. 18-ноябрда күжүрмөн постто туруп, дивизиянын командири И. В. Панфилов да курман болот. Курман болгондон кийин ага Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилген. Москванын алдында салгылашууларда көрсөткөн эрдиги, каармандыгы, тартиптүүлүгү жана уюшкандыгы үчүн 316-аткычтар дивизиясы Күжүрмөн Кызыл Туу ордени менен сыйланып, 8-гвардиялык дивизия деп аталып, ага Панфиловдун ысымы берилген.

1941-ж. 6-декабрда Кызыл аскерлер Москванын алдында душмандарга каршы чечкиндүү чабуулга өтүшкөн. 1942-ж. 20-апрелине чейин созулган салгылашууларда душман борбордон 150–400 чакырым алыстыкка сүрүлүп ташталган. Москвага түздөн-түз коркунуч четтетилет. Ошентип гитлерчилер дүйнөлүк экинчи согушта биринчи жолу катуу женилип, бул «чагылгандай тез согуш» планынын биротоло ойрондолушун белгилеген.

Кыргызстандык жоокерлер 1942-жана 1943-жылдардагы душман менен болгон салгылашууларда. 1942-ж. жайында жана күзүндө Советтер Союзу кайрадан эң оор абалда калган. Крымда жана Харьковдун алдында чон жоготууларга учурагандан кийин түштүк жана түштүк-батыш багытындагы аскерлердин абалы аябай эле начарлайт. Душмандардын абалы кадимкидей онолуп, катуу чабуулга өтүшүнө шарт түзүлөт. Немецтик-фашисттик аскерлер Донбассты женип алып, Ростов-на-Дону шаарын кайрадан басып алышат.

Июнь айынын аягында душмандар Волгага жана Түндүк Кавказга кол сала башташат. Ал эми Сталинград үчүн оор



Чолпонбай
Түлөбердиев.

салгылашуулар 1942-жылдын 18-ноябрына чейин созулган. Түштүк багыттагы душмандын жаны чабуулу учурунда да душман менен айыгышкан салгылашууларда кыргызстандык жоокерлер каармандыктарды көрсөтүшкөн. Кавказды коргоо үчүн жүргүзүлгөн уруштарда кыргыз элинин уулу, ротанын саясий жетекчиси Кубат Жуматаев өзүн өлбөс-өчпөс данкка бөлөгөн.

Кыргыз элинин уулу **Чолпонбай Түлөбердиев** да 1942-ж. жайында өлбөс-

өчпөс эрдик көрсөткөн. Ал кызмат өтөп жаткан полктун алдына: Дон дарыясынан өтүп, анын оң жээгиндеги маанилүү стратегиялык пунктту ээлеп алуу милдети коюлган. 1942-ж. 6-августунда 11 жоокер дарыяны кечип өтүп, жоокерлер душмандын дзотуна сойлоп жетишет да, ага гранаталарды ыргытышат. Алардын ичинде Чолпонбай Түлөбердиев да бар болчу. Бардык гранаталар түгөнгөндөн кийин Чолпонбай алга карай жылып барып, душмандын дзотундагы амбразуранын оозун өз денеси менен жаап калып, жоокерлер траншеяга секирип түшүп дзоттогу гитлерчилерди жок кылышкан. Чолпонбай Түлөбердиевге, өлгөндөн кийин Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилип, анын ысымы 636-аткычтар полкунун 9-ротасынын өздүк курамында түбөлүккө калтырылган.

Сталинграддын жана Харьковдун жанындагы салгылашууларда сержант **Дайыр Асанов** өзгөчө аскердик устаттыкты жана билгичтикти көрсөткөн. 4 саатка созулган салгылашууда Асанов душмандын 8 танкасын, 6 бронемашинасын, көп сандаган ок атуучу точкаларын, миномет батареяларын жана 40ка жакын гитлерчини жок кылган жана ага Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилген.



Дайыр Асанов.

Кыргызстандан барган Советтер Союзунун Баатыры деген наам алган Андрей Титов танкага каршы куралдан таамай атып, душмандын 6 танкасын жок кылган.

1943-ж. Кызыл Армиянын чабуул койгон уруштарында Кыргызстанда түзүлгөн 207-аткычтар дивизиясы өзгөчө айырмаланат. Өзүнүн аракеттерин Гжатск шаарын бошотуудан баштап, дивизия 1943-ж. жайында согушуп отуруп Орша шаарына жетип барат, Смоленск облусун бошотуп алууга катышат, Днепр дарыясын кечип өтүп, калк жашаган 418 чоң айыл-кыштактарды, 7 шаарды, анын ичинде Смоленск шаарын бошотуп алат. Дивизия Кызыл Туу ордени менен сыйланат.

Ата Мекендик согуштун майдандарында 1943-ж. көрсөткөн эрдиктери жана кайраттуулуктары үчүн Мамасалы Тешебаев, Хамид Гадильшин, Анварбек Чортеков, Ташмат Жумабаев, Александр Фуковский жана башка көптөгөн жоокерлер Советтер Союзунун Баатыры деген наам алыш-

кан. Советтик аскерлердин 1943-ж. жайында жана күзүндөгү чабуулдарынын натыйжасында гитлерчилер басып алган жерлердин үчтөн эки бөлүгү бошотулуп алынат.

Кыргызстандык жоокерлердин Улуу Ата Мекендик согуш аяктаар алдындагы эрдиктери. 1944-ж. немецтик-фашисттик баскынчыларга каршы согуштарда көп кыргыз жоокерлери кайраттуулук менен салгылашышкан. Алардын катарында Ленинградды душмандын блокадасынан бошотууга катышкан кыргыз жоокерлери Жамил Чолпонкулов, Өмүркул Жетикашкаев, Абдыкадыр Абдыкаиров жана башкалар бар болучу.

Кыргызстандан барган жоокерлер башка согуш майдандарында да баатырдык менен салгылашышкан. Фрунзе шаарындагы 7-орто мектептин бүтүрүүчүсү, лейтенант Николай Рудь өзүн туруктуу жана баатыр учкуч катары көрсөтүп ага Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилген.

Батыш Двинаны согушуп жатып кечип өтүү убагында душмандын контр-чабуулун пулемёт менен каршы тоскон кыргызстандык жоокер Жапар Асаналиев 20дан ашык гитлерчилерди жок кылат. Жанындагы жолдошторунун баардыгы окко учуп, октору түгөнүп калганда гитлерчилердин туткунга түшүп бергиле деген талабына жооп кылып, Ж. Асаналиев өзүн гранатага жарып өлтүргөн. Жапар Асаналиев курман болгондон кийин Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон.

Генерал Панфилов атындагы 8-гвардиялык аткычтар дивизиясы өзүнүн данктуу согуштук жолун арттырып. 1944-ж. июль айында ал 2-Прибалтикалык фронттун башка бирикмелеринин арасында биринчи болуп чабуулга өттү жана душмандын күчтүү чыңдалган коргоо чегин бузуп өтүп, Латвия аймагына кирген. Бир айдын ичинде ал согушуп отуруп, 30 чакырымдан ашык алга жылган. Дивизия душмандын миндеген солдаттарын жана офицерлерин жок кылган. 90го жакын айыл-кыштактарды бошоткон. 8-гвардиялык аткычтар дивизиясынын сиңирген эмгеги жогору бааланып, ага «Режицкийлик» деген наам берилген.

Гитлердик Германияга каршы жүргүзүлгөн акыркы уруштарда Кыргызстандын аймагында түзүлгөн 385-аткычтар дивизиясы өзгөчө айырмаланган. 1945-ж. кышында дивизия Польшадан Нарев дарыясын кечип өтүп, Мазур көлдөрүнүн

районунда душман менен салгылашкан. Данцигди (Гданьск) душмандан бошотуу ишине катышып, апрель айында дивизия Одер дарыясын кечип өтүп, Батышка карай токтоосуз илгерилей баштаган. Өзүнүн согуштук жолун дивизия Берлинден түндүгүрөөк жакта турган Эльба дарыясына барып аяктайт.

Согуш аяктаар мезгилинде Кыргызстандан барган жоокерлер: Советтер Союзунун эки жолку баатыры, учкуч, капитан Талгат Бегелдинов жана Советтер Союзунун Баатыры, лейтенант **Калыйнур Үсөнбеков**дор аскердик чыныгы каармандыктарды көрсөтүшкөн.



Калыйнур Үсөнбеков.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Армиянын командачысы генерал К. К. Рокоссовскийдин Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумуна жана Кыргызстан КП (б) Борбордук Комитетине жиберген телеграммасынан:

Улуу Октябрь революциясы кайра жараткан кыргыз эли Кызыл Армия менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз ССРинин эмгекчилери фашисттик баскынчыларга каршы бүткүл совет элинин жүргүзгөн күрөшүнө жигердүү катышып жатат. Алар немецтик фашизмге каршы күрөшүүдө баатырдыктын жана душманды өлгүдөй жек көрүүнүн үлгүлөрүн көрсөтүшкөн мекендин бир далай баатыр коргоочуларын тарбиялап чыгарышты. Кыргыз элинин эң мыкты уулдарынан түзүлгөн 316-аткычтар дивизиясы Москвага кире бериш жерде германдык фашизмге каршы жүргүзүлгөн урушта өзүн согуштук даңкка бөлөгөн. Кызыл Туу ордени менен сыйланган, гвардиялык аткычтар дивизиясы деген наам алган. Большевиктик партия тарабынан тарбияланган 8-гвардиялык аткычтар дивизиясынын командири генерал-майор Панфиловдун ысымы, анын даңктуу иштери баатырдыктын үлгүсү, анын Ата Мекенге берилгендигинин үлгүсү, биздин баардыгыбыз үчүн, армиянын жоокерлери үчүн согуштук ишти билгендиктин үлгүсү болуп саналат. Советтер Союзунун элдери өздөрүн курман кылышкан, бирок фашисттик танктарды өткөрүшпөгөн бул дивизиянын 28 баатырынын эстелиги алдында өз баштарын ийишет.

2. Фронттогу кыргыз уулдарына Кыргызстандын эмгекчилеринин атынан жазылган каттан:

Силердин душманга каршы согушуп жатып коргоп калган Волга менен Кавказдын шаарлары, Борбордук Россия шаарлары, Ысык-Көл, Соң-Көл, Ак-Сай, Талас жана Алай өрөөндөрүндө кыргыздын тилин жана маданиятын, силердин карт ата-энеңердин өмүрүн, силердин эже-карындаштарыңардын өмүрүн, силердин сүйкүмдүү балдарыңардын өмүрүн сактай тургандыгын, Кыргызстандын уулдары, эсиңерге туткула. Ошондуктан

фашисттерди талыкпастан жок кылгыла, аларды Сталинград менен Ржевдин тегерегинде кар астында калтырып, Моздоктун тегерегинде аларды тебелеп-тепсегиле, бул тарптарды балыктарга жем кылып, Кара деңизге ыргытып таштагыла... Гитлердик бетпак зулумдардан азаттыкка чыгарылган бир тууган элдерибиз силерге, Кыргызстандын уулдарын да куттуктап кол чабышкан кезде, биз сыймыктанып кубанабыз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Сабактын материалдарын пайдалануу менен Кыргызстандык жоокерлерди аскерге чакыруу жөнүндө айтып бер.
2. Ата Мекендик согуштун майдандарында кыргызстандык жоокерлердин катышуусу жөнүндө айтып бер.
3. Силердин жерде Улуу Ата Мекендик согуштун кайсы баатырына эстелик тургузулган?
4. Ата Мекендик согуш учурунда силердин жердештерден, же болбосо жакын кошуналарыңардан, тааныштарыңардан кимдер согуштук ордендер жана медалдар менен сыйлангандыгын сурамжыла. Алар кандай эрдиктери үчүн сыйланышыптыр?
5. Улуу Ата Мекендик согуштун баатырлары жөнүндө эссе жаз.
6. Колдонмо дептердеги таблицаны толтур.

§ 13–14. Кыргызстандын экономикасы Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында

Көчүрүлгөн ишканаларды жана элдерди жайгаштыруу жана жаңы ишканаларды куруу. 1941-жылдагы Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарындагы женилүүлөр жана душмандар тарабынан чоң аймактарды басып алуу коркунучу өлкөнүн алдына кечиктирилгис экономикалык проблеманы койгон: андан ары каршылык көрсөтүүнү улантуу үчүн аман калган өнөр жай кубаттуулуктарын сактап калуу, душмандардын аскерлери басып киргиче негизги өндүрүштү жана калктын бир бөлүгүн тылга көчүрүү зарылчылыгы келип чыккан. 1941-ж. 24-июнда Н. М. Шверниктин төрагалыгы астында эвакуациялоо боюнча Совет түзүлгөн. Миндеген өнөр жай ишканалары өлкөнүн чыгыш райондоруна көчүрүлгөн.

Кыргызстан да өлкөнүн согуштук-чарбалык таяныч пунктуна айландырылган. Бул жакка Украина менен Россиядан 38 ири ишкана көчүрүлүп келинген жана ишке киргизилген. Алар кыска убакыт ичинде миномёт, торпеда, ок-дары жана башка курал-жабдыктардын түрлөрүн чыгара баштаган. Мындай ишканалардын жабдуулары, эреже катары, темир жолдон түз эле чала бүткөн цехтерге же ачык асман алдын-



Чон Чүй каналынын
курулушу.
М. Мукамбетов.

да түшүрүлүп, монтаждоо, ишке киргизүү кыска мөөнөттө бүткөрүлчү. Имараттардын курулуп бүтпөгөндүгүнө, коммуникациялардын толук жөнгө салына электигине карабастан иштей баштачу. Ишке киргизүүнү тездетүү максатында алардын кээ бирөөлөрү жергиликтүү ишканалар менен бириктирилген. Москва облусунун Павловский Посад шаарынан көчүрүлүп келинген жибек токуу комбинаты Оштогу жибек түрүү фабрикасына кошулуп, кубаттуулугу жылына 1 млн метрден кездеме чыгаруучу ири ишканага айланган.

Көчүрүп келген ишканаларды жаңы жерлерде жайгаштыруу оор шарттарда өткөн. 1941-жылдын октябрынын орто ченинде Украинанын Бердянск шаарындагы айыл чарба машиналарын куруу заводунун жабдуулары жана кадрлары Фрунзедеги механикалык заводдун аймагына көчүрүлүп келинип, жаңы ири ишкана – айыл чарба машиналарын куруу заводу түзүлгөн. 20-октябрда мурдагы «Интергельпонун» аймагында да станокторду монтаждоо башталган. Бир эле мезгилде жаңы имараттар курулган. Адамдар жан аябастан жана чымыркануу менен күн-түнгө, жаан-чачынга карабастан он бир сааттан, айрым учурларда суткалап да иштешкен. Ноябрь–декабрь айларында завод майдан үчүн продукциялардын жаңы түрлөрүн чыгарууну өздөштүрүшкөн. 1942–1943-жж. калган жабдыктардын бардыгы калыбына келтирилип, толук кубаттуулукта иштей баштаган.

Республиканын аймагында иштеп жаткан көптөгөн өнөр жай ишканалары согуш майданы үчүн зарыл болгон продукцияларды чыгарууга которулган. Согуштук техникаларды,

курал-жарактарды жана ок-дарыларды өндүрүү көп сандагы түстүү металлдарды талап кылган. Согуштук керектөөлөр үчүн чоң мааниси бар коргошунду, сурьманы, сымапты жана башка түстүү металлдарды казып алуу жана кайра иштетүү кескин көбөйгөн. Кадамжайда сурьма, Хайдаркенде сымап, Ак-Түздө коргошун өндүрүү комбинаттары ишке киргизилген. 1941-ж. аягында СССРде өндүрүлгөн сурьманын 85 пайызы, дээрлик ар бир бомбанын капсуласындагы жана жардыргычындагы сымап, ар бир бешинчи октун коргошуну Кыргызстанда эритилген болчу. Ушул эле жылдарда Ново-Троицкидеги кант, Кызыл-Кыядагы химия жана Жалал-Абаддагы витамин заводдору иштей баштаган.

Экономиканы согуштук нукка буруу. Башталган согуш өлкөнүн турмушун түп-тамырынан бери өзгөрткөн. Согуштун оор шарттарында экономиканы согуштук нукка буруу башталат. Өлкөнүн бардык байлыктарын майдандын муктаждыктарына ылайык кайра бөлүштүрүү, согуш продукциясын кескин көбөйтүү жана граждандык продукцияны кыскартуу, өндүрүштү тылдагы райондорго көчүрүп, кыска мөөнөттүн ичинде ишке киргизүү керек болгон.

Маанилүү экономикалык райондорду душмандын басып алышы жана 1500дөн ашык ири ишканалардын чыгыш райондоруна көчүрүлүшү өнөр жайга терс таасирин тийгизген.



Филармониянын артисттери
демонстрация учурунда.
1943-жыл.

Өлкөнүн өнөр жайы 1941-ж. ноябрь айында 30-жылдардын башталышындагыдай денгээлге түшүп кеткен. Бирок 1942-ж. жайынан баштап экономикалык көрсөткүчтөр тез жогорулай баштайт. Мында Совет өкмөтүнүн чукул чаралары маанилүү роль ойногон. 1941-ж. 26-июндагы указ менен жумушчулар жана кызматчылар жумасына алты күн, 11 сааттан иштешип, эмгек өргүүсү берилбей турган болот. Ал эми июлдун аягындагы чечим боюнча жергиликтүү органдарга жумушчулардын макулдугусуз эле башка иштерге которуу укугу берилет.

Мындай чукул чаралар өндүрүштүн кубаттуулугун адамдардын санын көбөйтпөстөн туруп эле бир кыйла жогорулатууга, жумушчу күнүн согуштук өндүрүштүн талаптарына ылайык жайгаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Жумушчу күчү жетишпегендиктен аялдарды, өспүрүмдөрдү жана кары-картандарды да иштетмей болушат. 1942-ж. 13-февралында эмгекке жарактуу шаар тургундарын өндүрүштө жана курулушта иштөө үчүн мобилизациялоо боюнча атайын указ кабыл алынат. Кыргызстанда 1941-ж. июль айынан тартып 1944-ж. январь айына чейин 22 миңден ашык эмгекке жарамдуу адамдар мобилизацияланган. Эмгек армиясына мобилизациялангандан баш тарткандар болсо, 5 жылдан 8 жылга чейин кесилип кетишчү.

Аялдар менен өспүрүм балдар зор күч болушкан. Он миңдеген аялдар аскерге кеткен жумушчулардын ордун басып, станоктордо иштешкен. Кызыл-Кыя шахтасында 8000 аял иштей баштаган. Оштогу жибек комбинатында, Токмоктогу консерва заводунда жана Фрунзедеги эт комбинатында аялдар жумушчулардын көпчүлүгүн түзүшкөн. Кант заводдорунда, кийим тигүүчү жана трикотаж фабрикаларында жумушчулардын дээрлик бардыгы аялдар болгон. 1943-ж. Кыргызстандын өнөр жайы менен транспортунда иштеген аялдардын саны 28 миңге жеткен. 1943-ж. өнөр жайда иштеген аялдардын үлүшү 55,7 пайызды, женил өнөр жайында 70–90 пайызды түзгөн.

Согуш жылдарында өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүдө репрессиялангандардын эмгеги да чон роль ойногон. Өзгөчө алар көчүрүлүп келген ишканаларды жайгаштырууда, калыбына келтирүүдө жана андан ары ишке киргизүүдө иштин бир кыйла бөлүгү алардын үлүшүнө туура келген.

Кыргызстанда согуш өнөр жай базасынын чыңдалышы. Элдин чымырканган эмгегинин натыйжасында 1942-ж. ортосунда бүткүл эл чарбасын, анын ичинде өнөр жайын согуштук нукка буруу аяктаган. Көчүрүлүп келинген ишканалардын көпчүлүгү калыбына келтирилип иштей баштаган. Алардын эсебинен согуш жылдарында Кыргызстанда 38 ири завод, фабрикалар, шахталар, кендер жана электр станциялары ишке киргизилген. Согуш өнөр жайына зарыл болгон түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдарды өндүрүү кескин түрдө көбөйүп, көмүр казып алуунун көлөмү өскөн.

Кыргызстандын жеңил өнөр жайы Советтик Армияга көп сандаган кийим-кечелерди берип турган. Согуш жылдары ичинде 6 млн комплектиден көбүрөөк кийим-кече жана жарак-жабдык, 628 миң жуп бут кийим, 2900 миң трикотаж буюмдары, 821 миң жуп байпак жана көп өлчөмдө парашютка керектелүүчү жибектер, шинел тигиле турган ноотулар, кант жана ун даярдоочу ишканалар үчүн керектелүүчү миллиондогон мүшөктөр, жүк ороочу жана таңуучу буюмдары иштелип чыгарылган.

Республиканын эл чарбасынын негизги тармактарынын бири болгон тамак-аш өнөр жайында иштөөчүлөр согуш жылдары ичинде, тынчтык мезгилдегиге караганда продукция чыгарууну 1,2 эсе көбөйтүшкөн. Алар майдан үчүн бир канча миллиондогон банка консерва, көп өлчөмдө кант, колбаса, тамеки жана башка азык-түлүктөрдү жөнөтүп турушкан. Фрунзе эт комбинаты 1943-ж. ичинде эле 23 млн банка консерва чыгарган. Мынчалык консерваны комбинат эч убакта берген эмес.

Согуш жылдарында республикада элдик курулуштардын ыкмасы менен Ворошилов жана Аламүдүн ГЭСи курулган. Алар Фрунзе шаарынын жана облусунун өнөр жай ишканаларын электр энергиясы менен камсыз кыла баштаган. Бул электрстанцияларды куруу менен Кыргызстандын энергетикалык базасы согушка чейинки мезгилге салыштырганда 2 эсеге өскөн.

Темир жолчуларда уюшкандыкта иштешкен. Алар майданга курал-жарактарды, кийим-кечелерди, азык-түлүктөрдү, заводдорго отунду жана сырьёну үзгүлтүксүз ташып турушкан. Кыргызстандын жумушчулары өздөрүнүн баатырдык эмгеги менен гитлердик Германияны жеңип чыгуу ишине татыктуу салым кошушкан.

Кыргызстандын айыл чарбачылыгы согуш жылдарында. Согуш жылдарында айыл чарбачылыгы да экономиканын башка тармактарындай эле оор абалды башынан өткөрүп жатты. Эркектердин көбү согушка кетип, айыл-кыштактар ээнсиреп калган. Согушка кечээки трактористтер, комбайнерлор жана шофёрлор кетишип колхоздордон көптөгөн тракторлор, дээрлик бардык жүк ташуучу автомобилдер согуш майданына алынган. Алардын ордуна кайрадан аттарды, өгүздөрдү жана төөлөрдү пайдалана башташкан. Согушка

жана эмгек армиясына жөнөтүлгөндөрдүн ордуна аялдар, өспүрүм балдар, чал-кемпирлер, согуштун жана эмгектин майыптары ишке келишкен. Колхоз-совхоздордогу негизги чарбачылык иштер аялдардын мойнуна жүктөлгөн. Колхоздук өндүрүштө аялдардын үлүшү 1944-ж. 68,3 пайызды түзгөн. Көп аялдар бригадирлер, мал чарба фермаларынын башчылары, трактористтер, комбайнерлер, бухгалтерлер, эсепчилер, МТСтер менен ремонтто иштөөчү кызматкерлер болушкан. Согуш майданына жана согуштук өнөр жай ишканаларына улам жаңы чакыруулардын натыйжасында айыл калкы жылдан-жылга кыскара берген. 34 миңден ашуун колхозчу Кыргызстандын өнөр жай ишканаларына, 36 миңден ашыгы Уралдын, Волга боюнун, Сибирдин өнөр жай ишканаларына мобилизацияланган. Ошонун натыйжасында 1943-ж. эмгекке жарамдуу калктын саны үч эсеге жакын кыскарган. Анын ордун толтуруу оңойго турган эмес.

1942-ж. февралындагы токтом боюнча колхоздорго милдеттүү эмгек күн иштеп табуу өлчөмү согушка чейинки жылдарга салыштырганда бир жарым эсеге өскөн. Өспүрүмдөр үчүн 50 күн өлчөмүндө милдеттүү эмгек күн иштеп табуу киргизилген. Эмгек күн иштеп таппаган колхозчулар үй-бүлөсү менен сотко берилчү жана эмгек күнүндө иштеп тапкан айлыгынын бир бөлүгү колхоздун пайдасына кармалып калчу. Уруш убагындагы кыргыз айылындагы кыйын абал Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романында, Ч. Айтматовдун «Бетме-бет», «Саманчынын жолу» повесттеринде кенири сүрөттөлгөн.

Талаачылык жумуштары кызыган учурда ишканаларда иштебеген эмгекке жарактуу шаар жана айыл тургундарынын мекемелердеги кызматчылардын, 6–10-класстын окуучуларынын, жогорку жана орто окуу жайларынын студенттеринин бир бөлүгү айыл чарба жумуштарына мобилизацияланган. 1943-ж. айыл чарба жумуштарына 69,3 миң киши тартылган Согуштун аягында колхоздор менен совхоздордун жерлеринде иштешкен шаардыктардын саны 400 миңге жеткен. Эмгекке жарактуу калктын кыскарганына жана айыл чарба техникаларынын жетишпегендигине, колдо болгон тракторлорго, комбайндарга, автомашиналарга запастык бөлүктөрдүн табылбагандыгына карабастан мамлекетке дан, эт, кант кызылча, пахта, жүн тапшыруунун көлөмү көбөйтүлгөн. Алардын дээрлик бардыгы майдандагы аскер-

лерди тамак-аш жана кийим-кече менен жабдууга жумшалган.

Согуш жылдарындагы Кыргызстандын калкынын турмуш-тиричилиги. Өлкөнүн бардык ресурстарын майдандын муктаждыктарына багыттоо, өнүккөн өнөр жай жана айыл чарба райондорун душмандын ээлеп алышы азык-түлүк жана эл керектөөчү өнөр жай товарларынын негизги түрлөрүн өндүрүүнүн көлөмүнүн кескин кыскарышына алып келген. Ошол эле мезгилде согуш болуп жаткан аймактардан көчүрүлүп келинген калктын жана айыл-кыштактардан шаарлардагы ишканаларга чакырылып келинген жумушчулардын эсебинен шаар калкы кескин көбөйгөн. Анын натыйжасында калкты азык-түлүк жана өнөр жай товарларынын негизги түрлөрү менен камсыз кылууда кыйынчылыктар келип чыккан.

Ушундай шарттарда сооданы жана калкты керектүү нерселер менен камсыз кылууну кайра куруу боюнча чукул чаралар көрүлгөн. 1941-ж. ноябрынан тартып бүткүл өлкөдөгүдөй эле Кыргызстанда да негизги азык-түлүк товарларын картотка боюнча бөлүштүрүү киргизилген. 1942-ж. тартып ал башка өнөр жай товарларына да жайылтылган.

Камсыз кылуунун өлчөмү калктын төрт категориясы боюнча бөлүнгөн. Согуштук ишканаларда, кендерде, нефтепромыселдерде, энергетикада, темир жол транспортунда иштегендерге камсыздоонун кыйла жогорку өлчөмү: күнүнө 800 г нан, айына 500 г кант жана башка кондитер товарларын берүү белгиленген. Өнөр жайдын башка тармактарында иштеген жумушчулар күнүнө 600 г нан, айына 500 г кант, кондитер товарларын алууга тийиш болгон. Бирок ушул өлчөм боюнча да камсыз кылуу өтө кыйынга турган. Натыйжада жумушчулар менен кызматчылардын көпчүлүгү күнүнө 400–500 г нан, ал эми алардын карамагындагылар 300–400 г гана нан алышкан.

Ушундай шарттардан улам жеке жана коллективдүү огороддордо азык-түлүк өндүрүп алууга уруксат берилген. Ар бир үй-бүлөнүн сугат аянтындагы жер участогу 0,15 гектар көлөмүндө аныкталган. Шаарларга жана айыл-кыштактарга жакын жайгашкан жакшы жерлер биринчи кезекте, майданда жүргөндөрдүн үй-бүлөлөрүнө, Ата Мекендик согуштун майыптарына жана аскер кызматкерлерине берилген.

1944-ж. Фрунзеде 83,5 мин үй-бүлө, б. а. шаар калкынын тенинен көбү өзүмдүк чарбаларды күткөн.

Ошол эле убакта, айыл-кыштакта жашагандардын ко-роо-жай күтүүсүнө чектөө киргизилген. 1943-ж. шаар базар-ларында азык-түлүк жана дан азыктарын эркин сатууга тыюу салынган. Мамлекет калкты негизги азык-түлүк продукту-лары менен жетиштүү денгээлде камсыз кыла алган эмес. Натыйжада, негизги айыл чарба продуктуларына базар баа-сы кескин жогорулаган. Согуш учурунда айыл жеринде кар-точка системасы киргизилген эмес. Айыл жериндеги кыз-маткерлер, согуштун майыптары нан жана башка азык-түлүктөрдү тиешелүү өлчөм боюнча тизме менен алышкан. Бул мезгилде айыл дүкөндөрүндө кант, кондитердик продук-туларды сатуу токтоп калган. Ал эми өнөр жай товарлары менен камсыз кылуу кескин начарлап кеткен. Колхоздордун колхозчуларга эмгек күн үчүн төлөөчү кирешелери азайган. Согуш жылдарында Кыргызстандын колхоздору боюнча ор-точо эмгек күн үчүн акы төмөндөгүдөй өлчөмдө белгиленген. Эгерде 1940-ж. Кыргызстандын колхоздору боюнча эмгек күн үчүн акыга дан эгини 1,6 кг, картошка 300 г өлчөмүндө белгиленсе, ал 1941-ж. 1,3 кг жана 90 г, 1942-ж. 0,8 кг жана 70 г, 1943-ж. 390 г жана 30 г, 1944-ж. 400 г жана 27 г түзгөн.

Бирок иш жүзүндө колхозчулар эмгек күн үчүн берилүүгө тийиш болгондон кыйла аз алышкан. Кыргызстандагы кол-хоздордун басымдуу көпчүлүгү эмгек күн үчүн картошка, ал эми көбү мал чарба продуктуларын беришкен эмес. 1943-ж. иштеп тапкан эмгек күнү үчүн республика боюнча 287 ц эт берилген, ал жалпы берилүүгө тийиш болгон эттин 1,3 па-йызын түзгөн. Алар өзүмдүк чарбаларынын жана согушка чейинки анча-мынча жыйып алгандарынын эсебинен гана жашашкан. Душманды тезирээк талкалоо максатында айыл-кыштактардын жашоочулары оор кыйынчылыктарды баш-тарынан кечирүүгө тийиш болушкан.

Ушундай кыйынчылыктарга карабастан колхозчу дый-кандар майданды жана өлкөнү азык-түлүк менен камсыз кылуу, душмандын үстүнөн женишке жетишүү үчүн мүмкүн болгондордун баарын жасашкан, айыл чарба продукцияла-рын өндүрүү көлөмүн көбөйтүштү. Согуш жылдарында Кыр-гызстандын колхоздору жана совхоздору оор кыйынчылык-тарды женип, мамлекетке согуш алдындагы жылдарга ка-

раганда көбүрөөк айыл чарба продуктуларын бере башташкан. Негизги айыл чарба продуктуларынын даярдалышы төмөнкүдөй болгон (мин тонна). Эгерде 1936–1940-жж. 764,7 мин *t* дан эгини, 81,7 мин *t* эт, 42,4 миң *t* картошка, 27,9 миң *t* жашылча жана 9,8 миң *t* жүн даярдалса, 1941–1945-жж. 839,3 миң *t* дан эгини, 128,8 миң *t* эт, 57 миң *t* картошка, 57,8 миң *t* жашылча, 15,8 миң *t* жүн даярдалган. Мындан тышкары кыргызстандык дыйкандар коргонуу фондусуна 4,5 млн пуд эгин беришкен.

Согуш жылдарында эмгекке жарактуу калктын кыскарышы Кыргызстандын айыл чарбасына, анын негизги тармагы – мал чарбачылыгына терс таасир тийгизген. Тоютун жетишсиздигинин жана улам көбүрөөк майданга мал чарба продуктуларын жөнөтүүнүн натыйжасында, колхоз-совхоздордун карамагындагы малдын башы кыскарып кеткен. Аны колхозчулардын өзүмдүк чарбасындагы анча-мынча малынын эсебинен толуктоого аракеттенишкен. Алсак, 1940-жылдан 1944-жылга чейин өзүмдүк чарбалардан 106 миң баш бодо мал алмак болсо, 212 миң баш, 193 миң баш кой-эчкинин ордуна 523 миң баш алышкан. Бул малдар мамлекеттик арзан баада сатылып алынган.

Колхозчулардын өзүмдүк чарбасынан мал алуунун натыйжасында, алардын карамагындагы малдын саны кескин кыскарып, малы жок чарбалардын саны көбөйүп кеткен. Эгерде 1940-ж. өзүмдүк чарбасында малы жок чарбалардын саны жалпы чарбанын 10 пайызын түзсө, 1944-ж. 35 пайызды, ал эми 1945-ж. 38,9 пайызды түзгөн. Бул мезгилде колхозчулардын 46 пайызында ую, 69,1 пайызында кой-эчкиси, 93 пайызында жылкысы болгон эмес.

Майданга жана гитлердик оккупациядан жапа чеккен райондорго жардам. Башкалардай эле Кыргызстанда да коргоо фондусу түзүлүп, каражат топтоо иши башталган. Согуш жылдарында кыргызстандык жумушчулар, колхозчулар, кызматкерлер жана окуучулар өлкөнү коргоо фондусуна бардыгы болуп 189 млн сом топтошкон. Андан тышкары, 4 жыл согуш аралыгында эл арасында 1 млрд 47 млн сомдук мамлекеттик заёмдор жана 155 946 миң сомдук акча-буюм лотереялары таркатылган. Кыргызстандыктар жыйнаган 189 млн сом 93 танка же 186 согуштук самолёт курууга жетмек.

Кыргызстандын эмгекчилери 196 вагон (3136 т) коллективдүү белек жана 38 миң жеке посылкаларды, 555,6 миң жылуу кийимдерди жыйнап согуш майданына жиберешкен. Көптөгөн баалуу буюмдар топтолгон. Топтолгон каражаттарга курулган танка колонналары гитлердик басып алуучуларга каршы колдонулган. Ошондой эле кыргызстандыктар гитлердик баскынчылардан бошотулган райондорду жана колхоздорду калыбына келтирүүгө бараандуу салымдарын кошушкан. Алар душмандан бошотулган райондордун колхоздоруна: 20 миң жылкы, 10 миң уй, 100 миң кой-эчки жана 1315 чочкону акысыз беришкен.

Сталинграддын жумушчуларына 585 га жер аянтынан алынган дан эгинин жана башка айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүн жөнөтүшкөн. Сталинград шаарын калыбына келтирүүдө Кыргызстандын жаштарынын 6000 өкүлү катышкан. 1943-ж. күзүндө Донбасстын шахтёрлоруна 16 вагон азык-түлүк, Украинанын ишканаларын калыбына келтирүү үчүн 11 вагон жабдуулар жөнөтүлгөн.

Кыргызстандык интеллигенция согуш жылдарында. Душмандарга каршы жалпы элдик күрөшкө илимдин кызматкерлери да активдүү катышкан. Интеллигенциянын 15736 өкүлү колуна курал алып майданга кетишкен. Кыргызстандагы 18 илимий-изилдөө мекемелеринин кызматкерлери коргоо өнөр жайы үчүн эң зарыл болгон жер алдындагы кен байлыктардын жаңы запастарын табуу боюнча көп иштерди жасашкан. Кыргызстандын табигый ресурстарын изилдөө боюнча борбордон көчүрүлүп келген кээ бир илимий-изилдөө мекемелерине чоң көмөк көрсөтүшкөн. Окумуштуулар коргоо өнөр жайы үчүн зарыл болгон сымаптын, сурьманын, вольфрамдын, цинк концентратынын жана башка сейрек учуроочу металлдардын көп жаңы кендерин чалгындашып жана изилдешип, өндүрүштүк өздөштүрүүгө беришкен.

1943-ж. Фрунзеде СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалы ачылып, ал республикадагы илимий-изилдөө иштеринин борбору болуп калган. Согуштун кыйынчылыктарына карабастан, окуу жайлары ишин уланта берген. Окуу жайларына мугалимдер, окуу куралдары, кагаз, карандаш жана башкалар жетишчү эмес. Ленинграддан, Харьковдон, Ростов-на-Дону жана башка шаарлардан көчүрүлүп келген окуу жайлар кыргыз жаштарынан адистерди даярдоого көмөк көрсөткөн.

Кыргызстандык жазуучулар, акындар, драматургдар, композиторлор жана сүрөтчүлөр согуш жылдарында жараткан чыгармаларында патриоттук теманы кенири чагылдырып, баатырдыкты, элдердин достугун даназалашып, немецтик-фашисттик баскынчыларды, аларды эн катуу жек көргөндүктөрүн жазышкан. Бул жылдарда адамдардын турмушундагы гуманисттик башталыштарды даназалаган көркөм чыгармалар жаратылган.

Согуш жылдарындагы элдердин достугу жана кызматташтыгы. Башкалардай эле Кыргызстандын уул-кыздары колдоруна курал алып, мекенди коргоого аттанышкан. Согуш талааларында көрсөткөн эрдиги үчүн кыргызстандык 73 жоокер, анын ичинде 13 кыргыз Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болушкан. 100 миңден ашык жоокер СССРдин орден-медалдары, 34 жоокер үчүнчү даражадагы Данк ордени менен сыйланышкан. Тылдагы каарман эмгеги үчүн 1837 киши СССРдин ордендери жана медалдары, 8 миңден ашык киши Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун грамоталары менен сыйланган. 182 кызматкерге илимдин жана искусствонун эмгек синирген ишмери, эмгек синирген врач жана эмгек синирген мугалим деген ардактуу наамдар берилген.

СССР элдеринин достугу жана кызматташтыгы гитлердик баскынчылар тарабынан гана эмес, сталиндик тоталитардык система тарабынан да катаал сыноодон өткөн. 1941-ж. Волга боюндагы немецтерге негизсиз күнөө коюлуп, алар чыгыш райондорго көчүрүлгөн. 1943-ж. жана андан кийинки жылдарда калмактар, чечендер, ингуштар, карачайлар, месхет түрктөрү, курддар, хемшилдер, андан кийин крым татарлары да ушундай тагдырга туш болуп, жашаган аймактарынан күч менен айдалган. Алардын бир бөлүгү Кыргызстандын аймагына көчүрүлүп келинген. Өздөрүнүн абдан кыйналып жаткандыгына карабастан, кыргызстандыктар көчүрүлүп келгендерди жаны жерге жайгаштыруу, алардын оор абалын женилдетүү боюнча мүмкүн болгондун бардыгын жасашкан.

Өлкөнүн душман басып алган жана согуш майданына жакын райондорунан Кыргызстандын аймагына 150 миңден ашык адам көчүрүлүп келген. Согуштун айынан мекенинен жана үй-жайынан ажыраган миндеген адамдарды жайгаштыруу, тамактануусун уюштуруу, ишке орноштуруу, ооруларды дарылоочу жайларга жайгаштыруу маселелерин чече алгыдай атайын комиссиялар ар бир райондо түзүлгөн.



Батыш Украина менен Батыш Белоруссия ССРСге кошулгандан кийин ал аймактарда жашаган 21500 поляк гражданы камакка алынып, СССР Эл Комиссарлар Советинин чечими боюнча Кыргызстанга жөнөтүлгөн. Поляктар түрмөлөргө жана лагерлерге отургузулган, бирок 1941-жылдын августунда бошотулуп, акталып, турак-жай, отун-суу, жумуш жана тамак-аш менен камсыз кылынган. Поляктардын балдары үчүн эне тилинде окутулуучу 1197 окуучуну камтыган 15 мектеп ачылган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. СССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы М. И. Калининдин 1943-жылы 5-мартта «Советская Киргизия» гезитинин редакциясына жиберген телеграммасынан:

Кыргызстандын эмгекчилери, советтик башка республикалар сыяктуу эле майданга зор жардам көрсөтүп жатат... Кыргыз элинин алдында турган, асыресе, айыл чарба жагында турган милдеттер быйылкы жылы арнамыс менен орундалат деп ишенемин. Дыйканчылыктын түшүмдүүлүгүндөгү жогору көтөрүү жана мал чарбачылыктын азык-түлүктүүлүгүн көбөйтүү үчүн аялдар, комсомолдор жана жаш өспүрүмдөр, улгайып калган кишилер өздөрүнүн эмгек майданындагы күчүн дагы көбүрөөк жумшашат. Бул кутурган душманды жеңүү үчүн жүргүзүлгөн күрөш ишине эң баалуу кошумча болуп саналат.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. Эл чарбасын согуштук жолго кайра куруу кандайча жүргүзүлгөн?
2. Кыргызстанда согуш жылдарындагы өнөр жайы менен айыл чарбасынын өнүгүшү жөнүндө айтып бер.
-  3. Согуш талааларында Кыргызстан ССРСдин согуштук экономикасынын курамдык бөлүгү болгондугун кандай фактылар менен далилдей аласың?
4. Согуш жылдарында оорукта жашаган калктын турмуш-тиричилиги кандай болгон?
5. Кыргызстандын эмгекчилеринин майданды зарыл болгон нерселер менен камсыз кылуу үчүн күрөшкөндүгүн далилдей турган фактыларды көрсөт.
6. Согуш жылдарында силердин райондогу, шаардагы, айылыңардагы оорукта калган адамдардын турмуш-тиричилиги жөнүндө аңгеме түз.

§ 15. Кыргызстан «өнүккөн» сталинизм жылдарында (1945–1953-жж.)

Республиканын коомдук турмушунун карама-каршылыктары. Акимчил-буйрукчул системанын чыңдалышы. Улуу Ата Мекендик согуш аяктап, өлкө тынчтык турмушка кирет. Башкалардай эле, Кыргызстанда да тынчтык турмушту калыбына келтирүү иши кенири кулач жаят.

Согуш аяктагандан кийин калайык-калк кандайдыр бир жагымдуу өзгөрүүлөрдү күтүп, кыйынчылыктарга карабастан чарбаны калыбына келтирүүгө, аны тынчтык багытка бурууга, өздөрүнүн турмуш-тиричилигин оңдоого шымаланып киришишет.

Согуш адамдардын турмушуна оор залакаларды тийгизген. Жүз миңдеген жердештерибиз майдан талаасында курман болушкан. Көптөгөн үй-бүлөлөр тууган-туушкандарынан, бала-чакасынан ажырап, кокой башы калган. Булар жөнүндө Чыңгыз Айтматовдун «Саманчынын жолу», «Бетмебет» повесттеринде даана сүрөттөлгөн.

Согуш учурунда майданда жүргөн жоокерлер үй-бүлөлөрүнө, тынчтык эмгекке кайтып келе башташат. Майдандан келген жоокерлерди ишке орноштуруу боюнча жер-жерлерде комиссиялар түзүлөт. Ошентип алар өкмөттүк органдардын камкордугуна алынат. Ошол эле учурда, күч менен Германияга айдалып кеткен жүз миңдеген советтик атуулдар, согуш туткундары да өз мекенине кайтып келе башташат. Бирок алар бөлөк жерде тарткан азап-тозокторунан тышкары, совет өкмөтүнүн камкордугуна алынган эмес. Тескерисинче, алар мекенине кайтып келгенден кийин, курулай шектенүүлөргө, ишенбөөчүлүккө жана түшүнбөстүккө дуушар болушкан. Өзгөчө оор азап-тозоктор согуш туткундарына туура келген. Согуш учурунда туткунга түшкөн жана дайынсыз жоголгондордун үй-бүлөлөрүнө, бала-чакасына мамлекеттик жардам көрсөтүлбөй, камкордуктан четте калышкан.

Алардын согуштан кийин мекенине кайтып келгендери катуу текшерүүдөн өтүп, атайын лагерлерге айдалышкан. Туткундан тирүү кайтып келген панфиловчулар да, өз мекенинде оор азаптарды башынан өткөрүшкөн. Москваны коргоодо өлбөс-өчпөс эрдик көрсөткөн 28 баатырдын бири, жердешибиз, Токмок шаарынан майданга аттанган Иван Добробабин согуштан кийин ушундай абалга туш болгон. Ал Советтер Союзунун Баатыры деген наамынан жана башка орден-медалдарынан ажыратылып, атайын лагерге айдалган. Анын ысмы 28 Баатырдын катарынан өчүрүлүп, унутта калтырылган.

Согуштан кийинки алгачкы жылдарда, согуш учурунда начарлап калган буйрукчул-акимчил система кайрадан чындала баштаган. Партиялык жетекчилик башкаруунун «аскердик», акимчил кысым жасоонун ар түрдүү жолдорун жана ыкмаларын пайдаланып, советтик жана чарбалык органдардын ишине улам көбүрөөк кийлигише баштаган. Алардын ишине көзөмөлдү күчөтүү максатында 1946-жылы августта ВКП(б) БКнын Саясий Бюросу Борбордук уюштуруу-инструктордук бөлүмү партиялык органдарды текшерүү боюнча башкарма болуп кайра түзүлөт. Ал жергиликтүү партиялык органдардын ишине көзөмөл жүргүзгөн.

Төртүнчү беш жылдыктын алгачкы жылдары эн оор шарттарда өтүп жатты. Согуш учурундагы айрым чектөөлөр жоюлган. 8 сааттык иш күнү калыбына келтирилип, милдеттүү түрдө ченемден ашык иштөө алынып салынган, жума сайын дем алыш күнү, жыл сайын отпуска бериле баштаган.

1946-ж. тартып республиканын ишканалары тынчтык мезгилиндеги продуктуларды чыгарууга өтөт. Беш жылдык ичинде түстүү металлургия, көмүр, нефть, машина куруу өнөр жайлары кыйла өнүккөн. 40тан ашык өнөр жай ишканасы ишке киришкен. 1950-ж. Быстровка–Балыкчы темир жолу пайдаланууга берилген. Ал эми 1951–1953-жж. дагы 30дан ашык ири өнөр жай ишканалары курулуп иштей баштаган.

Ушул жылдарда өндүрүштүн новаторлорунун массалык кыймылы пайда болгон. Тез иштөөчүлөрдүн кыймылы кеңири жайылтылган. Ушундай ыкма менен Хайдаркендеги металлургиялык комбинаттын бургулоочусу Одинцов 24 күндө жарым жылдык, ал эми Абдыкадыров жарым жылда 17 айдын нормасын аткарышкан.

Жумушчулардын мындай жанылыктарын колдоого алып, моралдык жактан сыйлоо менен гана чектелбестен, материалдык жактан да кызыктыруу керек эле. Бирок өлкөдө үстөмдүк кылган буйрукчул-акимчил тоталитардык система үчүн новатордук эмгек анын бийлигинин бекемдигин чыңдоо үчүн гана керек болгон. Ал бул кыймылды да адаттагыдай эле, өз кызыкчылыктарына пайдаланган. Жумушчулардын эмгек нормалары кыйла көбөйтүлгөн. Ошол эле учурда жумушчуларды материалдык кызыктыруу жагына көңүл бурулбай, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулаткандыгы үчүн акы төлөө азайып, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууда акимчил-буйруктук ыкмалар көбүрөөк колдонула баштаган. Бул жумушчулардын эмгекке болгон кызыгуусун төмөндөтүп, чыгармачылык активдүүлүгүн басандаткан.

Согуштан кийинки жылдардагы айыл-кыштактагы абал. Согуш Кыргызстандын айыл чарбасына да чон зыян келтирген. Анын өндүргүч күчтөрү олуттуу начарлап, натыйжада калкты азык-түлүк менен, ал эми өнөр жай ишканаларын серье менен камсыз кылууда кыйынчылыктарды жараткан. 1940-ж. республиканын колхоздук өндүрүшүндө иштеген эмгекке жарактуу 196,7 миң эркектен 1946-ж. 66 миңден бир аз ашыгыраагы гана калган. Жумушчу күчүнүн жетишсиздигинин натыйжасында айдоо аянттарынын бир кыйласы айдалбай калган, талаалардын түшүмдүүлүгү начарлаган. Мурдагы жылдарга салыштырганда тоют аз даярдалып, колхоздор менен совхоздордун карамагындагы малдын башы да кыскарып кеткен. Айыл чарбасынын техникалык жабдылышы 30-жылдардын ортосундагы денгээлге чейин төмөндөгөн.

Айыл чарбасынын мындай оор абалына карабастан жетекчилик колхоз-совхоздордон мамлекеттик планды толук аткарууну талап кылган. 1945-ж. салыштырганда 1946-ж. мамлекетке 16,7 миң ц эгин, 285,4 миң ц пахта, 718,9 миң ц кант кызылчасы көп тапшырылган. Айыл чарба продуктуларын тапшырууда колхоз-совхоздордун мүмкүнчүлүктөрү эсепке алынган эмес. Алар мамлекетке айыл чарба продуктуларын 1933-ж. эле киргизилген баада, б. а. продуктулардын базардагы баасынан 10–12 эсе төмөнкү баада сатуу милдеттендирилген.

Айыл чарбасын башкаруу мурдагыдай эле кала берген. Директивалык пландаштыруу, бюрократиялык буйрукчул-

дук өкүм сүргөн. Согуштан кийинки жылдарда колхоз-совхоздордун ички чарбачылык ишине партиялык органдардын кийлигишүүсү күчөгөн. Ал эми дээрлик бардык колхоздордун башкармаларынын төрагалары колхозчулардын жалпы чогулушунда шайланбастан, жогору жактагы партиялык органдар тарабынан дайындалышкан. Ошол эле учурда, жергиликтүү жетекчилер колхоздун мүлкүнө өзү билгендей ээлик кылып, кээде анын кожоюнуна айланып кеткен учурлары да болгон.

Бул жылдарда бай колхоздор деле бар эле. Ошол мезгилдеги расмий маалыматтар боюнча Кыргызстандагы ар бир жетинчи колхоз миллионер болгон. Көбүнчө андай чарбалар жасалма «маяк» күтүш үчүн, жогорку органдардын колдоосу менен жасалчу, же айрым учурларда ал чарбаларды иштин көзүн билген, демилгелүү, аябагандай эр жүрөк адамдар жетектешкен.

Согуштан кийинки алгачкы жылдарда айыл чарбасынын оор абалын жакшыртуу үчүн көп өлчөмдөгү акча каражаттарын жумшоо талап кылынган, бирок бул мезгилде мамлекетте жетиштүү каражат болгон эмес. Ошондуктан мамлекеттик органдар жеке жана коомдук-мамлекеттик чарбалардын, б. а. колхоз-совхоздордун чарбалык өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп, ички иштерине, майда-чүйдөсүнө чейин кийлигишүүнү токтотуп, аларды финансылык жактан женилдетүү зарыл эле.

Бирок мамлекет жеке чарбалардын жана колхоз-совхоздордун чарбалык өнүгүшү үчүн пайдалуу, ыңгайлуу шарт түзүүгө ниеттенишкен да эмес. Колхозчунун мал-мүлкүнө салык көп салынгандыктан мал күтүү, жемиш багын өстүрүү таптакыр пайдасыз болгон. Алык-салыктан кутулуш үчүн айыл-кыштактын жашоочулары короолорундагы өсүп турган жемиш бактарын кыя башташкан. 1946–1947-жж. республика боюнча 38,6 миң га жер, 2416 жылкы, 665 бодо мал, 20,2 миң кой жана эчки, 123 короо жай, 3,3 млн сом жеке чарбадан уруксат кылынгандан ашыкча мүлк катары колхоздордун эсебине тартылып алынган. Мунун баары теориялык жактан негизделген: дыйкан убактысынын көбү коомдук өндүрүшкө сарпталышы керек эле. Колхоздор менен совхоздордун мамлекетке сата турган айыл чарба продуктуларына дүн баанын өтө эле төмөн болгондугунан, кээде колхозчуларга эмгек акы да берилбей калчу.

Айыл-кыштактарда дагы да согушка чейинки мыйзамдар сакталган. Колхозчу дыйкандарга паспорт берилбегендиктен, колхозчулар каалаган жагына бара алышкан эмес. Ошондой эле, жумушка убактылуу жарамсыздык үчүн акчалай жардам, карылыгы үчүн пенсия төлөнүүчү эмес.

Айыл-кыштактын күчүн жана каражаттарын мамлекеттин кагып алгандыгына карабастан, дыйкандар айыл чарба продукцияларын колунан келишинче көбүрөөк өндүрүү үчүн эмгектенишкен. Алардын таң каларлык тырышчаактыгы, турмушту сүйгөндүгү өз үзүрүн берген. Пахтанын, кант кызылчасынын түшүмдүүлүгү жана дүн жыйымы жогорулаган. Жылкынын, уйдун жана кой-эчкинин башы көбөйүп, мал чарба продуктуларын даярдоонун көлөмү өскөн.

1948-ж. «Жаратылышты кайра куруу боюнча сталиндик план» пайда болгон. Ал планга ылайык бак-дарак тигүү, сугат ишин жакшыртуу, көлмөлөрдү жана суу сактагычтарды куруу ишине көбүрөөк көңүл бурулган. Ушул жылдары Орто-Токой суу сактагычы курула баштаган.

1950-ж. башкалардай эле Кыргызстанда да колхоздорду ирилештирүүнүн натыйжасында 1947-жылдагы 1615 колхоздон 1950-жылдын аягында 706га чейин кыскарган. Ар бир чарбада кой-эчки, бодо мал, жылкы кыйла көбөйгөн, бир аз болсо да айдоо аянттары кенейген. Бирок бул кайра куруу иштери дыйкандын турмушу үчүн оң натыйжа берген жок. Тескерисинче, алардын үстүнөн болгон буйрукчул-акимчил системанын көзөмөлүнүн күчөшүнө, бригадалардын, звенолордун жана башкаруу аппаратынын өсүшүнө алып келген.

Билим берүү жана илим. Согуштан кийинки жылдарда республиканын маданий чөйрөсү чоң кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Бул мезгилдеги өлкөнүн жетекчилигинин алдында эл чарбасын калыбына келтирүү жана согуштук күч-кубатты андан ары өстүрүү биринчи планга, ал эми социалдык чөйрө, ошонун ичинде маданият экинчи планга коюлган. Ал эми маданият тармагында болсо, башкы көңүл мектептерге, атайын орто жана жогорку окуу жайларына жана илим изилдөө мекемелерине бурулган.

Согуш республиканын билим берүү тармагына терс таасирин тийгизген. Согуш жылдарында билим берүүчү мектептердин базасы бир топ начарлаган. Мектеп имараттары, мугалимдер, окуу китептери жана окуу куралдары жетишсиз

болгон. Көп жерлерде жети жылдык билим берүү жөнүндөгү мыйзам аткарылган эмес. Кыргызстандын жогорку окуу жайлары дагы көп кыйынчылыктарды башынан кечиришкен.

Ушундай кыйынчылыктарга карабастан билим берүү тармагы өнүгө берген. Акырындык менен жалпы жети жылдык окууга шаарларда гана эмес, айыл-кыштактарда да өтүү башталган. 1949–50-окуу жылынан тартып Кыргызстандын 23 айылдык райондорунда милдеттүү жети жылдык окуу киргизилген. Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз жаштарын, айрыкча кыргыз кыздарын окутуу жакшыра баштаган. 70тен ашык мектеп-интернаттары ачылып, аларда 4,5 миң окуучу билим алган. Бардык облустук борборлордо орто мектептердин алдында кыргыз кыздары үчүн атайын интернаттар уюштурулган.

Согуштан кийинки жылдарда кечки, андан кийин сырттан окуу мектептеринин тармагы да кыйла кеңейтилген. Анда согуш учурунда жана кийинки жылдарда ишке тартылып, окуусун уланта албай калган жумушчу жана айылдык жаштар билим алышкан. Бул мектептердеги окуучулардын саны 1950-ж. 14 миңге жеткен. 1910 башталгыч, жети жылдык окуу мектептериндеги окуучулардын саны 1950–51-окуу жылында 343,3 миңге жеткен жана анда 16,6 миң мугалим эмгектенген. Акырындык менен орто мектептердин саны өскөн. 1955-ж. 255 орто мектеп иштеген.

Мектептердин материалдык абалы да жакшыра баштаган. Төртүнчү беш жылдыкта 3,1 миң орундуу 17 мектеп мамлекеттин эсебинен курулган. Республиканын коомчулугунун жардамы астында 42,4 миң орундуу 288 мектеп курулган. Согуштан кийинки жылдарда Кыргызстанда Пржевальск, Ош педагогикалык, Фрунзеде кыз-келиндер педагогикалык, политехникалык институттары, ошондой эле мугалимдердин билимин өркүндөтүү, педагогикалык илим-изилдөө институттары жана башка илимий-методикалык мекемелер ачылган. 1951-ж. Фрунзе педагогикалык институтунун базасында Кыргыз Мамлекеттик Университети түзүлгөн. Университетке республикадагы эң мыкты окумуштуулар топтолгон.

Бул жылдарда илим да кыйла өнүккөн. 1954-ж. 20-декабрда СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын жана бир катар илимий мекемелердин базасында республиканын Илимдер Академиясы ачылган. Көрүнүктүү окуу-



И. Ахунбаев.

муштуу, медик **Иса Коноевич Ахунбаев** анын биринчи президенти болгон. Илимдер Академиясынын ачылышы республиканын маданий турмушундагы чон окуя болгон жана окумуштуулардын илимий-изилдөө иштери кыйла жандандырылган.

Адабияттын өнүгүшү. 40-жылдардын экинчи жарымы жана 50-жылдардын башталышы кыргыз маданиятынын өнүгүшү үчүн оор мезгил болгон. Партиялык жетекчилик публицистикага, көркөм адабиятка такай назар салып турчу.

Жетекчи төбөлдөр болсо маданият кызматкерлеринен, биринчи кезекте, «эл чарбасын калыбына келтирүүнү» мактоону, советтик кишини «өз мекенинин патриоту» катары сүрөттөөнү, коомдук өнүгүүнүн он жактарын гана даназалоону талап кылышкан. Мындай жагдайда эч ким өзүн эркин сезе алган эмес. Бирок ушундай кыйын учурга карабастан кыргыз жазуучулары көркөм чыгармаларды жаратышкан.



А. Осмонов.

Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романы 1949-ж. Сталиндик сыйлыкка татыктуу болгон. А. Токомбаевдин, К. Жантөшевдин, К. Баялиновдун жана башкалардын чыгармалары кенири белгилүү болуп калган. Белгилүү кыргыз акындары **Алыкул Осмонов**, **Калык Акиев**, **Осмонкул Бөлөбалаев**, **Саякбай Каралаев** жана башкалардын чыгармалары кыргыз адабиятын байыткан. Кыргыз жазуучуларынын чыгармалары менен айрым элдик эпостор орус тилине, СССРдин башка элдеринин тилдерине жана чет тилдерге которула баштаган. Кыргыз искусствосу олуттуу ийгиликтерге жетишкен.



Ж. Шералиев.

Бул жылдарда опера жана балет театрынын сахнасында **М. Абдраевдин** «Жаш жүрөктөр», **А. Малдыбаев**, **В. Власов**, **В. Ференин** «Ысык-Көлдүн

жээгинде» деген опералары коюлган. **Ж. Шералиев** өзүнүн залкар чыгармаларын жараткан. Республиканын борборундагы кыргыз жана орус драма театрлары да бир катар чыгармаларды чон ийгиликтер менен коюшкан. Улуттук киноискусство алгачкы кадамдарды жасаган. Ошол жылдарда сүрөт искусствосу да кыйла өнүккөн.

Тоталитаризмдин маданиятка жана илимге жаны чабуулу. Тоталитардык система коомдук турмуштун бардык жактарына, анын ичинде, руханий турмушка бардык тарабынан көзөмөл жүргүзүүгө аракеттенген. Мындай шарттарда «социалисттик реализмдин» чегинен чыгып кеткен бардык нерселер сөзсүз түрдө система менен тирешүүнү пайда кылган. «Таптык мамиле» же «партиялуулук принциби» адабий-көркөм процесстин үстүнөн тоталдык көзөмөлдөөнүн сыналган куралы болуп калган.

Акындардын, жазуучулардын, сүрөтчүлөрдүн, музыканттардын үстүнөн «буржуазиялык улутчул», «өткөндү идеализациялоочу» сыяктуу жардыктар жабыштырыла баштаган. 20–30-жылдарда да мындай айыптоолор эмнеге алып келгендиги, алардын эсинен чыга элек эле. Ошонун натыйжасында чыгармачылык интеллигенциянын арасында өз ара ишенбөөчүлүк, бири биринен шектенүүчүлүк жана чагымчылык күч алган. Буйрукчул-акимчил тоталитардык система, анын догматтык идеологиясы коомдук турмуштун бардык чөйрөсүнө, маданиятка, биринчи кезекте, көркөм маданиятка кысым көрсөткөн. 1944-ж. баштап чыгармачыл интеллигенцияны А. А. Жданов тейлеген. Сталиндин демилгеси менен А. А. Ждановдун түздөн-түз жетекчилиги астында 1946-ж. ВКП(б) БКнын «Ленинград» жана «Звезда» журналдары жөнүндөгү чуулгандуу токтому жарыяланган. Анда негизинен А. Ахматова менен М. М. Зощенко катуу сындалган. Адабият боюнча токтомго драма театрларынын репертуары, «Чоң турмуш» кинофильми, В. Мураделинин «Улуу достук» операсы тууралуу токтомдор кошулган. Чыгармачыл уюмдардын жетекчилерин каралап сүйлөп, макала жазып чыгышты. Журналдарды жаап салуу, адабият, музыка, кинематография чыгармаларына тыюу салуу өнөкөткө айланган.

Бүткүл союз боюнча идеологиялык чабуул кыргыз маданиятына да келип жеткен. Жок жерден кыргыздын Ахматовалары, Зощенколору изделип табылып, «ур токмокко» алынган. Ушундай мезгилде Ж. Самаганов, Г. Нуров, П. Балтин-

дин «Т. Саманчиндин эмгектериндеги буржуазиялык-улутчулдук жана космополитизмдин рецидивдери» деген макаласы жарыяланган. Анда авторлор Молдо Кылыч жөнүндө жазылган эмгектерди каралашып, «буржуазиялык улутчул», «космополит» деген саясий айып коюшкан.

Молдо Кылычтын адабий мурасы өзүнөн өзү четке кагылып, ага болгон мамиле коомдук илимдерде, маданият чөйрө-



Х. Карасаев.

сүндө ар кимдердин идеялык позициясын аныктаган каргашалуу чен өлчөмгө айланган. Молдо Кылычтын чыгармаларын эң биринчи жарыялап, эң биринчи изилдеген Тазабек Саманчин, элдик эпоско, элдик поэзияга көп эмгек синирген Т. Байжиев, З. Бектенов репрессияга алынган. Ж. Шүкүров кызматынан куулуп, өмүрүнүн акырына чейин куугунтукта жүрдү. Ошондой эле К. Сооронбаев жана Х. Карасаев да кызматынан бошотулган.

Ушул жылдарда ошондой эле А. Токомбаевдин «Кандуу жылдар» деген романы, К. Маликовдун «Балбай» деген поэмасы да катуу сынга алынып, тыюу салынган.

1951-ж. СССРдин жогорку жетекчилиги тарабынан элдердин улуттук эпостору: азербайжандардын «Деде Коркут», өзбектердин «Алпамыш», казактардын «Ер Саин», «Шора Батыр» жана «Кобланды Батыр», кыргыздардын «Манас» эпосу «динчил жана элге каршы багыттагы чыгармалар» катары мүнөздөлүп, алар сынга алынган жана тыюу салынган. Түрк республикаларынын көбүнүн улуттук интеллигенциясы маданий мураска болгон мындай соккуну унчукпастан кабыл алышкан. Бир гана Кыргызстанда мындай чечимге макул болушкан эмес. Республикалык «Кызыл Кыргызстан» жана «Советская Киргизия» гезиттеринин беттеринде «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндө төрт айга созулган талаш-тартыштар болгон. П. Балтин, Ж. Самаганов, Г. Нуров сыяктуу сынчылар кыргыз элинин монументалдык эстелиги болгон «Манас» эпосун элге каршы, реакциячыл чыгарма деп жарыялашкан.

1952-ж. июнь айында Фрунзе шаарында Москванын, Ленинграддын жана СССРдин башка шаарларынын окумуштуулары, коомдук ишмерлери, жазуучулары катышкан «Ма-

нас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү конференция өткөрүлгөн. Анда негизги докладды профессор А. К. Боровков менен Л. И. Климович жасашкан. Профессор А. К. Боровков өз докладында Сагымбай менен Мусулманкулдун варианттарын реакциячыл деп атаган. Эпосто элге каршы мазмун исламды пропагандалоо, согушту даназалоо идеясынын бар экендигин үзүп-жулкуп мисалга келтирген.

«Манас» эпосунун айрым изилдөөчүлөрү эпостун пайда болуу жана өнүгүү тарыхын изилдеп үйрөнбөй туруп эле, эпостун бай-манаптык таасирлерин идеализациялай беришкен. Манасты айтуучулардын арасындагы үстөмдүк кылуучу таптардын өкүлдөрү элдик эпостун кейипкерлерин толук өзгөртүшүп, Манасты элдин эзүүчүсү жана басып алуучу, жортуулдардын жетекчиси катары көрсөтүшкөн деп күнөөлөшкөн.

Талкууга М. И. Богданова, А. А. Валентинова, Б. Керимжанова, К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, О. Жакишев, К. Давлеткелдиев, А. Н. Бернштам, Б. Юнусалиев, М. Ауэзовдор катышып, «Манас» эпосун жактап чыгышкан. Ал эми П. Балтин, Г. Нуров, Ж. Самаганов жана башкалар буга каршы болушкан. Мухтар Ауэзовдун «бириктирилген вариант» жөнүндөгү идеясы конференциядагы талаш-тартыштардын туу чокусу болгон. Эпостун «болуусу» же «болбоосу» жөнүндөгү маселе чечилип жатканда анын бул идеясы туюктан чыгуунун жолун таап берген жана улуу эпосу бузду саясаттын чоң кырсыгынан сактап калган. Конференцияда эпостун идеялык-көркөм мазмунунун элдүүлүгү жөнүндө тыянакка келип, «Манас» эпосунун кыскартылган кошмо вариантын басып чыгаруу тууралуу чечим кабыл алынган, ошондой эле бир катар кенже эпостор да сындалган.

XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башындагы көрүнүктүү акындар: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч «реакциячыл агымдын өкүлдөрү, үмүтсүздүктүн



К. Маликов.



М. Ауэзов.

үгүтчүлөрү», «ак сөөктөрдү даназалоочулар» деп аталып, алардын чыгармаларына кайрадан тыюу салынган.

Согуштан кийинки жылдарда илим, өзгөчө гуманитардык илим, анын ичинде, тарых илими оор абалды башынан өткөргөн. Тарых илими турушу менен «ВКП(б)нын тарыхынын кыскача курсунун» таасиринде калып, өлкөдөгү тартипти сактоого милдеттүү болгон. Эгерде орус элинин өткөндөгү мезгили бардык жагынан көбүртүлүп-жабыртылып макталса, орус эмес элдердин, анын ичинде кыргыз элинин өткөндөгү тарыхы, саясий жана маданий жетишкендиктери орустардын жакшылыгын мактоонун алдында басылууга тийиш болот.

Кыргыздардын революцияга чейинки тарыхы кыргыз элинин орус эли менен тынымсыз чыңдалып бара жаткан достугу катары көрсөтүлгөн. Падышалык империя эми «элдердин түрмөсү» болбостон, тескерисинче, анын колониялаштыруусунун натыйжасында, элдердин биримдиги түптөлгөн борборго айланган. Андан ары ал жалпы Россиялык революциялык-кыймыл менен бирге Февраль революциясы аркылуу Октябрь революциясына келди деп жазыла баштаган.

Аймакты колониялаштыруу тарыхчылар тарабынан адегенде «Россияга кошулуу» деп келишсе, кийинчерээк жаңы түшүнүк менен «Россиянын курамына кирүү» деп мүнөздөлө баштап, «өз ыктыяры», «өз эрки» деген аныктама менен толукталган. Ал гана эмес, 1963-ж. Кыргызстандын Россиянын курамына ыктыярдуу кошулгандыгынын 100 жылдык мааракеси белгиленип, анын урматына Фрунзе шаарында атайын монумент орнотулган. Тарыхка жаңы көз караштын чегинде, падышачылыкка каршылык көрсөткөн улуттук кыймылдын өкүлдөрү сындала баштаган. Ойдогудай баяндоого шайкеш келбеген ысымдар, окуялар, мезгилдер тарыхтын барагынан өчүрүлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. 1952-жылдын июнь айындагы конференциянын материалдарынан:

а) Профессор А. К. Боровковдун докладынан:

Кыргыз эпосун реакциячыл иштеп чыгуу, оңдоо эки багытта жүрүп отурган: эпостун каармандарын дин үчүн күрөшкөн баатырларга айландыруу, ал эми эпостун башкы каарманы Манасты феодалдык көчмөн мамлекеттин ханына айландыруу жолу аркылуу...

...IX кылымдагы «Улуу кыргыз империясы» менен эпосту байланыштыруу аракеттери кыргыз эпосундагы басып алуучу хандын образын элдик баатыр катары көрсөтүү үчүн жасалган аракеттери экендиги анык.

...Басып алуучулук жана күчтүү мамлекет куруу идеялары эпосто реакциячыл исламдык жана пантүрктүк идеялардын таасири астында пайда болгон...

б) Профессор Болот Юнусалиевдин сөзүнөн:

...Профессор А. К. Боровков менен Л. И. Климовичтин докладдарында тилекке каршы, эпостун оң жактары ачык көрсөтүлбөй калган. Бул эпостун бир нече вариантына обзор жасаган А. К. Боровковдун докладынан ачык көрүндү. Ал эми профессор Климовичтики боюнча мындай деп айтууга болбойт, анткени, анын обзору «Манас» үчилтигинен жарык көргөн «Чоң казатына» гана арналды. Суроо туулат. Ушул циклге таянуу менен бүтүндөй «Манас» эпосун кантип күнөөлөөгө же актоого болот? Бул логикалуу эмес, демек, илимий да эмес. Илимий докладды буга карама-каршылуу ой жоруулардан түзбөйт. Илим деген логиканы жана далилди талап кылат...



...Эпостун негизги өзөктүү идеясы болуп тышкы баскынчыларга каршы күрөшүү, элдин биримдигин сактоо болгон. Эпостогу бүткүл окуя мына ушул күрөштүн тегерегине топтолгон жана өнүккөн.

в) Жазуучу Мухтар Ауэзовдун сөзүнөн:

...Мен кабыргасынан койгон биринчи суроо – бул кыргыз совет элине «Манас» эпосу керекпи? – деген суроо. Дегеле бул суроо бүгүнкү конференциянын алдына коюлуп отурат. Ошондуктан, бул суроого негизги докладчы жана кошумча доклад жасаган жолдоштор жооп берүүлөрү зарыл эле. Биз негизги докладчы Боровковдун сөзүнөн ушул суроого ачык жооп ала алдыкпы? Анын сөзүнүн токсон тогуз проценти Сагымбайдын варианты жөнүндө гана болду. Докладчынын ой жүгүртүүсүндө өңчөй терс жактары гана камтылып, эпостогу чыныгы элдик элементтер каралбай калган. Анан дагы ал «Манасты» изилдебей эле, эпоско жабышып жүргөн кошумча нерселерге алаксып кеткендей болду.

Ал эми «Манас» эпосу чынында эле кыргыз элине керек. Демек, анын бириктирилген вариантын түзүү жагын ойлонуштуруу керек...

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. Согуштан кийинки жылдардагы республиканын коомдук саясий турмушу жөнүндө эмне билесиң?
-  2. Улуу Ата Мекендик согуш аяктагандан кийин адамдар кандай үмүттө болушкан жана ал үмүттөр акталдыбы?
3. Өз мекенине кайтып келген согуш туткундарынын абалы кандай болгон жана аларга кандай мамиле жасалган?
4. Согуштан кийинки жылдардагы айыл-кыштактын абалы жөнүндө айтып бер. Анын жакырданышынын себеби эмнеде?
5. 40-жж. аягы – 50-жж. башында элдин турмуш деңгээли кандай болгон?
6. Билим берүүнү жана илимди өнүктүрүү боюнча кандай чаралар көрүлгөн?

7. Тоталитардык системанын маданияттын өнүгүүсүнө тийгизген таасири жөнүндө айтып бер.
8. Окуу китебинин материалын пайдаланып, «Манас» эпосунун айланасындагы талаш-тартыштар жөнүндө реферат даярда.

§ 16–17. Кыргызстан хрущёвдук жылдарда (1953–1964-жж.)

Ак жеринен жазага тартылгандарды актоонун башталышы. 1953-ж. сентябрда Н. С. Хрущёв КПСС БКнын биринчи катчысы болуп шайланган. Анын демилгеси жана түздөнтүз жетекчилиги менен атайын лагерлердин башкармасы, соттон тышкаркы органдар, өзгөчө кеңешмелер, «үчтүктөр», ички иштер министрлигинин аскердик трибуналдары жоюлган. Күнөөсүз жазаланган адамдардын ишин караган атайын комиссия иштей баштаган. Кыргызстандан да күнөөсүз жазаланган, камакта жаткан миндеген адамдар акталган. Алардын арасында өткөндөгү көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмерлер: А. Орозбеков, И. Айдарбеков, Б. Исакеев, М. Л. Белоцкий, М. К. Аммосов, М. Салихов, Ж. Саадаев, Т. Айтматов, О. Алиев жана башкалар бар эле. Түрмөлөрдө жана лагерлерде камалып жаткандардын тирүү калгандары бошотулуп, алардын бардык укуктары калыбына келтирилген. Мамлекеттик жана коомдук ишмерлерге коюлган саясий айыптоолор жалган жалаа болуп чыккан. Бирок бул иш ал жылдарда аягына чыкпай, 60-жылдардын башында иш жүзүндө токтоп калган.

Согуш жылдарында Кыргызстандын аймагына күч менен көчүрүлүп келинген карачай, балкар, чечен элдери өз мекенине кайтып кетишкен. Алардын өз мекенине уюшкандык менен кайтып кетишине республикалык жетекчилик да көмөк көрсөткөн. Ал эми айрымдары Кыргызстанды мекендеп калышты.

Союздук республикалардын укуктук абалы. Экономиканы жана коомдук чөйрөнү ашыкча борборлоштуруу өлкөнүн чарбалык өнүгүшүнө тоскоолдук кылып жатты. Ошонун натыйжасында улуттук республикалардын эл чарбасынын улуттук өзгөчөлүктөрү эске алынган эмес, өлкөнүн бардык жерлеринде экономикалык, социалдык түзүмдөрдүн окшош болушуна умтулуулар орун алган.

Республиканын жетекчилигинин өз укуктарын пайдаланууга болгон аракеттери борбордук бийлик органдары тарабынан катуу каршылыкка учураган. 1961-ж. май айында республиканын кадыр-барктуу жана иш билги жетекчилери – Исхак Раззаков, Казы Дыйкамбаев кызматтарынан бошотулган.

Исхак Раззаков 1910-ж. азыркы Лейлек районундагы Коросон кыштагында туулган. 1918-жылдан Хожепттеги балдар үйүндө тарбияланган. 1931-ж. Ташкендеги педагогика техникумун, 1936-ж. Москвадагы пландоо институтун бүтүргөн. 1936–1938-жж. Өзбек ССР мамлекеттик-пландоо комитетинде экономист, төраганын орун басары, төрага, 1946–1950-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы, 1950–1961-жж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы болуп иштеген.

1961-жылы Турдакун Усубалиев Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы болуп шайланат. Ал бул кызматта 1985-жылдын ноябрына чейин иштеген. Мурдагы СССРдин аймагындагы союздук республикалардын компартияларынын бир дагы жетекчиси чейрек кылымга жакын мөөнөткө шайланган эмес.



И. Раззаков.



Т. Усубалиев.

Эл чарбасындагы реформалардын башталышы. 50-жылдардын башында эл чарба проблемаларынын ичинен, айыл чарба өндүрүшүнүн проблемалары биринчи орунда турду. Айыл чарбасынын өнүгүү темпи өнөр жайынын өнүгүшүнөн кескин төмөндөгөн. Айыл чарба өндүрүшү калкты азык-түлүк продуктулары, тамак-аш жана жеңил өнөр жайын сырьё менен жеткиликтүү деңгээлде камсыз кыла албады. Айыл чарбасынын башкы тармактарынын бири болгон мал чарбачылыгы өзгөчө артта калды. Талаачылыктагы абал да начар эле. Кант кызылчасынын түшүмдүүлүгү согушка чейинки деңгээлден эки эсе, ошондой эле, эгиндин, пахтанын

түшүмдүүлүгү да кыйла төмөндөп, картошка, жашылча өстүрүүнүн көлөмү кыскарган.

Согуштан кийинки жылдарда айыл чарбасын техника менен жабдуу жакшыргандыгына карабастан алга жылыш болбоду. Айыл чарба өндүрүшүнө жумшалган капиталдык салымдардын кайтарымы төмөн болду. Жетекчиликтин буйрукчул-акимчил системасы колхоз-совхоздордун ишине майда-чүйдөсүнө чейин кийлигишүү, айыл-кыштактардагы башкаруунун демократиялык нормаларын бузуу, материалдык кызыктыруунун принциптеринин бузулушу айыл чарбасынын өнүгүшүнө тоскоол болду.

Бирок ал кездеги өлкөнүн жетекчилиги буйрукчул-акимчил системанын принциптеринен шек санаган жок. Мурункудай эле рынокко, акча-товар мамилелерине терс көз караш өкүм сүрүп, социализмдин артыкчылыгы өнүгүп, өсүүнү өзү эле камсыз кылат деген пикир үстөмдүк кылган.

Айыл чарбасынын абалы жана бул тармактагы өтө курчуп кеткен маселелер 1953-ж. сентябрь айындагы КПСС БКнын Пленумунда талкууланган. Анда Н. С. Хрущёв ошол мезгил үчүн чоң мааниге ээ болгон сунуштарды киргизген. Айыл чарба продукцияларынын мамлекеттик сатып алуу баасы жогорулаган. Мурдагыга салыштырганда эттин баасы – 5,5 эсеге, сүт менен май – 2 эсеге, дан эгиндери – 50 пайызга көбөйгөн. Бул чаралар айыл чарбасын толук кыйроодон сактап калган. Сатып алуу баасын жогорулатуу менен катар эле колхозчулар өздүк чарбаларынан милдеттүү тапшыруулардын, айыл чарба салыгынын өлчөмү азайтылып, өздүк чарбалардан алынуучу салыктардан өткөн жылдарда жыйналбай калгандары толугу менен алынып ташталган. Эми колхозчу дыйкандар өздүк чарбаларынан алынган айыл чарба продукцияларын базарда эркин сатууга укуктуу болушкан. Колхоздордун мамлекетке карыздарынан куткарылган.

Колхозчулардын эмгегин ай сайын же квартал сайын авансалоо жана колхоздогу эмгеги үчүн кошумча акы төлөө киргизилген. Буга чейин аларга жылына бир жолу гана акы төлөнүүчү. Бул чаралардын натыйжасында колхозчулардын кирешелери өсүп ал 1957–1958-жж. чейин уланган.

Хрущёвдун демилгеси менен дың жана көптөн бери айдалбай жаткан жерлерди өздөштүрүү башталган. Ал дан эгиндеринин жалпы дүн жыйымын тезирээк көбөйтүү максатын

көздөгөн. Бул өнүгүүнүн экстенсивдүү жолу болгон. Агротехниканы өркүндөтүү жолу менен талаалардын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу сыяктуу интенсивдештирүүнүн багытына жеткиликтүү маани берилген эмес. Ошондой болсо да, дын жерлерди өздөштүрүү калкты азык-түлүк продуктулары менен камсыз кылууда маанилүү роль ойногон.

50-жылдардын ортосунда өлкөдө жүргүзүлүп жаткан кайра куруулар калктын, өзгөчө жаштардын жигердүүлүгүн жогорулаткан. Алар коомдук, материалдык абалын жакшыртууга умтулушкан. Дын жана көптөн бери айдалбай жаткан жерлерди өздөштүрүүдө да жаштар өзгөчө жигердүүлүктү көрсөтүшкөн. 1954-ж. ичинде эле Казакстандын дын жерлеринде 120дан ашык совхоз уюшулган. Дын жерлерди өздөштүрүү үчүн барган кыргызстандык жаштардын 900дөн ашык өкүлү Казакстандын Караганда облустунда «Киргизия» эгинчилик совхозун негиздешкен. Аларга бөлүнгөн 56 миң га жердин 21 миң гектарын биринчи эле жылы айдашкан. Биздин республикада дагы 140 миң гектардан ашык дын жана көптөн бери айдалбай жаткан жерлер өздөштүрүлгөн. Сан-Таш, Кенес-Анархай, Суусамыр, Арпа, Ак-Сай жайлоолорунда тоют топтолуп, 700дөй турмуштук-маданий жана өндүрүштүк имараттар курулган. Ушул жылдарда Отуз-Адыр, Чоң-Чүй каналы сыяктуу ири сугат системаларынын курулушу бүткөрүлгөн.

20-жылдардын аягында токтоп калган өндүрүштүк кенешмелер өткөрүлө баштаган. Буга чейин бардык маселелер саналуу гана кишилер катышкан заседаниеде чечилчү. Согушка чейинки жылдарда кабыл алынган «каардуу» закондор алынып ташталган. 1922-ж. Эмгек кодексинин гумандуу жоболорун калыбына келтирүү максатында, эмгек жөнүндө закондор кайра каралган.

Экономиканы башкаруунун жаңы ыкмаларын издөө. 1957-ж. экономиканы башкарууну реформалоо аракеттери башталат. Н. С. Хрущёвдун сунушу боюнча СССР Жогорку Совети эл чарба советтерин түзүү жана 10 өнөр жай министрлигин жоюу жөнүндө чечим кабыл алган. Ал чечимге ылайык эл чарба советтери түзүлүп, бир катар министрликтер жоюлган. Бул кайра куруулардын экономикалык натыйжалары өтө эле аз болду. Албетте, борборлошкон жетекчиликтин убагында четте калган жергиликтүү өнөр жай ишкана-

ларынын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Бирок башка аймактарда жайгашкан ири ишканалар менен байланышы бар ишканалардын иштешин татаалдаткан.

Кыргызстанда эл чарба советинин түзүлүшү айрым бир оң натыйжаларды берген. Анын натыйжасында, мурда бири-бири менен байланышы болбогон сейрек кездешүүчү жана түстүү металлдарды өндүрүү боюнча беш ишкана бириктирилип, Түштүк Кыргыз тоо-кен комбинаты түзүлгөн. Тез эле, бул ишканада эритилген сурьма дүйнөлүк эталонго айланган. Жыгачты кайра иштетүүчү ишканалар бирдиктүү «Кыргызмебель» фирмасына бириктирилген. Натыйжасында 1960-жылдан 1965-жылга чейинки убакта продукция эки эсеге көбөйгөн.

Бирок бул кайра куруулардын натыйжасында экономиканын өнүгүшүндө сезилерлик жылыштар болгон эмес. Министрликтердин ордуна түзүлгөн эл чарба советтери ишканалардын ишине ыгы жок кийлигишип, алардын нормалдуу иштешине тоскоолдук кыла баштаган. Жогорку жактан жүргүзүлүп жаткан реформалар ишканаларга, жумушчу орундарына жеткен жок, себеби, аларда мындай максаттар коюлган эмес.

Айыл чарбасынын өнүгүшү. 50-жылдардагы айыл чарба өндүрүшүндөгү реформалар колхозчулардын ишке болгон кызыгуусун кыйла арттырган. 50-жылдардын аягында 60-жылдардын башында айыл чарбасында бир катар реформалар жүргүзүлгөн. Алардын бири 1958-ж. февралда машина-трактор станциясын (МТС) жоюп, ага караштуу айыл чарба машиналарын колхоздорго сатуу жөнүндө кабыл алынган чечим болду. Буга чейин айыл чарба техникалары машина-трактор станциясынын (МТС) колунда эле. Техникалардын кызматынан пайдалангандыгы үчүн колхоздор МТС менен натуралай төлөп эсептешчү. Бул мезгилде колхоздор жүк ташуучу автомобилдерди гана сатып ала алышчу.

Кыргызстандагы 560 колхоздун 300дөн көбүрөөгү 128,3 млн сомго МТСтен 4 миң трактор, 1327 эгин жыйноочу комбайн жана 20 миңден ашык башка айыл чарба шаймандарын сатып алышкан. Колхоздорго техникаларды сатуу бир жылдын ичинде эле бүткөрүлгөн. Натыйжада көпчүлүк колхоздор техникаларды дароо сатып алууга кудурети жоктугунан карызга белчесинен баткан.

Ал колхоздордун финансылык абалын начарлатып, эмгек күнү үчүн акы төлөөгө терс таасирин тийгизген. Колхоз-

дордун техникаларды сактоочу жайы болбогондуктан, алар ачык асман алдында сакталчу. Ошондой эле мурда МТСтерде иштеп жатышкан техникалык адистер, айыл-кыштактарга барбастан, шаарларга кетип калышкан. Натыйжада 20-жылдардын аягынан бери биринчи жолу 1958–1961-жж. айыл чарба машиналарынын саны кыскартылган.

Дагы бир реформа, согуштан кийинки экинчи жолу колхоздорду ирилештирүү болду. Анын натыйжасында 1960-ж. 706 колхоздун ордуна ирилештирилген 304 колхоз түзүлгөн. Колхоздорду совхоздорго кайра түзүү боюнча шашылыш аракеттер да жүргүзүлгөн. 1958-ж. гана республиканын аймагындагы ирилештирилген колхоздордун базасында 14 совхоз уюштурулган. Мындай иш чаралар реформа жүргүзүп жаткандардын ою боюнча айыл чарбасын индустриялаштырууну баштоого мүмкүнчүлүк берген күчтүү колхоз бирикмелеринин түзүлүшүнө алып келмек эле. Бул долбоор 50-жылдардын башында колдоого ээ болбой калган агрошаарчаларды түзүү идеясын кайра жаратуу максатын көздөгөн. Анын негизинде «социалисттик» турмуш образын өнүктүрүү аркылуу айыл-кыштакта социалдык кайра курууну тездетүүгө умтулуу жаткан.

Колхоздорду ирилештирүү айыл-кыштактын объективдүү керектөөлөрүн эске албастан буйрукчул-акимчил кысым көрсөтүү ыкмасы менен жүргүзүлгөн. Ал эми тоолуу Кыргызстандын шартында колхоздорду ирилештирүү таптакыр эле керексиз болгон. Кокту-колоттордогу майда айыл-кыштактар ирилештирилген колхоздордун бригадаларын түзүп калат. Ал бригадалардын ортосун көпчүлүк учурларда тоолор жана терең капчыгайлар бөлүп турган. Ошондой эле аларды байланыштырып турган жолдор да начар эле. Натыйжада «келечеги жок» айыл-кыштактар пайда болгон. Ал кыштактардын маданий турмуш-тиричилик шарттары мурдагы жылдарга салыштырганда көп эле төмөндөп кеткен.

Ушул жылдары, эски түзүлүштүн калдыгы катары өзүмдүк, жеке чарбаларды кысымга алуу компаниясы жүргүзүлгөн. Саясий жана чарбалык жетекчилик коллективдүү эмгекти интенсивдештирүү үчүн, өздүк чарбадагы жекече эмгекти чектөө керек деген ишенимде болушкан. Бул көз караш айыл чарба өндүрүшүнө терс таасирин тийгизген. 50-жылдардын аягында, Кыргызстанда да айыл чарбасынын өнүгүү темпи кескин төмөндөп айыл чарба продукцияларын өндүрүүнүн

көлөмү кыскарган. Малдын башы жана анын азыктуулугу өспөй калган. Экономикалык жактан начар колхоздордун саны өскөн.

Ал эми башкаруу аппаратынын кызматкерлери иштин акырына чейин көз жүгүртпөй эле, өз оюна туура келгенди жасап, көз боёмочулукка жана кошуп жазууларга барышкан. Мындай фактылар Тянь-Шань облусунун айрым райондорунда, Ош облусунун Сузак жана Кара-Суу райондорунда, Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз райондорунда орун алган. 60-жылдардын башында Кыргызстандын айыл чарбасы жалпы экономикалык өсүштөн артта калган эле. Айыл чарба продукциясын өндүрүү деңгээли калктын өсүп бара жаткан керектөөлөрүн камсыз кыла албай калган.

Маданий турмушу. Сталинчиликтен арылуу процесси коомдук турмушка, анын ичинде, руханий турмушка оң таасирин тийгизип, аны жандандырган. 50-жылдардын аягында 60-жылдардын башында да маданияттын өнүгүшүндө карама-каршы тенденциялар үстөмдүк кылган. Мурдагыдай эле маданиятты акимчил-буйрукчул идеологияга кызмат кылдыруу аракети улантыла берген.



Б. Бейшеналиева.

Көркөм маданият бир кыйла жанданган. Кыргыз адабияты Ч. Айтматов, У. Абдукаимов, К. Каимов, С. Эралиев, Т. Үмөталиев, А. Токтомушев сыяктуу акын-жазуучулар менен толукталган. Ч. Айтматов 1963-ж. «Толор жана талаалар» повесттер жыйнагы үчүн Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон. Опера жана балет театрынын сахнасында С. Реузовдун «Ак Шумкар», А. Малдыбаев, В. Власов жана В. Ференин «Токтогул» опералары, М. Раухвергердин «Чолпон»,

В. Власов жана В. Ференин «Анар» балеттери коюлган.

Кыргыз драматургиясы да жаны тепкичке көтөрүлөт. Искусство ишмерлери Москванын, Ленинграддын, Харьковдун, Минскинин, Ташкенттин, Алма-Атанын, Балтика боюндагы республикалардын жана башка жерлердин театрларында, өз чыгармаларын тартуулашкан. Кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвадагы экинчи он күндүгү (1958-ж.) чон ийгиликтер менен өткөн.



А. Малдыбаев.



Ч. Айтматов.



С. Эралиев.

Улуттук киноискусство алгачкы кадамдарды жасаган. «Салтанат» деген көркөм фильм кенири белгилүү болуп, Франциядагы, Англиядагы, Индиядагы, Египеттеги кинофестивалдарда көрсөтүлгөн. Кийинки жылдарда «Менин жаңылыштыгым», «Алыскы тоолордо», «Тянь-Шандык кыз» жана башка көркөм, хроникалык-документалдуу фильмдер жаралган.

50-жылдардын аягында 60-жылдардын башында хрущёвдук «жазгы баар» кайта баштаган. Өлкөнүн саясий жетекчилиги мурдагыдай эле маданиятты чектен чыгарбай катуу ченгелдеп турууга умтулган. Улуттук маданий мурас масе-



Кыргыз искусствосунун декадасынын корутунду концерти.

леси курчуп, өзүнүн мурдагы катаал чектеринде кайрадан бекитилип, «кара сандыктын» түбүнө катылган. Тикеден-тике жогортон берилген көрсөтмөлөрдүн негизинде Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун адабий чыгармаларына тыюу салуу жөнүндө токтому кабыл алынган.

Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдөө жана андан ары жарыялоо боюнча Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтундагы ийрим атайын буйрук менен жоюлган. Эми Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдегени үчүн сталиндик лагерлерди көрүп келгендер да өздөрүнүн ишенимдүү позицияларын жигердүү коргой алышкан эмес. Т. Саманчин Илимдер Академиясында эмес, Педагогика институтунда иштөөгө аргасыз болгон.

Билим берүүнүн өнүгүшү. 50-жылдарда жана 60-жылдардын башында билим берүү тармагында кыйла өзгөрүүлөр болуп өткөн. 1953–1954-окуу жылынан тартып Кыргызстандын шаарларында милдеттүү орто билим берүү киргизиле баштаган. Бешинчи беш жылдыкта республикадагы орто мектептердин саны 191ден 297ге жеткен. Ушул жылдарда жети жылдык жана орто мектептерди 150 миңден ашык окуучу бүтүргөн. Алардын 62 миңи кыргыз балдары эле.



Советтик Кыргызстандын кызы.
С. Чуйков.

Билим берүү тармагында дагы эле бардык иш жайында болгон эмес. 1955-ж. республикада 20 миңден ашык бала окууга тартылбай калган. Алар алыскы тоолуу аймактагы малчылардын балдары болчу. Кыргыз, өзбек, дунган жана башка улуттардын кыздарын окууга тартуу да өз деңгээлинде болгон эмес. Ушундай шарттарда республиканын жетекчилиги билим берүү тармагын жакшыртуу боюнча бир топ аракеттерди жасаган.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети менен Кыргыз ССР Министрлер



СССРдин эл артисттери:
опера ырчысы Б. Минжылкиев жана дирижёр А. Жумакматов.

Совети 1957-ж. 11-сентябрында «Республиканын мектеп окуучулары үчүн бекер эртең мененки ысык тамак уюштуруу жөнүндө» 379-54 номерлүү токтом кабыл алган. Ушул токтомдо 1957-ж. 1-октябрынан баштап 1–4-класстын окуучулары үчүн бекер эртең мененки ысык тамакты уюштуруу, ал эми 1958-ж. 1-январынан тартып республиканын шаарлары менен жумушчу посёлкаларында башталгыч, жети жылдык жана орто мектептердин 1–7-класстарынын окуучулары үчүн бекер тамак, эртең мененки тамакты уюштуруу каралган, жетиштүү материалдык мүмкүнчүлүктөрү бар, экономикалык жактан кубаттуу колхоздорго колхозчулардын жалпы чогулушунун макулдугу менен айылдык мектептерге колхоз каражатынын эсебинен бекер эртең мененки тамакты уюштуруу сунуш кылынган.

1958-ж. декабрда «Мектептин турмуш менен байланышын бекемдөө жана СССРде элге билим берүү системасын андан ары өнүктүрүү жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. 1959-ж. 28-майда республиканын Жогорку Совети да ушундай мыйзам кабыл алган. Жети жылдык билим берүүнүн

ордуна милдеттүү сегиз жылдык билим берүү киргизилген. Орто мектепте окуу мөөнөтү 11 жылга созулуп, 9-класстан тартып окуучулар жумасына эки күнү өндүрүштүк кесиптерди өздөштүрүүгө тийиш болгон.

Бирок бул реформаны жүзөгө ашыруу үчүн республикада материалдык база да, мугалимдер да жетишкен эмес. 60-жылдардын башындагы расмий маалыматтар боюнча республикада 9 миңден ашык бала окууга тартылбай калган. Мугалимдердин 3,1 пайызынын гана жогорку билими болгон. Ал мугалимдердин көпчүлүгү шаарларда топтолуп, айыл-кыштактарда жогорку билимдүү кадрлар өтө аз эле. Мектептердин материалдык базасынын начардыгы, мугалимдердин жетишсиздиги мыйзамдын жоболорун турмушка толук ашырууга мүмкүндүк берген эмес. Ошондуктан бир нече жыл өткөндөн кийин андан баш тартууга аргасыз болду.

1958-ж. август айында «Республиканын атайын орто жана жогорку окуу жайларында кыргыз жаштарынан адистерди даярдоону жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» токтому кабыл алынган. Анда квалификациялуу кадрларды, айрыкча кыргыз жаштарынан кадрларды даярдоо ишинде олуттуу кемчиликтердин болгондугу белгиленген. Ушул мезгилде өнөр жай, курулуш, транспорт үчүн кадрларды даярдоочу техникумдарды бүтүргөндөрдүн 11–15 пайызын гана кыргыз жаштары түзгөн. Башка атайын орто жана жогорку окуу жайларында да абал ушундай эле болгон. Ошондуктан, токтомдо жогорку окуу жайлары менен техникумдарга кыргыз жаштарынан студенттерди кабыл алууну 60–70 пайызга жеткирүү, кыргыз мектептеринде орус тилин окутууну жакшыртуу каралган.

1958-ж. кабыл алынган «Орус мектептеринде кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндө» токтом Улуу Ата Мекендик согушка чейин окутулуп, согуш жылдарында эч кандай чечимдерсиз эле токтоп калган орус мектептеринде кыргыз тилин окутууну кайра баштоого аракеттер жүргүзүлгөн.

Кыргыз ССР Министрлер Советинин 1958-ж. 29-майында 223 номерлүү «Балдар арасында ооруну төмөндөтүү боюнча чаралар жөнүндө» токтому да кабыл алынган. Ушул токтомдо республикада балдардын оорукчандыгы жана чарчап калышы жогору экендиги, врачтык тейлөөнүн канааттандырылбай жатышы белгиленген.

Төрөлгөн мин баланын 30дан ашууну чарчап калуучу. Балдардын оорусун жана өлүмүн кыскартуу максатында Саламаттык сактоо министрлигин балдарды медициналык жактан тейлөөнүн сапатын жакшыртууга жана маданиятын көтөрүүгө милдеттендирилген. Ошону менен бирге республикалык мамлекеттик бюджеттик каражаттан тежемел оорукчан балдарды бир жашка чейин сүт аралашмасы менен бекер тамактандырууну уюштуруу үчүн 2,0 млн сом бөлүп берүү каралган. Ушулар менен бирге эле балдардын саламаттыгын чыңдоо үчүн чаралардын тобу белгиленген. Республиканын жогорку жетекчилиги тарабынан кабыл алынган бул токтомдор КПСС БКда мамлекеттик тартипти бузгандык, жердешчилдиктин көрүнүшү катары бааланган. КПСС БКнын экинчи катчысы, саясий бюронун мүчөсү Фрол Романович Козлов республиканын жетекчилигин «...союздук өкмөткө караганда жакшыраак көрүнгүндөрдөр келеби... коммунизмге бардыгынан мурда барууну чечтиниздерби, силер эл алдында женил-желпи кадыр-баркка жетишүүнү кааладыңыздарбы» деп бакырып, «...биз сиздер өмүр бою унутпагыдай, сиздерге, сиздердин балдарга, неберелерге, урпактарга сабак болгондой, алар союздук мыйзамды эч качан бузбагыдай жасайбыз» деп коркуткан.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. И. Раззаковдун 1956-жылдын 29-апрелиндеги КПСС БКга жазган катынан:

Кыргыз ССРинин экономикасы менен маданиятынын мындан аркы тез өсүшү күн тартибине эл чарбасын жана маданий курулушту башкарууну жакшыртуу үчүн бир катар маселелерди коюп отурат. Жалпы мамлекеттин кызыкчылыгын көздөп, союздук республикалардын экономика менен маданиятын өнүктүрүү маселелерин чечүү боюнча укугун мындан да кеңейтүү керек.

Республиканын экономикасынын, маданиятынын жетишилген деңгээлин, тажрыйбалуу кадрлардын бар экенин эске алсак, айрым ишканаларды гана эмес, эл чарбасынын бүтүндөй тармактарын да республиканын өзү башкаруусуна өткөрүүгө мүмкүндүк берет, ал республиканын өкмөтүнө чарбалык бул тармактарды оперативдүү айкын башкарууга, аларды өнүктүрүүнүн маселелерин жалпы союздук эл чарба пландарында белгиленген алкактын чегинде өз алдынча чечүүгө өбөлгө болор эле.



2. К. Дыйкамбаевдин «Кыргыздын чыгаан уулу эле» деген эскерүү макаласынан:

...бизди И. Р. Раззаков менен К. Д. Дикамбаевди 1961-жылдын майында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин VI пленумунда бүткүл өлкөгө уу-дуубузду чыгарып, иштен кантип жана эмне үчүн бошоткондугун кыскача баяндап кетким келет.

Пленум И. Р. Раззаковду Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчылыгынан эл чарбасын башкаруудагы, кадрлар менен иштөөдөгү чоң жаңылыштыктары жана кемчиликтери үчүн бошоткон. Ал эми министрлер Советинин төрагалык кызматынан К. Д. Дикамбаев Министрлер Советинин ишине канааттандыралыксыз жетекчилиги, мамлекеттик тартипти бузгандыгы жана жергиликчилдик көрүнүштөрү үчүн алынган.

Бирок расмий шылтоолор алардын азабын колуна берүүгө себеп гана болгон. Булар чыныгы себепти жымсалдатып гана тим болгон. Аларды ошол кезде эле көбү (тагырак айтканда, саналуу гана кишилер) билишкен. Алардын акыйкат экенин мезгил тастыктады.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. 50-жылдардагы республиканын коомдук-саясий турмушу жөнүндө айтып бер.
-  2. 50-жылдарда жана 60-жылдардын башында айыл чарбасын башкаруу боюнча кандай чаралар көрүлгөн? Алардын натыйжалары кандай болгон?
3. 50-жылдарда жана 60-жылдардын башында эл чарбасын башкаруу боюнча кандай реформалар жүргүзүлгөн? Алардын жыйынтыгы кандай болгон?
4. 60-жылдардын биринчи жарымындагы республиканын экономикалык өнүгүшүндөгү карама-каршылыктар жөнүндө баяндап бер.
5. Өзүң жашаган райондогу, шаардагы, айыл-кыштактагы ошол жылдардагы коомдук-саясий абал, чарбалык өнүгүшү жөнүндө аңгеме даярда.
6. 50-жылдардын экинчи жарымында – 60-жылдардын башында Кыргызстан маданиятынын өнүгүшүндөгү негизги карама-каршылыктар жөнүндө эмне билесиң?
7. И. Раззаков жөнүндө эссе жаз.

§ 18. Коомдук-саясий жана экономикалык турмушу

Коомдун саясий турмушу. 1964-жылдын күзүндө Н. С. Хрущёвдун отставкага кетиши, анын жетекчилиги астында жүргүзүлүп жаткан реформалардан баш тартуу дегенди билдирген. Л. И. Брежнев башында турган СССРдин жаңы жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилиги коомдук турмуш чөйрөсүндө сталинчиликтин мурастарынан арылуу багытынан акырындык менен баш тарта баштаган. 30–40-жана 60-жылдардагы мыйзамсыз жазалоолордун курмандыктарын актоо процесси иш жүзүндө токтотулуп, сталинчиликтин кылмыштуу көрүнүштөрү коомчулук үчүн жабылып калган. Башкалардай эле Кыргызстанда да 30-жылдарда жазыксыз жазаланган көрүнүктүү партиялык жана советтик жетекчи кызматкерлер акталбастан, унутта калтырылган.

1964-жылдын декабрынан тартып облустук жана райондук партиялык уюмдар кайрадан бирдиктүү болуп калган. Анын натыйжасында партиянын үстөмдүгү чындалып, коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө кийлигише баштаган. Чыныгы бийлик иш жүзүндө партиялык органдардын колуна топтолгон. Ар түрдүү деңгээлдеги партиялык органдардын жетекчилери өздөрү башкарган аймактардын кожоюндарына айланышкан. 70-жылдарда партиялык аппаратта иштеген кадрлардын алмашуусу туруктуу боло баштаган. Натыйжада партиялык аппараттардын кызматкерлери мурдагыдай тез-тез алмашылбай калган. Алар өздөрүнүн кызмат тепкичи боюнча жогорулоосун пландаштырууга мүмкүнчүлүк алышкан. Жогору турган партиялык органдар төмөнкү партиялык жана советтик органдар үчүн кадр тандоону өз колдоруна толугу менен алышкан.

Ар кандай күнөө коюлуп кызматтарынан алынган партиялык, советтик жана чарбалык кызматкерлер мындай бюрократиялык системанын курмандыктарынан болуп калыш-



И. Раззаковдун бюсту.

нен үзүп, унутта калышына мүмкүнчүлүк түзүшкөн. И. Раззаков 1979-ж. каза болуп, сөөгү Кунцево көрүстөнүнө коюлган эле. 2000-жылдын 2-июнунда республикалык Исхак Раззаков атындагы коомдук фондунун демилгеси, КР тунгуч Президенти А. Акаевдин колдоосу менен И. Раззаковдун сөөгү Москвадагы Кунцево көрүстөнүнөн алынып Бишкектеги Ала-Арча көрүстөнүнө аземделип коюлган.

Кыргыз ССРинин Конституциясы. 1977-ж. 7-октябрда СССРдин, ал эми 1978-ж. 20-апрелинде Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы (Негизги Закону) кабыл алынган. Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы СССРдин Конституциясынын жана Кыргыз ССРинин 1937-жылдагы Конституциясынын негизги жоболорун кайталайт. Ага «өнүккөн социализм» жөнүндөгү идеологиялык жобо киргизилген.

Жаңы Конституцияда Коммунисттик партиянын башкаруучулук ролу мурдагыга караганда кыйла ачык көрсөтүлгөн. Анын 6-беренесинде Компартия «совет коомунун жетекчи жана багыттоочу күчү, анын саясий системасынын, мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын ядросу» деген жобо менен мыйзамдаштырылган. Жаңы Конституция боюнча Эмгекчилер депутаттарынын Советтери Эл депутаттарынын Советтери деп аталган.

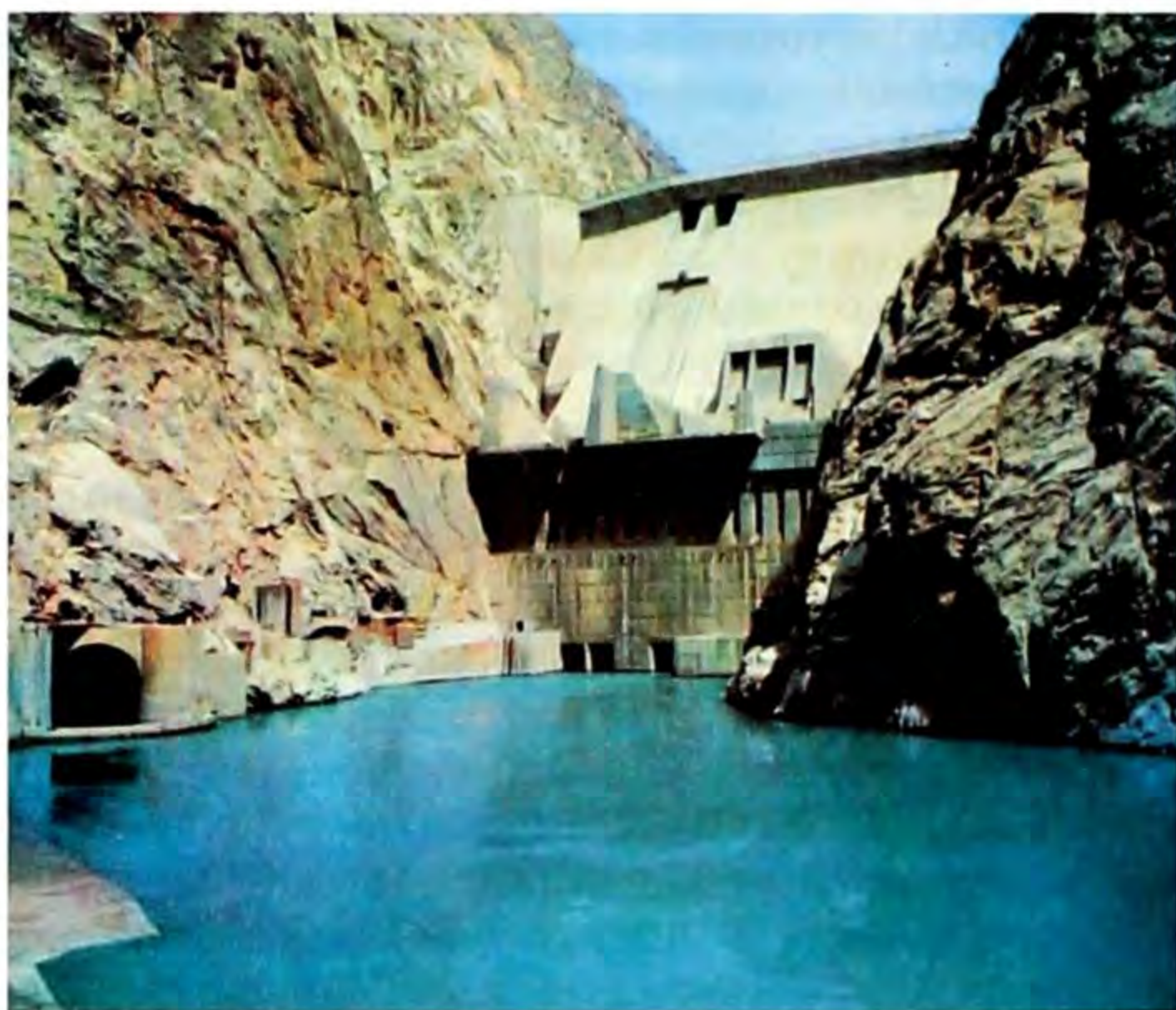
Конституцияда формалдуу түрдө болсо да негизги демократиялык эркиндиктер: сөз, басма сөз, чогулуштар, митингдер, көчөдөгү жүрүштөр жана демонстрацияларга чыгуу, динге ишенүү же ишенбөө эркиндиги жарыяланган. Ошондой эле Конституция эмгек коллективдеринин жана коомдук уюмдардын өсүп бара жаткан ролун тааныды.

Жаны Конституциянын көп жоболорунун кагаз жүзүндө гана калгандыгына карабастан, коомдук уюмдардын санынын өсүшүнө шарт түзүлгөн. Маданий турмуш, спорттук кыймыл жана башка чөйрөлөрдө көптөгөн коомдук уюмдар пайда болгон. Кийинчерээк, «кайра куруу» жана «маалымдуулук» мезгилинде пайда болгон «формалдуу эмес уюмдар» дал ушул коомдук уюмдарга таянуу менен өнүккөн.

Экономиканы реформалоо аракеттери. 1965-ж. сентябрда экономикалык реформаны баштоо жөнүндө чечим кабыл алынган. Бирок аны ишке ашыруу биринчи күндөн тартып эле көнүмүш болуп калган буйрукчул-акимчил ыкма менен жүргүзүлө баштаган. Реформа жаны административдик борборлоштурууну жүргүзүү, Эл чарба Советтерин жоюу жана тармактык министрликтерди калыбына келтирүү менен башталды. Алардын саны уламдан-улам өсүп отуруп, 80-жылдардын башында Кыргызстанда эле 50дөн ашык союздук-республикалык жана республикалык маанидеги мамлекеттик комитеттер, министрликтер жана башкармалыктар болгон. Реформа боюнча ишканалардын иштерине ашыкча кийлигишүүнү токтотуу, ишканаларга жогору жактан бекитилип келген пландык көрсөткүчтөрдүн санын кыскартуу, ишканада материалдык кызыктыруу фондун түзүү, өнөр жай курулуштарды кайтарылбаган дотация берүү жолу менен эмес, кредит аркылуу финансылоо каралган.

1965-жылдагы реформанын алгачкы кадамдары он натыйжаларды берген. Башка союздук республикалардай эле, Кыргызстандын экономикасы да тез өнүгө баштаган. Бирок реформаны ишке ашырууда көптөгөн ондоолор, түзөтүүлөр, кошумчалар киргизилип, натыйжада 70-жылдардын башында эле, анын маани-маңызы бурмаланып, чындыгында жараксыз болуп калган. Экономикалык реформа саясий чөйрөнү демократиялаштыруу менен коштолбогондуктан, каалагандай натыйжаны берген жок. Реформаны жүргүзүүгө жетекчилик кылгандардын көпчүлүгү сталиндик заманда калыптанган башкаруунун буйрукчул-акимчил ыкмаларын кадыр тутушкандардан болгондуктан андан баш тарта алышкан жок.

Башкаруунун жалпы негизин сактап калуу менен ишканалардын отчеттук көрсөткүчтөрүн өзгөртүү аркылуу бардык проблемаларды чечип алууга тырышуу өнөкөткө айланган. Ошондой эле реформанын ырааттуу жүргүзүлбөгөндүгү, башкаруунун буйрукчул-акимчил системасынын, директива-



Токтогул ГЭСи.

лык пландаштыруунун сакталып калышы ишканаларды планды кандай болсо да аткарууга мажбурлаган. Ишканалар планды формалдуу аткаруу жана ашыра аткаруу менен чектелген. Керектөөчүлөр өндүрүшкө таасир тийгизүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган. Мындай система өндүрүштө иштегендерди демилгеден да арылтты, сандык көрсөткүчтөрдү аткарып тим болууга аргасыз кылган.

Башка союздук республикалардай эле, 60-жылдардын экинчи жарымында Кыргызстандын экономикасынын өнүгүүсү тездеген. 70-жылдарда экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн темпинин жайлай баштаганына карабастан, республиканын эл чарба комплекси алга карай кыйла кадам жасаган. 1966–1985-жж. Кыргызстанда 150дөн ашык ири өнөр жай ишканалары ишке



Токтогул ГЭСинин турбиналары.

киргизилген. Машина куруу, түстүү металлургия, электроника, электр-техника, прибор куруу, курулуш индустриясы жана гидроэнергетикасы сыяктуу өнөр жайдын маанилүү тармактары түзүлгөн. Өлкөдө 40 машина куруу заводдору, ошонун ичинде, 24 миң адам эмгектенип, станок, аскер-дениз флоту үчүн ок-дары чыгарган Ленин заводу ишке киргизилген. 1985-ж. республиканын өнөр жайы 130дан ашык тармактан туруп, 4 миңден ашык наамдагы буюмдарды чыгарган, 405 ири ишкана болгон. Дүң продукциянын 60 пайызын, улуттук кирешенин жарымына жакынын өнөр жайынын үлүшү түзгөн.



«Кыргызавтомаш» заводу.

Орто Азия жана Казакстандын аймактары үчүн маанилүү роль ойногон ири өнөр жай ишканалары курулган. Алардын ичинде электрондук эсептөөчү машиналар заводу, бургу заводу, Майлуу-Суу электр лампа заводу, жылына 1 млн 200 миң тонна цемент чыгара алган Кант цемент-шифер комбинаты, Токмок айнек заводу, продукциясы дүйнөнүн 35 өлкөсүнө экспорттолгон «Кыргызавтомаш» заводу жана башкалар бар. Ушул мезгилде, Таш-Көмүр жарым өткөргүчтөр заводун куруу белгиленип, анда 6 миңдей жумушчу жана инженердик-техникалык кызматкерлер иштөөгө тийиш болгон. Ал жылына 800 т жарым өткөргүч кремнийди жана 16000 т жогорку трихлорсиланды, ошондой эле, кварц тиглдерин чыгарууга тийиш болгон. Бирок заводдун курулушу аягына чыкпай калган. Орто Азия дагы эн ири ишканалардын бири – кубаттуулугу жылына 82,9 млн метр кездеме токуп чыгаруучу кыргыз текстиль комбинаты, Ош текстиль комбинатынын экинчи кезеги ишке киргизилген.

Кубаттуулугу 1 млн 200 миң кВт болгон Токтогул ГЭСи, 800 миң кВт болгон Күрп-Сай ГЭСи, кубаттуулугу 450 миң кВт болгон Таш-Көмүр, Шамалдуу-Сай, кубаттуулугу 180 миң кВт Үч-Коргон ГЭСтери бүткөрүлгөн.

Өндүрүштү андан ары концентрациялоо чаралары көрүлөт. 70-жылдарда өндүрүштүн көлөмү 2 млн сомго жетпе-



Өнөр жайлуу Ош. *Б. Жалиев.*

ген ишканалардын үлүшү эки эсе кыскартылып, ири ишканалардын үлүшү ошончого өскөн. Өнөр жайда өндүрүштүк бирикмелер түзүлгөн. 1985-ж. республикада 123 ишкананы бириктирген 40 бирикме иштеп, алар өнөр жай продукциясынын 30 пайызга жакынын берген.

Бирок экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн мындай маанилүү милдеттери да көбүнчө экстенсивдүү негизде чечилген. Көпчүлүк учурда тармакты өнүктүрүү үчүн колдо болгон жабдууларды толук пайдалануунун жана мурда иштеп жаткан ишканаларды технологиялык жактан кайра куруунун ордуна, биринчи кезекте жаңы башталган курулушка капиталдык салымдарды жумшашкан. Бул экономиканын өнүгүшүнүн экстенсивдүү мүнөзүн күчөткөн. Натыйжада, эмгек ресурстарынын жасалма тартыштыгы келип чыккан.

Эмгек ресурстарынын тартыштыгын айыл-кыштактардагы жергиликтүү жаштардан квалификациялуу жумушчу кадрларды даярдоо, аларды ишке орноштуруу жолу менен чечпестен, республикалардан тышкаркы райондордон квалификациялуу жумушчуларды чакыруу жолу менен чечүүгө басым жасалган. Турак-жай маселеси чечилбегендиктен жана төмөнкү квалификациялуу, айлыгы төмөн жумуштарда иштегендиктен жергиликтүү улуттагы көпчүлүк жаштар шаар-



Камволдук-нооту комбинаты. *Р. Нудель.*

лардагы, өзгөчө борбордогу ири ишканаларда бекемделип калган эмес. Алардын көпчүлүгү айыл-кыштактарга кайтып барышып, жумушсуздардын катарын толукташкан. 80-жылдардын ортосунда айыл-кыштактарда туруктуу иш менен камсыз болбогондордун саны 140 миңден ашкан.

80-жылдардын башында айыл-кыштактардагы мындай абалды оңдоо боюнча аракеттер жасала баштаган. Жаңы ишканалар менен алардын филиалдары орто жана майда шаарларда, шаар тибиндеги кыштактарда жайгаштырылган. Бул жылдарда 22 өнөр жай ишканасы жана 20 цех ишке киргизилген. Бул курчуп бара жаткан социалдык маселени кыйла жумшарткан, бирок аны чече алган эмес. Ал үчүн айыл-кыштактарда айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүчү майда жана орто ишканаларды куруу, жаштарды жумуш орундары менен камсыз кылуу керек эле.

Айыл чарбасынын абалы. 60-жылдардын орто ченинде айыл чарбачылыгы экономиканын эн артта калган тармагына айланган. Н. С. Хрущёвдун айыл чарбасын реформалоо программасынын ойрондолушу өлкөнүн жаңы жетекчилигин агрардык саясатты кайра карап чыгууга аргасыз кылган. Жетекчиликтин бул тармактагы алгачкы кадамдары бир топ эле үмүттөндүргөн.

КПСС БКнын 1965-ж. мартындагы Пленумунда улуттук кирешени айыл чарбасынын пайдасы үчүн кайра бөлүштүрүү, айыл-кыштактын социалдык проблемаларын кеңири чечүү, айыл чарба продуктуларынын дүн соодалай баасын жогорулатуу боюнча чараларды белгилеген. Колхоздордун үстүнөн көзөмөл бошондотулган. Эми алар беш жылдык план боюнча туруктуу баада сатууга тийиш болуп калган. Пландан ашыкча өндүрүлгөн продукцияны мамлекетке 50 пайыздан кем эмес өлчөмдө жогорулатылган баада сатууга мүмкүнчүлүк берилди.

Бааларды мындай деңгээлде жогорулатуу каалагандай он натыйжаларды берген жок. Себеби, айыл чарба машиналарына жана жер семирткичке баалар андан ылдам өсүп отурган. Баалардын тең эместигинен улам колхоздор менен совхоздордун экономикалык абалы оорлоп, 80-жылдардын башында алардын көбү карызга белчесинен баткан.

Айыл чарбасынын маселелерин капиталдык салымдын өлчөмүн көбөйтүү аркылуу чечүүгө аракет жасалган. 309 миң гектар жаны сугат жер өздөштүрүлгөн, 142 миң гектар жердин мелиорациялык системасы жакшыртылган, 25 миң тоннадан ашык жогорку сапаттагы эт, 40 миң тонна меринос жүнү өндүрүлгөн.

1966–1985-жж. республиканын айыл чарбасына 5,3 млрд сом жумшалган, же жылына орточо 276 млн сомду түзгөн. Айыл чарбачылыгына сарпталган каражаттар он натыйжа берген эмес. Анткени, алардын басымдуу көпчүлүгү жердин түшүмдүүлүгүн арттыруу, өндүрүштү механизациялоо, айыл-кыштакты кайра куруу же продукцияны сактоо жана кайра иштетип чыгуунун ордуна, кымбат баалуу чоң комплекстерди курууга жумшалды.

Бул жылдарда айыл чарбачылыгын механизациялоонун деңгээли бир кыйла жогорулады. Машина-трактордук парк толук жанырды. 1985-ж. алардын жалпы энергетикалык кубаттуулугу 7244 миң ат күчүн түздү. Республиканын ар бир колхозуна орточо 4,5 миң ат күчү кубатындагы 61 трактор, 12,2 эгин жыйноочу комбайн туура келген. Бирок картошка, кызылча, пахта жана тамеки жыйноодо кол эмгеги басымдуулук кылды.

Өкмөт тарабынан өзүмдүк чарбаларга көңүл бурулду. Өзүмдүк чарбаларда чарбачылык кылуу боюнча айрым чектөөлөр алынып ташталды. 1977-ж. андан кийин 1981-ж.

жеке менчикти колдоо боюнча чечимдер кабыл алынды. Жеке чарбачылык үчүн берилүүчү жер аянтынын көлөмү эки эсеге көбөйтүлүп, колдогу жеке малды күтүүдөгү сандык чектөөлөр алынып салынды. Борбордун мындай саясаты бул тармакта бурулуш жасоого жөндөмсүз болду. Анткени, айыл чарбасында өндүрүштүн өнүгүшүн камсыз кылууга эмес, тескерисинче, кошумча азык-түлүктү алып коюуга багытталган коллективдүү чарбачылык жүргүзүү принциби үстөмдүк кылып турган эле. Жергиликтүү бийликтер жеке чарбалардын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган жана ушундай жол менен колхозчуларды колхоздук жерлерде иштөөгө аргасыз кылууга болот деп эсептешкен. Ошентип жеке менчик чарба жана коллективдүү чарба бири-бири менен таптакыр эле сыйышпай калган.

Айыл чарбасынын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында өкмөт бир катар реформаларды жүргүзгөн. Ал айыл чарбачылыгы менен азык-түлүк өндүрүүчү ишканалардын байланышын чындоого, колхоз өндүрүшүн башкарууну кайра курууга багытталган. 1977–1978-жж. баштап өндүрүштө адистештирүүнү күчөтүүгө жана айыл чарба азыктарын кайра иштетүүнү көбөйтүүгө мүмкүндүк берүүчү «өндүрүштүк комплекстер» түзүлө баштаган. Алар колхоздорду, совхоздорду, тамак-аш өнөр жайын, илимий өндүрүштүк бирикмелерди камтыган. 1980-ж. чейин Кыргызстанда мындай 165 комплекс иштеп турган. Бул чаралар күткөндөй натыйжа бербеди.

Катаал буйрукчул-акимчил башкаруунун үстөмдүгү, өз алдынчалыктын ар кандай көрүнүштөрүн жок кылуу дыйкандардын социалдык активдүүлүгүн жокко чыгарды, өз ишинин жыйынтыгына болгон кызыгуусун иш жүзүндө жок кылды. Теңдемечилик психология дыйкандардын салт-санаасына терс таасир тийгизген. Өндүрүштү уюштуруу, анын жыйынтыгын арттыруу үчүн болгон аракеттер колдоого алынбады.

80-жж. башында айыл чарбасы кризистик абалга туш болгон. Ошондой кырдаалда КПСС БКнын май (1982-жыл) Пленуму болуп, ал Азык-түлүк программасын бекиткен. Агро өнөр жай комплекстерин түзүү, анын чечкиндүү чараларынын бири болуп калган. Бир аймакта жайгашкан колхоздор, совхоздор жана айыл чарбасынын муктаждыктары үчүн иштеген башка ишканалар аймактык агро өнөр жай комп-

лексине бириккен. Бул чаралар айыл чарбачылыгынын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүгө тийиш эле.

Айыл чарбасындагы кайра куруулар буйрукчул-акимчил системанын чегинде жүргүзүлгөндүктөн, анда сенектиктин тагы калган эле. Түзүлгөн күндөн тартып эле агрардык өнөр жай комплекстери өзүн актаган, толук кандуу экономикалык организмге айлана албай, жөнөкөй гана административдик бирикмеге айланып калды. Айыл чарбасын башкаруу аппараты өсүп, дыйкандардын ишин көзөмөлдөгөндөр көбөйдү. Ошондой болсо да, ал айыл чарбасындагы башкы звенону – дыйкандардын таламдарын, кыштактагы экономикалык мамилелерди кайра түзүүнү, чарбалык механизмди түп-тамырынан бери кайра курууну камтый алган жок.

Айыл чарбасынын өнүгүү темпи уламдан-улам төмөндөй берди. Айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн өсүшү, партиянын Азык-түлүк программасында каралгандай, калктын жан башына зарыл болгон сандагы азык-түлүк продуктулары менен камсыз кыла албады.

Кыргызстандын айыл чарбачылыгынын башкы тармактарынын бири болгон мал чарбачылыгы, өзгөчө кой чарбачылыгы өтө оор абалда калган. Кой чарбачылыгына колхоздор менен совхоздордун бардык кирешесинин 34 пайызы туура келчү. Бул тармакта негизинен жергиликтүү калктын өкүлдөрү эмгектенишкен жана тоолуу райондордогу чарбалардын жалпы кирешесинин 90 пайызын берген. 80-жылдардын башында биринчи жолу кой чарбачылыгы зыяндуу тармакка айланып, көптөгөн колхоздор менен совхоздор мамлекетке карызга бата баштаган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. КПСС БКнын, СССР Министрлер Советинин жана ВЦСПСтин 1983-жылдын 28-июлундагы «Социалисттик эмгек тартибин чыңдоо боюнча иштерди күчөтүү жөнүндө» токтомунан:

1. ...Ак ниет эмгекти материалдык жана моралдык сыйлоону кеңири колдонуу, ошол эле мезгилде эмгектик жана өндүрүштүк тартипти бузуучуларга карата келишүүчүлүктүн фактыларын чечкиндүү жоюу, бул үчүн коомдук таасир көрсөтүү чараларын, иштеп жаткан мыйзамдардын нормаларын натыйжалуу пайдалануу зарыл. Эмгек тартибин бузуулар СССР Конституциясында белгиленген ак ниет эмгектенүү милдетинен баш тарткандык катары каралууга тийиш.

2. ...Өзүнө тапшырылган участкакто тиешелүү эмгек тартибин камсыз кыла албаган жетекчинин иши, анын ээлеп турган кызматына дал келбегендик катары бааланууга тийиш.

Суроолор жана тапшырмалар

1. 60-жылдардын аягындагы – 80-жылдардын башындагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушунун өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп бер.
2. 60 – 80-жылдардагы Кыргызстандын саясий жетекчилерине мүнөздөмө бер.
3. Документтүү материалдарды пайдалануу менен 80-жылдардын башында жүргүзүлгөн кайра курууларга мүнөздөмө бергиле.
4. Эмне үчүн өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүн түп-тамырынан бери кайра куруунун зарылдыгы келип чыкты?
5. 60-жылдардын ортосундагы Кыргызстандын эл чарбасынын абалына мүнөздөмө бер.
6. 1965-жылдагы экономикалык реформа жана анын натыйжалары жөнүндө айтып бер.
7. Бул мезгилдеги айыл чарбасынын өнүгүшүнө мүнөздөмө бер. Айыл чарбасынын өнүгүшүнө эмнелер тоскоолдук кылган?

§ 19. Маданияты жана руханий турмушу

Билим берүү жана илим. Социалдык-экономикалык чөйрөдөгү терс көрүнүштөр маданиятка жана руханий турмушка таасирин тийгизген. 70–80-жылдарда алар өзгөчө ачык көрүнгөн. Билим берүү тармагында 60–80-жылдарда көптөгөн эксперименттер жүргүзүлүп, саясатташтыруу күчөгөн. 1966–1967-жж. тартып республиканын мектептеринде жаңы программа менен окутуу башталган.

Мурда тыюу салынып келген кибернетика, генетика менен катар эле, философияны, социализмдин саясий экономикасынын жана илимий социализмдин башталгыч курсу орто мектептерде атайын бир курска – коом таануу курсуна бириктирилген жана партиянын тарыхы СССР тарыхы менен окутула баштады. Ошол эле мезгилде Кыргызстан тарыхына бир аз гана саат убакыт бөлүнүп, ал да окуу китептеринин жетишпегендигинен иш жүзүндө окутулбай калган. 8-класстарга «Совет мамлекетинин укуктарынын негиздери» деген курс киргизилген.

1972-ж. КПСС Борбордук Комитети, СССР Министрлер Совети «Жаштарга жалпыга милдеттүү орто билим берүүгө өтүүнү аяктоо жана жалпы билим берүүчү мектептерди андан ары өркүндөтүү жөнүндө» атайын токтом кабыл алды.

Ал эми 1973-ж. «СССРдин жана союздук республикалардын элге билим берүү жөнүндөгү мыйзамдарынын негиздери» бекитилген. Булардын бардыгы тең билим берүү тармагын сапаттык жактан жакшыртууга багытталган эле.

Бул маанилүү документтердин кабыл алынышы Кыргызстандын ар бир гражданына орто билим алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган. Жаштардын акысыз орто билим алуу укугу 1978-ж. кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясына киргизилген. 1981–1982-окуу жылында республиканын бардык типтеги 1734 мектебинде 909,6 миң окуучу окуган. 1979-ж. орто мектепти 85,3 миң окуучу бүтүргөн. 1979-ж. 8-классты бүтүргөн окуучулардын 98,6 пайызы орто мектептерде же атайын орто окуу жайларында окушкан.

Советтик граждандарды «эң эле билимдүү элге айландыруу» эл чарба планына киргизилгендиктен, аны сөзсүз аткаруу керек болгон. Ошол үчүн жакшы натыйжа бербеген кечки жана сырттан окуунун формалары кенири колдонулуп, ага орто билими жок 45 жашка чейинки граждандар тартылган. 1981–82-окуу жылында 101 кечки жана сырттан окуу мектептери иштеп, анда 60 миңге жакын окуучу окуган. Кесипчилик-техникалык окуу жайларынын алдында атайын группалар ачылып, анда да орто билим беришкен.

Жаштарды орто мектептерге тартууну 100 пайызга жеткирүүнү талап кылуу терс көрүнүштөрдү күчөткөн. Билим берүү ишин сандык көрсөткүчтөр аркылуу баалоонун катуу критерийи киргизилип, окуучуларды экинчи жылга калтырууга каршы жана алардын контингентин сактоо үчүн жигердүү күрөш жүргүзүлгөн. Мунун баары орто мектептерде билим берүүнүн сапатын начарлаткан. Билим берүүнү башкаруучу бюрократиялык түзүмдөр мугалимдерди окуучуларга көтөрмөлөп баа коюуга жана ал аркылуу окуу-тарбия процессинде жогорку көрсөткүчтөрдү камсыз кылууга аргасыз кылган. Бул жылдарда мугалимдердин эмгек акысы төмөн болуп, коомдогу кадыр-баркы төмөндөп кеткен. Мугалимдерди өзүнүн негизги жумушунан башка көптөгөн коомдук жумуштарды да аткарууга мажбурлашкан.

60–80-жылдарда окуучу жаштарды эмгекке тарбиялоого өзгөчө көңүл бурула баштаган. Мамлекет алардын баарын каржылоого мүмкүнчүлүгү болбогондуктан көпчүлүк мектептерди мамлекеттик ишканаларга жана колхоздорго шефтик жардам алуучу катары бекиткен. Бул мектептердин шеф-

тик мекеме-ишканалардын алдында көз каранды абалда калышына алып келген.

Бул жылдарда мектептер аралык окуу-өндүрүштүк комбинаттарын уюштуруу жанылык болгон. 70-жылдардын аягында бул комбинаттарга республика боюнча 100 миңден ашык окуучу тартылган. Мектептерди ремонттоо каникул учурунда жүргүзүлүп, ал мектеп мугалимдери жана ата-энелердин күчү менен жасалып калды. Ремонт иштерине шефтик мекемелер да жардам көрсөтүшчү. Алар көпчүлүк учурда ремонт иштери үчүн зарыл материалдарды таап берүүгө жардам берип, ремонт жумуштарын мектеп мугалимдери, жогорку класстардын окуучулары жана ата-энелер жасашчу. Ошондой эле ремонт жумуштарына ата-энелер да каражат топтоп беришчү.

Бул мезгилде Кыргызстанда жогорку жана атайын орто билим берүү өнүккөн. Жогорку окуу жайлары менен техникумдардын тармагы кыйла кеңейип, алардын материалдык-техникалык базасы чындалган. Кыргыз мамлекеттик искусство институту, Фрунзедеги орус тили жана адабияты педагогика институту, Фрунзедеги музыкалык-педагогикалык, Пржевальскидеги, Оштогу, Нарындагы педагогикалык окуу жайлары, Оштогу курулуш, соода, Майлуу-Сайдагы электро-механикалык техникумдары ачылды. Айылдык кесиптик-техникалык окуу жайлары да бир кыйла кеңейген.

Окуу жайларында жогорку билимдүү адистерди даярдоонун сандык көрсөткүчтөрүнө көбүрөөк көңүл бурулган. 80-жылдардын башында республиканын жогорку окуу жайларында 55 миңден ашык студент окуган. Маркстык-лениндик көз караштарды калыптандыруу жогорку окуу жайларынын башкы милдеттеринин бири болгон.

70-жылдардын башында өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдө илимий-техникалык революциянын жаңы этабы баштаган. Бул процесстен СССР да четте калган эмес. Партиялык-мамлекеттик жетекчилик экономиканы экстенсивдүү жолдон интенсивдүү жолго которуу, илимий-техникалык революцияны кеңири жайылтуу милдетин алдыга койгон. 1971-ж. партиянын XXIV съездинде «илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин чарбанын социалисттик системасы менен органикалык түрдө кошуу» милдетин белгиледи. Өлкөдөгү кризистин терендешти Кыргызстандагы илимдин өнүгүшүнө терс таасирин тийгизген.

Илимий кызматкерлердин саны 1980-ж. 8 миңден ашкан. Кыргызстандын илими негизинен жергиликтүү мүнөздө өнүккөн. Табигый, техникалык жана коомдук илимдер боюнча маанилүү фундаменталдык жана прикладдык изилдөөлөр ишке ашырылган. Геология, математика, биохимия, физиология, автоматика, тоо-кен машиналарын жасоо, медицина боюнча бир катар изилдөөлөрдүн натыйжалары СССРде жана чет өлкөлөрдө кеңири белгилүү боло баштаган.

Башка республикалардай эле, Кыргызстандын окумуштууларынын көп эмгектери өз учурунда колдоого ээ болбой, натыйжалуулугу төмөн болду.

Адабият жана искусство. 60–80-жылдардагы карама-каршылыктар Кыргызстандын адабияты менен искусствосуна да таасирин тийгизген. Тоталитардык система көркөм интеллигенциядан өзүнүн демократияны чектөө багытын актоону талап кылган. Искусство чыгармаларынын кадыр-баркы менен партиялык жетекчилик «өнүккөн социалисттик коом адамзат цивилизациясынын жогорку тиби», «совет эли – адамдардын жаны тарыхый жалпылыгы», «партия менен элдин бузулгус биримдиги», «социалисттик демократия – демократиянын жогорку тиби», «социалисттик турмуш образынын» буржуазиялык турмуш образынан артыкчылыгы жөнүндөгү жоболорду бекемдөө аракетинде болгон.

Жазуучулар, сүрөтчүлөр, композиторлор союздары – партиянын расмий багытын жүргүзүүчү уюмдардан болуп калган. 1982-ж. Кыргызстан жазуучулар союзунда 214, сүрөтчүлөр союзунда 95, композиторлор союзунда 22 мүчө болгон. Бул союздардагы партиялык уюмдар чыгармачылык ишке көзөмөлдүк жүргүзүп турушкан.

60-жылдардын аягынан тартып адабият менен искусство жаатында партиялуулук жана элдүүлүк принцибине, «социалисттик реализм» рухуна ылайык жазылган чыгармалар көбүрөөк колдоого алына баштайт. Алар совет элинин социализм жана коммунизм үчүн күрөшүн, эмгекчилердин Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде ооруктагы эмгек эрдиктерин, элдердин достугун жана бүткүл дүйнөнүн эмгекчилеринин интернационалдык тилектештигин даңазалаган чыгармаларды жаратууга тийиш болушкан.

Көркөм чыгармалардын тематикасын жөнгө салуу максатында 70-жылдардын ортосунан тартып мамлекеттик за-



М. Рыскулов.



Б. Бейшеналиев.



С. Чокморов.

каз берүү системасы киргизилет. Бул система кино чыгармачылыгында көбүрөөк тараган жана эркин чыгармачылык иштерге чектөөлөр киргизилген. Көркөм чыгармачылыкка чет өлкөлүк көркөм маданият менен таанышууга чек коюлган. Чыгармачылык сында догматтык баа берүү үстөмдүк кыла баштаган.

Ушул жылдарда өткөн кезенди жана учурдагы кырдаалды талдап чыгып, көркөм өнөргө жаңылык киргизүүгө аракет кылган чыгармалар жаралат. Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повести 1968-ж. СССР Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Кийинчерээк «Ак кеме», «Эрте жаздагы турналар», «Кылым карытар бир күн» деген повесттери жарык көрөт. Жазуучунун чыгармалары дүйнөнүн 80ден ашык өлкөсүнүн тилине которулган. Ч. Айтматов 1977-ж. СССР Мамлекеттик сыйлыгына, 1978-ж. Социалисттик Эмгектин Баатыры деген ардактуу наамга татыктуу болгон. 1980-ж. ага Италиянын Этрурия сыйлыгы ыйгарылган. Т. Касымбеков «Сынган кылыч» деген көлөмдүү романын жазган. Анда өткөн кылымдагы Кыргызстандын түштүгүндөгү болуп өткөн тарыхый окуялар чагылдырылып, маанилүү коомдук, саясий жана социалдык маселелер козголгон.



Т. Океев.



Т. Садыков.

Бүткүл союздук жана дүйнөлүк экранда «Бакайдын жайыты», «Манасчы», «Уркуя», «Биринчи мугалим», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Эрте жаздагы турналар», «Кызыл алма» жана башка фильмдер жогорку баага татыган. Кыргызстандын сүрөтчүлөрү менен скульпторлору Г. Айтиев, Т. Садыков да мыкты чыгармаларын жаратышкан.

Эмгекчи калктын турмуш-тиричилиги. КПССтин ХХІІІ съездинде, Кыргызстан Компартиясынын ХІV съездинде,

бардык жогорку партиялык форумдарда калктын турмуш денгээлин жогорулатуу партиянын эн маанилүү милдеттеринин бири катары белгиленген. 1978-жылдагы Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясында ар бир гражданин эс алууга, саламаттыгын сактоого, турак-жайга ээ болууга, материалдык жактан камсыз болууга укуктуу деп жазылган.

70–80-жылдарда эмгекчилердин реалдуу кирешелеринин өсүү темпи төмөндөй баштаган. Бул мезгилде акчалай киреше кыйла өсөт. Эгерде 1960-ж. өнөр жай кызматкерлеринин орточо айлыгы 88,7 сомду түзсө, 1980-ж. 169,5 сомго жетет. Айыл чарба кызматкерлеринин орточо айлыгы 1960-ж. 52,6 сомду түзсө, 1980-ж. 126 сом болот. Калктын турмуш-тиричилик денгээли алда-канча жогорулайт. Бирок акчалай кирешенин көлөмүнүн көбөйүшү калктын турмуш-тиричилик денгээлин жогорулатуу маселесин толук чече албайт. Ошол эле мезгилде товарлардын баасынын, кызмат көрсөтүү акысынын кымбатташы сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгүн төмөндөтүп жиберет. Калктын акчалай кирешесинин өсүшү эл керектөөчү товарларды чыгаруу менен коштолгон эмес. Эл керектөөчү товарлардын тансыктыгы уламдан улам күчөй берет.

Тансыктыкты чет өлкөлөрдөн кенири керектелүүчү товарларды улам көбүрөөк сатып алуу жолу менен чечүүгө аракеттер болду. Буга батыш өлкөлөрүнө нефть менен газды сатуудан түшкөн он миллиарддаган долларлар жумшалат. Ошол эле мезгилде араб өлкөлөрү да нефтини кенири масштабда экспортко чыгарышкан. Бирок алар нефти сатуудан түшкөн долларларды өнөр жайын түзүүгө, эл чарбасын түп-тамырынан бери кайра курууга, социалдык-маданий чөйрөнү өнүктүрүүгө жумшашкан.

70-жылдардын аягында нефтинин дүйнөлүк баасынын кескин төмөндөшүнүн натыйжасында СССРдин мамлекеттик бюджетинде көп миллиарддык акча тартыштыгы пайда болот. Түзүлгөн оор абалдан чыгуу үчүн жетекчилик алкогольдук ичимдиктерди сатууну көбөйтүп, азык-түлүк жана өнөр жай товарларына бааны жогорулаткан. Акчанын тартыштыгы маселесин чечүү үчүн өнөр жай ишканаларынан түшкөн пайданы гана шыпырып албастан, машиналарды, жабдууларды жаныртууга жумшалуучу каражаттардын бир бөлүгүн алып коюуга чейин барган. Чет өлкөлөрдөн арзан баада өнөр жай товарлары сатылып алынып, ички базарда кымбат баада сатылып жатты. Эгин да сырттан көбүрөөк сатылып алына баштайт. Ушундай жол менен гана өлкөдө баары жайында деген көз карашты түзүүгө аракеттенишкен.

Импорттук товарлар бардыгына жеткен эмес. Чет өлкөдөн алынган товарлар тансык товарлардын катарына кирген. Аны мамлекеттик дүкөндөрдөн тааныштык боюнча гана ала алышкан. Алардын айрымдары алган товарларын базарга алып чыгып кымбат баада сатышкан. Чет өлкөдөн алып келинген кийимдерди аз гана адамдар кийген. Калктын көпчүлүгүнө ата мекендик өндүрүштөн чыккан, төмөнкү сапаттагы кийимдерди кийишкен. Ал эми айыл-кыштактардын карапайым калкы кебез ичтелген купайкелерге жана советтик кирза өтүктөргө жеткенине ыраазы болушкан.


70–80-жылдарда калктын турмуш деңгээли боюнча Кыргызстан жалпы союзда акыркы орундарда турган. Ал эми кыргыздардын өзүнүн турмуш деңгээли Кыргызстанда жашаган башка улуттардан бир кыйла төмөн болгон. Экономикадагы терс көрүнүштөр, чарбанын кыйрай башташы жакынкы жылдарда калктын турмуш деңгээлинин кескин төмөндөшүнө алып келери ачык-айкын боло баштайт.

Бул жылдарда жетекчилик турак-жай маселесин чечүүгө көп аракет жасайт. 1961–1985-жж. республикада 26 976 мин чарчы м же 511,3 мин үй курулуп, 2,6 млн адам же республиканын калкынын үчтөн экиси турак-жай шартын жакшыртышкан. 1985-жылдын аягында республикада 4 млн го жакын адам жашаган. Республиканын борборунда жаны турак-жай райондору пайда болот. Миллиондогон сом акча каражаттарынын жумшалгандыгына карабастан турак-жай маселесин чечүүгө мүмкүн эмес эле. Жүз миңдеген адамдар турак-жай шартын жакшыртууга муктаж болгон.

Бул жылдарда айыл-кыштактарда кыйла өзгөрүүлөр болгон. 1965–1979-жылдарда бардык каржылоо булактарынын, көбүнчө жеке каражаттарынын эсебинен айыл-кыштактарда 9 млн чарчы м турак-жай курулат. Дээрлик бардык кыштактарга электр тогу жеткирилет. Бирок КПССтин 1989-ж. программасында белгиленгендей «шаар менен кыштактын айырмасын жоюу» максаты ишке ашкан эмес. Жергиликтүү калктын 80 пайызы жашаган айыл-кыштактарда жолдор, маданий жана турмуш-тиричилик жактан тейлөө имараттарынын курулушу мезгил талабынан артта калат.

1980-ж. республикада 10400 врач жана 32700 медициналык атайын орто билимдүү кызматчылар иштеген. Ооруканаларда ар бир 10000 адамга эсептегенде орточо 119,4 орун туура келип, дүйнөдө алдыңкы орундарда турган. Бирок ооруканалардын техникалык жабдылышы, тейлөөнүн сапаты төмөн болгон. Чет өлкөлөрдө, өзгөчө өнүккөн алдыңкы өлкөлөрдө өлгөндөрдүн саны кыскарып отурса, СССРде, анын ичинде Кыргызстанда өсүп отурган. 1000 адамга эсептегенде өлгөндөрдүн саны 1965-ж. 6,5тен, 1979-ж. 8,3кө жетет. Өзгөчө бир жашка чейинки жаш балдардын өлүмү азайган жок. Мунун баары коомдогу терең кризистин жетилип келе жаткандыгынын, бардык чөйрөдө терс көрүнүштөрдүн өсүп бара жатканынын белгиси эле.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. 60–80-жылдардагы элге билим берүү тармагындагы мамлекеттин саясатынын негизги багыттарына мүнөздөмө бер.
-  2. Адабият сабагынан алган билимиңди пайдаланып, бул мезгилдеги маданияттын өнүгүшүнүн негизги багыттарын көрсөт.
3. Бул жылдардагы социалдык проблемалар жана калктын турмуш-тиричилик деңгээли жөнүндө айтып бер.
4. Адабият жана искусство жаатындагы чыгармачыл адамдар жөнүндө чакан аңгеме жаз.

§ 20. Коомдук-саясий чөйрөнү реформалоо аракеттери жана калктын жигердүүлүгүнүн өсүшү. Экономикалык өнүгүү

Бурулуштун башталышы. КПСС БКнын апрель (1985-ж.) Пленуму Советтер Союзунун, анын ичинде Кыргызстандын тарыхындагы жаны мезгилдин башталышы болуп калган. Анда коомдук-экономикалык турмуштун көп маселелери жаныча коюлган. М. С. Горбачевдун реформасы «тездетүү», «маалымдуулук», «кайра куруу» деген ураандардын астында башталат. Апрель (1985-ж.) Пленуму өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүн тездетүү багытын жарыяланган.

Илимий-техникалык прогрессти тездетүү аркылуу ата мекендик машина куруунун артта калгандыгын жоюу жана экономикалык өсүш темпинин төмөндөөсүн токтотуу белгиленди. Саясий жетекчилик бул максаттарды экономикалык жана саясий терең өзгөрүүлөрдү киргизбестен эле, эски акимчил-буйрукчул системанын чегинде кыска мөөнөттө ишке ашыргысы келген. Ал үчүн илимий-техникалык прогресстин негизинде өндүрүштү ар тараптан интенсивдештирүү, экономиканы түзүмдүк жактан кайра куруу, эмгекти башкаруунун, уюштуруунун жана стимулдаштыруунун натыйжалуу формаларын киргизүү каралган.

1985-ж. октябрь айында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы Турдакун Усубалиев кызматынан бошотулуп, ордуна Апсамат Масалиев шайланат. Ошондой эле бир катар обкомдордун, райкомдордун партиялык жетекчилери жаныланат. Партиялык жетекчилик кыйла жашарат.

Аракечтикке каршы күрөшүү аракеттери. 1985-ж. майда КПСС Борбордук Ко-



А. Масалиев.

митети жана СССР Министрлер Совети «Аракечтикке жана алкоголизмге каршы күрөшүүнүн чаралары жөнүндө» токтомду кабыл алат. Аракечтикке жана алкоголизмге каршы күрөшүүнүн чаралары буйрукчул-акимчил, бюрократтык ыкма менен жүргүзүлөт. Алгачкы мезгилде ал калктын кенири колдоосуна ээ болот.



С. Ибраимов.

Өлкө боюнча бүтүндөй аймактар «сергектик зоналары» деп жарыялана баштайт. Адегенде айрым айыл-кыштактар, райондор, облустар, андан кийин бүткүл Кыргызстандын аймагы «сергектик зонасы» деп жарыяланат. Арак жана башка алкоголдук ичимдиктерди чыгарган ишканалар суусундуктарды чыгарууга өткөрүлөт. Миндеген гектар жердеги жүзүм жана алма бактары жок кылынат. Ойлонулбай жасалган бул социалдык эксперимент бүткүл өлкөнүн, анын ичинде

Кыргызстандын финансылык системасына доо кетирет.

Спирт ичимдиктерди чыгаруунун кескин кыскарышы, алардын баасынын өсүшү алып-сатарлыкты пайда кылат. Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарында самогон жасай башташат. Канттын, кумшекердин жана андан жасалган тамак-аш азыктарынын жетишсиздиги пайда болот. Ошондой эле бул мезгилде наркомания жана токсикомания сыяктуу терс көрүнүштөр да кенири жайыла баштайт.

1988-ж. тартып 30–40-жана 50-жылдарда жазыксыз жазалангандардын иштери кайрадан каралып, актала баштайт. 1989-жылдын январынын башындагы КПСС БКнын токтому «үчтүктөрдүн», «өзгөчө кеңешмелердин» соттон тышкаркы чечимдерин жокко чыгарат. «Үчтүктөр», «өзгөчө кеңешмелер» деп аталган соттук эмес органдардын чечимдери, ошондой эле жазалана тургандардын тизмесин түзүү жана бекитүү практикасы мыйзамсыздыктын жеткен чеги катары бааланат. Бүткүл СССР боюнча, анын ичинде Кыргызстанда да, жазыксыз жазалоонун көптөгөн курмандыктары акталат. Акталгандардын катарында убагында бүткүл республикага белгилүү болгон көрүнүктүү партиялык жана мамлекеттик ишмерлер, партиянын катардагы мүчөлөрү, партияда жок кызматкерлер, карапайым адамдар да бар эле.

Өткөндө жазыксыз жазалангандарды актоо процесси коомчулукта сталинчиликке каршы маанайды күчөтөт. Сталинчиликти сыңдоо советтик тарыхтын ошол мезгилинде жеке бийлөөчүлүктүн, акимчил-буйрукчул, тоталитардык системанын пайда болушунун, ошондой эле кайра куруунун зарылчылыгын пайда кылган ал системанын кризисинин себептерин аныктоого алып келет.

Калктын коомдук-саясий активдүүлүгүнүн жогорулашы. 1988-ж. аягында – 1989-ж. башында өлкөдө жаны кырдаал түзүлөт. Эгерде буга чейин кайра куруу партиялык-мамлекеттик жетекчиликтин демилгеси менен гана болуп келсе, эми ал «төмөн» түшүп, ага кенири эл массалары да активдүү катыша баштайт.

Маалымдуулук процесси коомдогу саясий активдүүлүктүн өсүшү үчүн зор роль ойноду. Союздук, андан кийин республикалык массалык маалымат каражаттары мурда кенири чөйрөгө белгисиз болгон материалдарды жарыялап жатышты. Алар кыргыз тарыхындагы «ак тактар», 30–50-жылдардагы репрессиялардын материалдары болучу. Мурда унутта калтырылган тарыхый инсандардын аттары кайтарыла баштайт.

Коомдук турмуш тездик менен саясатташа баштайт. Кыргызстанда жаштардын алгачкы дискуссиялык клубдары, саясий клубдары пайда болот. Кыргыз улуттук интеллигенциясынын бир кыйла активдүү бөлүгү тарыхый мурастарды, улуттук тарыхтын жана маданияттын эстеликтерин калыбына келтирүү, аянттарды жана көчөлөрдүн аттарын кайра атоо, жазыксыз жазалангандарды актоо, кыргыз тилинин келечеги жөнүндөгү жана башка маселелерди көтөрүп чыгышат.

1989–1990-жж. пайда болгон жана партиялык комитеттерге көз каранды болбогон жаштардын дискуссиялык, саясий клубдары өз алдынча коомдук турмуштун актуалдуу маселелерин, саясаттын, философиянын, тарыхтын, экономиканын түрдүү маселелерин талкуулашы жаны көрүнүш болуп калат.

Республиканын партиялык-мамлекеттик жетекчилигине көз каранды болбогон «Ашар козголушу кыймылы», «Ош аймагы» сыяктуу кыргыз жаштарынын өз алдынча уюмдары, «Кыргызстан шайлоочулар Ассоциациясы», «Мемориал» коому саясий аренага чыккан. 1990-ж. «Асаба» жана «Атуулдук демилге» деп аталган улуттук-демократиялык бирикме-

лер пайда болгон. Улуттук кайра жаралуу идеялары бүткүл республиканын аймагына жайылат. Майлы-Сайда «Кыргыз демократиялык партиясы», Жалал-Абадда «Демократиялык союз», Кыргыз Мамлекеттик Университетинде «Жаш тарыхчылар Ассоциациясы» уюшулат. Көп шаарларда демократиялык багыттагы анча чоң эмес өз алдынча топтор пайда болот. Республиканын аймагынан тышкары жерде окуган студенттер да өз алдынча жердештик уюмдарын түзүшөт. Жаңыдан түзүлгөн бул уюмдар республиканын коомдук-саясий турмушуна жигердүү катыша баштайт.

Балтика боюндагы республикаларда элдик фронттордун түзүлүшү жана ишмердиги СССРдин башка республикаларындагы саясий турмуштун активдешүүсүнө таасирин тийгизген. Кыргыз интеллигенциясынын алдынкы өкүлдөрүнүн арасында массалык коомдук-саясий уюм түзүү идеясы пайда болгон. Жаңыдан түзүлгөн «Кыргызстан Демократиялык Кыймылы» (КДК) биринчи Курултайында К. Акматов, Ж. Жекшеев, Т. Тургуналиевдер КДКнын тең төрагалары болуп шайланышкан. КДК украиналык «Рухтан», литвалык «Саюдистен» айырмаланып, бир улуттуулук принцибинен чечкиндүү баш тарткан. Бул уюм Кыргыз элинин жана Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын өкүлдөрүн өз айланасына бириктирүүгө умтулат. КДКнын кадыр-баркы тездик менен өсө берет.

Республикадагы коомдук-саясий жигердүүлүктүн партиялык жетекчиликтин көзөмөлүнөн тышкары өсүшү аларды чочулаткан. Бул Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин КДКга кылган мамилесинен көрүндү. КДК Балтика боюндагы республикалардагы элдик фронтторго караганда азыраак радикалдуу болсо дагы Кыргызстан Компартиясынын жетекчилигинин таасирин кыйла төмөндөткөн. Ошондуктан республикалык жана жергиликтүү басма сөздө, теле көрсөтүү жана радио берүү боюнча КДКны бир жактуу сыңдоо кампаниясы башталат. Партиялык жетекчилик КДКнын баркын төмөндөтүүгө жана аны изоляциялоого умтулат. Бул кампанияга партиялык комитеттер аркылуу эмгек коллективдерин, колхозчуларды жана интеллигенцияны тартууга аракет кылат. КДКга каршы республикалык партиялык жетекчиликтин бул кампаниясын облустук, райондук партиялык комитеттер, ишканалардагы жана мекемелердеги партиялык уюмдардын жетекчилери колдоого

алышат. Консервативдүү партиялык жетекчилик республикадагы саясий көзөмөлдү толук сактап калууга жана саясий системаны реформалоону өз кызыкчылыгында жүргүзүүгө аракеттенген.

Партиялык-мамлекеттик жетекчилик Кыргызстандын суверендүү укуктары үчүн күрөшүүдө борбордон жалтактап турду. Москва каршылык көрсөтпөгөн маселелерде гана, алар бир кыйла чечкиндүүлүктү көрсөтүшкөн. 1989-жылдын 23-сентябрында Кыргызстан Компартиясынын толук көзөмөлдүгүндө турган Кыргыз ССР Жогорку Совети тил жөнүндөгү мыйзамды кабыл алат. Анда кыргыз тили мамлекеттик тил деп жарыяланат. Орус тили улуттар аралык катнаштын тили катары таанылып, республикада жашаган бардык улуттардын тилдеринин тең укуктуу жана эркин өнүгүшү камсыз кылынат деп белгиленет.

Мындай мыйзамды кабыл алуу демократиялык чөйрөдө мурда эле козголуп келген. Бир катар союздук республикаларда тил жөнүндөгү мыйзамдар кабыл алынган болчу.

Кыргызстандагы шайлоолор. Кыргыз ССР Жогорку Советинин I сессиясы. 1989-ж. күзүндө басма сөздө «Кыргыз ССРинин Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө», «Кыргыз ССР Эл депутаттарын шайлоо жөнүндө» жана «Кыргыз ССРинин Жергиликтүү Советтерине депутаттарды шайлоо жөнүндө» мыйзамдардын долбоору жарыяланган.

Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү мыйзамдын долбоорунда эки баскычтуу: Кыргыз ССР Эл депутаттарынын съездинен жана Кыргыз ССР Жогорку Советинен турган парламент түзүү каралган. Көпчүлүк союздук республикалардай эле Кыргызстанда да жогорку бийлик органдарын түзүүнүн эки баскычтуу системасын түзүүдөн баш тартылган. Бир баскычтуу Жогорку Совет республиканын жогорку мыйзам чыгаруу органы деп жарыяланат. Ал 5 жылдык мөөнөткө шайланган 350 депутаттан турган. Кыргыз ССРинин тарыхында биринчи жолу депутаттарды альтернативдүү түрдө шайлоо киргизилет.

1990-жылдын февралынын аягында Кыргыз ССРинин Жогорку жана Жергиликтүү Советтерине шайлоолор болуп өттү. Көпчүлүк шайлоо округдарында экиден ашык депутаттыкка кандидаттар катталып, эки турдан кийин гана депу-

таттар шайланган. Партиялык жана мамлекеттик жетекчилер катталган округдардын басымдуу көпчүлүгүндө шайлоолор мурдагыдай эле альтернативасыз негизде өтөт. Ал эми альтернативалуу шайлоого катышкан партиялык комитеттердин жетекчилеринин айрымдары жеңилүүгө дуушар болушат. Жогорку Советке шайланган депутаттардын 90 пайызы Компартиянын мүчөлөрү болгондугуна карабастан, партиялык жетекчилик өз пикирин мурдагыдай тануулай албай калат.

1990-ж. апрелинде болуп өткөн Кыргыз ССР Жогорку Советинин биринчи сессиясында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы Апсамат Масалиев Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы болуп шайланат. Ал биринчи жолу мамлекет башчысынын укугун алат. Мамлекет башчысынын мыйзам чыгаруу органынын курамына кириши мыйзам чыгаруу бийлигин бир кыйла күчөтүп, аткаруу жана сот бийлигин начарлатып, аны Жогорку Советке көз каранды абалга койгон. Сессиянын жүрүшүндө мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин укуктарын так аныктоо, президенттик постту киргизүү сунуштары айтылган.

Биринчи сессияда жер, менчик, ижара жөнүндөгү мыйзамдар кабыл алынат. Сессияда Компартиянын совет коомундагы жетекчилик ролун мыйзамдаштырган 6-берене жөнүндө маселе талкууланып, аны алып салган. Андан мурда 1990-жылдын февралында болуп өткөн КПСС БКнын Пленумунда СССРдин Конституциясындагы Компартиянын жетекчилик ролун мыйзамдаштырган 6-беренени алып салууга макулдугун билдирген. Ал эми март айында болуп өткөн СССР Эл Депутаттарынын III съезди бул жобону алып салган болчу.

Конституциядагы бул жобонун алынып салынышы КПССтин саясий монополиясын кыйратуу үчүн чоң роль ойноду. Саясий плюрализмдин жана көп партиялуулуктун өнүгүшү үчүн жол ачылган. Ошол эле мезгилде Конституцияда социалисттик мамлекеттин саясий түзүлүшүн өзгөрттүү жана анын бүтүндүгүн бузуу максатын койгон саясий партияларды түзүүгө жол берилбейт деген жобо бекитилген.

Өнөр жайдагы «кайра куруу». Кыргызстандын аймагындагы өнөр жай ишканалары продукция чыгарууда башка рес-

публикада жайгашкан ишканалардан көз каранды болгон. Мисалы, Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруу заводу сырьёну, материалдарды, комплекттөөчү тетиктерди өлкөнүн 195 ишканасынан алып турган. Кыргызстан Орто Азиянын башка республикаларындай эле, союзга көбүнчө чийки заттарды жана жарым фабрикаттарды берүүгө адистешип, башка республикалардан болсо, көбүнчө даяр продукциялар ташылып келинген. Көп жылдар бою борбордун мындай саясаты прогрессивдүү көрүнүш жана «өлкөнүн бирдиктүү эл чарба комплексинин» чегинде союздук республикалардын экономикалык интеграциясынын субъективдүү процесси катары сүрөттөлгөн.

КПСС өлкөдө башкы борбордоштуруучу күч катары чыгып, «жогору жактан» танууланган экономикалык байланыштарды жөнгө салып келген. Мурда ишканалардын пландуу көрсөткүчтөрүн көзөмөлдөө мүмкүн болсо, эми ал уламдан-улам кыйындап отуруп, дээрлик мүмкүн болбой калат. Өнөр жайында пландаштыруунун сандык көрсөткүчтөрү өлчөмсүз өскөн. Бул экономика чөйрөсүндөгү өсүп бара жаткан кризистин ачык белгиси эле.

Өнөр жайда «кайра куруу» процесси үстүртөн кайра уюштуруу менен чектелген. Башкаруу аппаратын кыскартуу ушундай чаралардын бири болуп калат. Ал ишканалардын үстүнөн болгон бюрократиялык көзөмөлдү начарлатып, алардын өз алдынчалыгын кеңейтүүгө тийиш эле. Бирок ал союздук республикалардын укугун азайтууга алып келген. Башкаруу аппаратын кыскартуу жана финансы каражаттарын үнөмдөө деген шылтоо менен бир катар республикадагы башкаруу органдары жоюлат.

Мындай абалдан чыгуунун бирден-бир жолу – терең экономикалык реформаларды жүргүзүү эле. Аны жүргүзүүнүн зарылдыгы ачык-айкын болуп калган.

Айыл чарбасынын абалы. Экономиканын агрардык секторундагы процесстер да ушундай эле жол менен өнүгүп отурган. Агро өнөр жай комплексин башкаруу жөнүндө жобо бекитилген. СССР агро өнөр жай комитети жөнүндөгү жобого ылайык Кыргызстанда да мурдагы жети министрликти жана ведомстволорду бириктирген Мамлекеттик агроөнөр жай комитети (агропром) түзүлөт. Анын курамына республикадагы 178 колхоз, 291 совхоз, чарбалар аралык жана башка айыл чарба ишканалары кирген.

Республиканын облустарында, райондорунда агро өнөр жай бирикмелери түзүлөт. Башкаруудагы бул кайра куруулар акимчил-буйрукчул системанын чегинде жүргүзүлгөн жана ал айыл чарбасынын өнүгүшүн тездете алган жок. Айыл чарбасы калктын жан башына эсептегенде зарыл болгон азык-түлүк продуктуларын өндүрө албайт. Тамак-аш продуктуларынын негизги түрлөрүн жан башына керектөөнүн деңгээли жалпы союздук керектөөнүн биологиялык нормасынын 50–60 гана пайызын түзгөн.

Азык-түлүк продуктуларынын жетишсиздиги социалдык абалды курчутуп, жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчиликти агрардык саясатта жаңы жолдорду издөөгө аргасыз кылат. Айылда чарба жүргүзүүнүн альтернативдүү формаларына уруксат кылына баштайт. Жерди бир же бир нече үй-бүлөгө 50 жылга чейинки мөөнөткө ижарага берүүгө жана андан алынган продукцияга өз алдынча ээлик кылууга уруксат берилет. Ошондой эле колхоздорго да өз алдынчалык берүү каралган. Бирок бул чаралардын натыйжасы аз болгон.

Колхоздор өз алдынчалыкты ала алган жок. Алар мурдагыдай эле райондук бийликтердин түздөн-түз көзөмөлү астында калып, алар продукция өндүрүүнү жана мамлекетке тапшырууну пландаштырышкан, өзүмдүк участкактордун аянтынын нормасын аныкташкан. Ижаралык кыймыл да кенири тарай алган жок. Кыштакта чарба жүргүзүүнүн жаңы ыкмаларын таратууга колхоз-совхоз жетекчилери да тоскоолдук кылышкан. Алар партиялык жетекчиликтеги консервативдүү элементтер менен бирдикте жерге үстөмдүгүн уланта беришкен. Анын натыйжасында айыл чарба өндүрүшү төмөндөй берет. Ошентип колхоз-совхоздор өзүнүн жашоого жөндөмсүздүгүн көрсөттү.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Ч. Айтматовдун Кыргызстан Компартиясынын XIX съездинде сүйлөгөн сөзүнөн:

...Мен ушул чабан жана заман деген бир маселе көтөрөт элем... Чабан менен заманды айкалыштырып, салыштырып көрөлүчү. Биздин канчалык артта калганыбызды, биз канчалык кедей экенибизди мына ошондо байкайсыңар, биз дагы эле өзүбүзгө өзүбүз ыраазы болуп жүрөбүз. Кырка жетпей чабандын тиши түшөт. Кырка чыкпай чабандын аялы ооруга чалдыгып кемпир болот. Балдарына билим бере албайт. Балдары өсүп жетилип, шаарга качат, качып келип жанагыларга кошулат. Интеллекти-

син да анчалык өзгөртүп кетпейт же бир окуу жайына кире албайт. Шаардагы заводдорго, индустриялык ишканаларга орношо албайт. Айтор, чабандар үчүн эмне деген жылчыгы жок турмуш болуп атат. Муну жетекчилерибиз жана баарыбыз ойлонолу.

Суроолор жана тапшырмалар

1. КПСС БКнын апрель (1985-ж) Пленумунун мааниси кандай? «Тездетүү» багыты эмнени билдирген? Ал кандай максаттарды көздөгөн?
2. КПССтин XXVII съездинин жана Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинин чечимдерине мүнөздөмө бер.
3. 80-жылдардын экинчи жарымында Кыргызстан Компартиясынын кадыр-баркынын төмөндөшүнүн себептери эмнеде?
4. 80-жылдардын аягындагы калктын коомдук-саясий жигердүүлүгүнүн өсүшүнө кайсы факторлор таасир эткен?
5. Биздин өлкөдөгү, анын ичинде Кыргызстандагы экономикалык кризистин себептери жана өзгөчөлүктөрү эмнеде?
6. 80-жылдардын экинчи жарымында экономикалык кырдаалды жакшыртуу боюнча кандай чаралар көрүлгөн жана алар эмне үчүн жакшы натыйжаларды берген жок?
7. 80-жылдардын экинчи жарымындагы Кыргызстан айыл чарбасынын абалына мүнөздөмө бер.
8. Колдонмо дептердеги тапшырманы аткар.

§ 21–22. СССРдин кыйрашы жана көз каранды эмес Кыргыз мамлекетинин жаралышы

Ош коогалаңы жана анын республикадагы коомдук-саясий кырдаалга тийгизген таасири. Демократиянын жана маалымдуулуктун өнүгүшү өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда да көптөн бери топтолуп, чечилбей келе жаткан проблемаларды ачыкка чыгарды. Кыргызстан Орто Азиянын башка республикаларындай эле өлкөнүн чийки заттарды өндүрүүчү базасына айландырылгандыктан, социалдык өнүгүшүнүн жана социалдык камсыз болушунун деңгээли боюнча көптөгөн союздук республикалардан артта калган.

Республика боюнча жүз миңдеген адамдар, анын ичинде, Ош облусунан эле 60 миңдей адам же ар алтынчы үй-бүлө турак-жайдын кезегинде турушкан. Алардын көпчүлүгү ондогон жылдар бою турак-жайдын кезегин күтүп, жеке менчик квартираларда, жатаканаларда жашаган жана мыйзамдуу жол менен квартира алуу мүмкүнчүлүгүнө ишенимин жоготкон кыргыз жаштары эле. Орто Азиянын башка республикаларындай эле Кыргызстанда булардан башка да көптөгөн чечилбеген маселелер топтоло берген. Алардын баа-

ры калктын, өзгөчө жаштардын арасында нааразылыкты пайда кылган.

Ушундай шарттарда, 1990-ж. жайында Ош облусунда кайгылуу окуялар – кыргыздар менен өзбектердин ортосунда кагылышуулар болгон. Бул республикадагы партиялык органдардын жөндөмсүз саясатынын натыйжасы эле. 1990-ж. 2-мартында Ош облусунун Жалал-Абад шаарында жашаган өзбек улутундагы Улуу Ата Мекендик согуштун, эмгектин ардагерлеринин тобу СССР Жогорку Советинин Улуттар Советинин төрагасы Р. Н. Нишановго, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы А. Масалиевге, «Известия ЦК КПСС» журналы жана «Советская Киргизия» гезитинин редакцияларына атайын арыз менен кайрылышкан. Анда кайра куруу мезгилиндеги жакшы жылыштарды белгилеп өтүү менен бирге, арыз ээлери айрым татаал маселелерге да токтолгон. Алар республикада улуттардын тең укуктуулугун жана тендигин камсыз кылуу үчүн Кыргыз ССРинин курамындагы Ош автономиялуу облусун түзүүнү сунуш кылышкан. Жогорку партиялык жетекчилик бул арызга өз убагында принциптүү баа бербестен, билмексенге салып коюшкан. Бул сепаратисттик маанайлардын өрчүшүнө алып келген.

4-июнда жер участкаларынын айланасында жана башка себептер боюнча келип чыккан Ош шаарындагы кыргыздар менен өзбектер ортосундагы талаш-тартыштар кандуу кагылышууга айланат. 6-июнь күнү Ош шаары толук жабылып, шаарга аскер бөлүктөрү киргизилет. Ошол эле күнү кечинде Ош окуясына байланыштуу Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы А. Масалиев теле көрсөтүүдөн чыгып сүйлөгөн. Бирок анын достукка, бир туугандыкка чакырган сөздөрү кечигип айтылгандыктан, абалды жакшыртууга таасир эте алган эмес. Массалык кагылышуулар улана берет.

6-июнь күнү шаарга кошумча аскер күчтөрүнүн келиши менен абалды толук көзөмөлгө алып туруу мүмкүнчүлүгү түзүлүп, массалык кагылышуулар токтотулат. Бирок абалдагы эле оор бойдон калат. Шаар иш жүзүндө камалоо абалында калат. Шаардын ичиндеги кагылышуулар адамдардын курман болушуна жана кыйроолорго алып келген. 155 адам өлүп, 845 адам жарадар болот, 262 турак үйлөр,

24 дүкөн жана башка курулуштар, 67 автомашина өрттөлөт жана жок кылынат, ишканалар иштебей калат.

5-июнда Өзгөн шаарынын автостанциясындагы жана базарындагы массалык мушташуулар улуттар аралык кагылышууга айланат. Кандуу кагылышуулар түнкү саат эки-үчтөргө чейин уланып. 6-июнь күнү танга маал аскер бөлүктөрүнүн киргизилиши менен кагылышуулар басандайт. Кандуу кагылышуулардын натыйжасында көптөгөн адамдар курман болуп, турак-жайлар өрттөлөт.

Оштогу жана Өзгөндөгү кагылышуулар аймактагы абалды чегине жеткире курчуткан. 7-июнда мындай курч кырдаал Ош облустунун дээрлик бардык райондорунда жана Өзбекстандын Анжиян облусунун чектеш райондорунда түзүлөт. Республиканын борборунда да абал абдан курчуйт. Натыйжада 7-июнда Фрунзе шаарында да өзгөчө абал киргизилет.

Кошумча аскердик күчтөрдү киргизүү жолу менен гана Ош облусунун аймагындагы массалык кагылышууларды токтотууга жана абалды көзөмөлдүккө алууга мүмкүн болот. Бирок абал дагы эле оор бойдон кала берет.

Ош облусунда болгон кайгылуу окуялар республиканын жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилиги үчүн чон сыноо эле. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы Апсамат Масалиевден эл чечкиндүү жана акылман чечимдерди күткөн эле. Бирок ал элдин ишеничин актай алган эмес. Анын чечкинсиздиги элдин нааразылыгын пайда кылган. Эл өз нааразылыгын ачык эле айта баштайт.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинде да, Кыргыз ССР Жогорку Советинде да Ош облусундагы кайгылуу окуяларга терең талдоо жүргүзүлгөн жок. Тескерисинче, аны өздөрүнүн саясий максаттары үчүн пайдаланышып, республикадагы демократиялык күчтөрдү жаманатты кылууга аракеттенишет. А. Масалиевдин Кыргызстан Компартиясынын XIX съездиндеги докладында демократиялык күчтөр «ээнбаштыкты уюштурушуп, маселени митингдер, курулай кыйкырыктар менен чечүүгө» аракет кылышкан экстремисттик маанайдагы элементтер катарында сүрөттөлөт.

Кыргызстандын биринчи президентин шайлоо. 1990-ж. 22-октябрында Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясы

республикада Президенттик постту киргизүү маселесин талкуулап, атайын мыйзам кабыл алат. Сессия кабыл алынган мыйзамга ылайык республиканын биринчи Президентин шайлоого киришет. Бирок биринчи жолу көрсөтүлгөн кандидаттар А. Жумагулов, Ж. Аманбаев, А. Масалиевдердин бири да жетиштүү добуш топтой алышкан эмес. Сессия жаңы кандидаттарды көрсөтүү чечимин кабыл алат. Экинчи жолу көрсөтүлгөн кандидаттардын ичинен көпчүлүк добушка ээ болуп, Аскар Акаев жеңишке жетишти. Ошентип, 1990-жылдын 27-октябрында Кыргызстандын биринчи Президенти альтернативдүү негизде шайланат.

Мамлекеттик бийликке мурдагы партиялык-мамлекеттик түзүмдөр менен терең байланышы болбогон, окумуштуу-академик, интеллигент, стандарттуу эмес ой жүгүрткөн адам келет. Аны бир дагы партия же коомдук кыймыл көтөрүп чыккан эмес. Жаңы президенттин мурда даярдалган командасы да жок эле.

Мамлекеттик суверендүүлүк жөнүндө декларация. Жаңы шайланган Жогорку Советтин трибунасынан мурда улутчулдук катары күнөөлөнүп келген суверендүүлүк, өз алдынчалуулук идеялары айтыла баштаган. Прогрессивдүү көз караштагы Аскар Акаевдин Кыргызстандын биринчи Президенти болуп шайланышы суверендүү, көз каранды эмес мамлекетти түзүү процессин тездеткен. Тунгуч Президенттин чечкиндүү аракеттери жана демократиялык маанайдагы депутаттардын колдоосу бул процессти ылдамдатууга оң таасирин тийгизген.

1990-ж. 15-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин үчүнчү сессиясында маанилүү тарыхый документ «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларация» кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү «республиканын мамлекеттик бийлигинин бардык аймагында үстөмдүгү жана тышкы катнаштарда көз каранды эместиги» катары мүнөздөлгөн. Декларациядагы эн маанилүү бул жобо, ондогон жылдар бою калыптанган СССРдин мыйзамдарынын союздук республикалардын, анын ичинде Кыргызстандын мыйзамдарынан үстөмдүгүн, анын мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарынын союздук органдарга баш ийүүчүлүгүн, союздук борбор менен республиканын ортосундагы мамилелердеги тенсиздикти жок кылууга багытталган.

Декларацияда «...жер, анын байлыктары, аба мейкиндиги, токойлору, суулары, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү бардык жаратылыш ресурстары, маданий жана тарыхый баалуулуктары, ошондой эле республиканын эли түзгөн бардык экономикалык жана илимий-техникалык потенциалы, анын улуттук байлыгы, өзгөчө менчиги болуп саналат» деп жарыяланат.

Декларацияда «...Республика башка мамлекеттер менен түз мамилелерди ишке ашырат, алар менен келишим түзөт, дипломатиялык, консулдук, соода өкүлчүлүктөрүн алмашат, эл аралык уюмдардын ишмердигине катышат» деп белгиленген.

Кыргызстандын суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларациянын кабыл алынышы анын тарыхындагы жаны баракты ачкан. Эми коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө терен кайра курууларды ишке ашыруу үчүн зарыл болгон укуктук негиздер түзүлө баштаган.

1991-жылдын 17-мартындагы референдум. 1990-ж. аягында 1991-ж. башында Советтер Союзунда абал бир кыйла татаалданат. СССРдин андан ары жашашын, анын курамындагы элдердин, республикалардын жана жалпы Союздун укуктарын камсыз кылууга жөндөмдүү жаны мамлекеттик-укуктук формаларды иштеп чыгуу зарыл болгон. СССРдин 1977-ж. Конституциясында союздук республикалардын мамлекеттик суверендүүлүгүнө укугу формалдуу түрдө бекемделгенине карабастан, СССР иш жүзүндө унитардык мамлекет болгон жана анда партиялык-мамлекеттик жана тармактык органдар чечүүчү роль ойногон. Демократиялаштыруу процессинин башталышы менен өлкөнүн мурдатан бери калыптанган унитардык түзүлүшүн кайра карап чыгуунун зарылдыгы келип чыккан.

Жаны союздук келишимди иштеп чыгуу жана ага ар түрдүү ондоолорду киргизүү учурунда үч түрдүү көз караштын түзүлүшүнө алып келген. Орто Азия республикалары жана Азербайжан – федерацияны, Россия, Украина, Белоруссия – конфедерацияны, Балтика боюндагы республикалар жана Грузия – СССРдин курамынан чыгууну жакташты. Эми жаны союздук келишимге кол коюу кандай шарттарда болорун элестетүү да кыйын болуп калды. Союз көз алдыда кыйрай баштаган.

Ушундай кырдаалда жалпы союздук жетекчилик тарабынан СССРди сактап калуу маселеси боюнча 1991-ж. 17-мартында референдум өткөрүү белгиленет. Анда «Бардык улуттардын укуктары жана эркиндиктери толук денгээлде камсыз кылына турган тең укуктуу суверендүү республикалардын жаңыланган федерациясы катары Советтик Социалисттик Республикалар Союзун сактап калуу зарыл деп эсептейсинби?» деген суроо коюлган.

Референдумга республикада жашаган калктын 92,8 пайызы катышып, алардын 94,6 пайызы суверендүү республикалардын жаңыланган федерациясын жактап добуш беришкен. Коомдук сурамжылоого калктын 81,6 пайызы катышып, алардын 62 пайызы жактап добуш беришкен.

Бирок референдумду өткөрүү СССРдеги саясий кырдаалды жакшыртпастан, тескерисинче, аны андан ары татаалданткан. Референдумга расмий түрдө 9 республика гана катышкан. Ал эми 6 республика: Эстония, Латвия, Литва, Грузия, Армения, Молдова референдумга катышкан эмес.

Август окуялары. 1991-ж. 19-августундагы өлкөдөгү антиконституциялык төңкөрүштүн натыйжасында Кыргызстандын суверендүү өнүгүшү, анын демократиялык жетишкендиктери коркунуч алдында калган. Мамлекеттик төңкөрүштү жасашкан адамдарды борборго баш ийген аскердик өнөр жай комплекси, армия, мамлекеттик коопсуздук жана ички иштер органдары колдоого алышкан. Аны КПССтин реакциячыл элементтери да активдүү колдошкон.

Мамлекеттик төңкөрүштү жасаган адамдардын бардык иш-аракеттеринен өлкөдөгү демократиялык процесстерди токтотуу, акимчил-буйрукчул, тоталитардык системаны сактап калуу, союздук келишимди кайра карап чыгуу жана ССР Союзунун унитардык мүнөзүн сактап калуу максатын көздөгөндүгү көрүнгөн. Бул ишке ашса Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларациядагы жоболорду жокко чыгарып, аны мурдагыдай укугу чектелген республикага айландырмак.

Демократиялык күчтөрдүн, алардын лидерлеринин каармандыктары жана туруктуулугу тоталитардык режимдин жеңишинин жолуна өтө алгыс бөгөт болгон. Россиянын Президенти Б. Н. Ельцин башында турган элдин каршылыгына учурап, антиконституциялык, реакциячыл төңкөрүш ишке

ашпай калган. Заговорчулар камакка алынып, мыйзамдуулук калыбына келтирилген.

Кыргызстандын көз карандысыздыгы жарыяланышы. Антиконституциялык, реакциячыл төңкөрүш ишке ашпай калгандан кийин өлкөдө кескин өзгөрүүлөр башталат. Мас-салардын коомдук аң-сезими жана саясий жетилгендиги болуп көрбөгөндөй өсөт. СССРдин унитардык мамлекет катары кыйрашы тездеп, М. Горбачевдун таасири жана бийлиги ылдамдык менен начарлап, борбордук бийликтин мурдагы башкаруу органдарын таратуу башталат.

Көп союздук республикалар өздөрүнүн көз карандысыздыгын жарыялашат. 1991-ж. 31-августундагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин сессиясы тарыхый документти – «Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларациясын» кабыл алган.

Декларация «Кыргыз Республикасын – көз карандысыз, суверендүү демократиялык мамлекет» деп салтанаттуу жарыялаган. Кыргыз Республикасынын аймагы бир бүтүн жана бөлүнгүс, анда республиканын Конституциясы гана колдонулат, ал өзүнүн эл аралык укуктун жалпыга таанылган принциптерин колдой тургандыгын билдирген. Ошентип дүйнөнүн саясий картасында жаны, өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет – Кыргыз Республикасы пайда болот.

Көз карандысыздык жарыялангандан кийин жалпы союздук органдардын көзөмөлдүгүнөн кутулуп, бардык бийликти өз колуна топтой баштаган. Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен 1991-ж. 3-декабрда Кыргыз Республикасынын Улуттук Гвардиясы, декабрдын аягында ички иштер аскерлери түзүлгөн.

Көз каранды эместиктин шарттарында 1991-жылдын 12-октябрында республиканын Президентин жалпы элдик добуш берүү жолу менен шайлоо болгон. Аскар Акаевдин позициясы бул учурда ушунчалык күчтүү болгондуктан, башка бир да кандидат түздөн-түз президенттик шайлоого аны менен бирге атаандашып чыгууга батына алган эмес. Добуш берүүгө жалпы шайлоочулардын 89,03 пайызы катышып, алардын 95,3 пайызы А. Акаевди жактап добуш беришкен.

СССРдин кулашы жана КМШнын түзүлүшү. Ишке ашпай калган август төңкөрүшү консервативдүү күчтөрдүн СССРди мурунку калыбында сактап калуу үчүн жасаган акыр-

кы аракетин болгон. Төнкөрүштүн ишке ашпай калышы менен Союздун бузулуу процесси тездеген. Союздук республикалар өздөрүнүн көз каранды эместигин жарыялап, улуттук гвардия жана аскер бөлүктөрүн түзүүнү, согуштук өнөр жай ишканаларын көзөмөлдүккө алууну баштаган. 1991-ж. 9-сентябрында СССР Литванын, Латвиянын жана Эстониянын көз карандысыздыгын расмий тааныган. Бир нече күндөн кийин алар БУУнун тең укуктуу мүчөлөрү болуп калат. СССРдин курамында 12 республика калат.

Президент М. С. Горбачев башында турган СССРдин Жогорку жетекчилиги Союзду жаны экономикалык келишим менен бекемдөөгө аракет кылган. 18-октябрда 8 республика: Армения, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Россия Федерациясы экономикалык ынтымакташтык жөнүндөгү келишимге кол коюшкан. Бирок бул келишим иш жүзүндө аткарылган эмес.

7-8-декабрда Брест шаарынын жанындагы Беловежья Пуца токоюнда жайгашкан өкмөттүк резиденцияда Белоруссия Жогорку Советинин төрагасы С. Шушкевич, Россиянын Президенти Б. Ельцин, Украинанын Президенти Л. Кравчук жолугушуп, Советтер Союзу жашоосун токтотту деп билдиришкен. Анда мурдагы СССРдин курамындагы бардык мамлекеттердин кириши үчүн жол ачык болгон Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан. Борбордук Азия республикаларынын жетекчилери Ашхабадда КМШга кошулууга ниеттенгендиктерин билдиришкен.

1991-ж. 21-декабрында мурдагы СССРдин курамына кирген 11 мамлекеттин (Азербайжан, Армения, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан, Молдова, Россия Федерациясы, Тажикстан, Украина, Өзбекстан, Түркмөнстан) жетекчилери Алматыда жолугушат. Жолугушууда Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюлуп, Алматы Декларациясы кабыл алынат. Декларацияда тең укуктуулуктун принцибинде «Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигинин түзүлүшү менен Советтик Социалисттик Республикалар Союзу өзүнүн жашоосун токтотот» деп жарыяланган.

25-декабрда М. С. Горбачев СССРдин жоюлгандыгына байланыштуу СССРдин Президентинин милдетин аткарууну токтоткондугун билдирген. Ошентип формалдуу түрдө федера-

тивдүү мамлекет деп аталып, ал эми иш жүзүндө унитардык мамлекет катары жашап келген Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР) эч кандай кан төгүүсүз, жанжалсыз, тынчтык жол менен жоюлуп, анын ордуна көз каранды эмес мамлекеттердин жаңы биримдиги – Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештиги түзүлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Москвадан шифротелеграмма. Жашыруун

Союздук республикалардын Компартияларынын БКсынын, партиянын райкомдорунун, крайкомдорунун, обкомдорунун биринчи катчыларына.

Өзгөчө абал киргизилгендигине байланыштуу СССРдеги өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитетке көмөк көрсөтүүгө коммунисттерди катыштыруу боюнча чараларды көргүлө.

Практикалык иш-аракетиңерде ССР Союзунун Конституциясын жетекчиликке алгыла.

БКнын Пленуму жана башка чаралар жөнүндө кошумча кабарлайбыз. Секретариат. 19-август. 1991-жыл.

2. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин Бюросунун билдирүүсүнөн:

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросу өлкөнү кризистен алып чыгууга советтик жетекчиликтин багытын, ушул максаттарда көрүлүп жаткан өзгөчө чараларды колдой тургандыгын билдирет.

Биз СССРдеги өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитеттин совет элине кайрылуусундагы өлкөдөгү кырдаалга берилген баага кошулабыз.

Биз жумушчуларды, дыйкандарды, эмгек интеллигенциясын ушул кыйын кырдаалда граждандык тынчтыктын урматында биригүүгө СССРдеги Өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитеттин органдарына биздин коомубузду кризистен алып чыгуу боюнча анын өтө оор ишине колдон келишинче көмөк көрсөтүүгө чакырабыз.

3. Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаевдин билдирүүсүнөн:

...Кийинки эки күндүн окуялары 1991-жылдын 19-августунда өлкөдө антиконституциялык төңкөрүш болгондугуна эч кандай шек туудурбайт. Эми бийликке борборго баш ийген аскердик өнөр жайлык комплексе, армияга, мамлекеттик коопсуздук органдарына жана ички иштер органдарына таянышкан реакциячыл саясий күчтөрдүн келишкендиктери даана билинди...

Кыргыз Республикасынын прогрессивдүү коомдук күчтөрү аскердик-партиялык козголоңду айыптоо менен чыгышты. Республиканын Компартиясынын Борбордук Комитетинин жетекчилиги мына мында өзгөчөлөнгөн абалды ээлешти. Алар демократияга жана Конституцияга каршы чыгышты, өздөрүнүн жеке максаттары, өзүмчүлдүк, саясий амбициялары үчүн өзүлөрүн өз элинин кызыкчылыктарын тебелөөгө жөндөмдүү саясий конъюнктурщиктер катарында көрсөтүштү...

Биздин суверенитетке, биздин демократиялык жетишкендиктерге, адам баласынын кадимки турмушун жөнгө салуу боюнча өзүбүз жетишкендердин бардыгына өлүм коркунучу пайда болду...

Биз чакан мамлекетпиз, бизде армия жок, бирок биз өзүбүздүн суверендүүлүгүбүздү, өзүбүздүн эркиндигибизди коргойбуз...

...Мен сиздердин колдооңуздарга ишенем. Республиканын бардык жарандарынын: кыргыздардын жана орустардын, өзбектердин жана украиндердин, бардык башка улуттардын адамдарынын ынтымагы жана биримдүүлүгү гана бизге апат кырсыкты болтурбоого мүмкүнчүлүк берет.

4. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларациясынан:

Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети 1990-жылдын 15-декабрында кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндө Декларацияга» негизденип жана Кыргыз Республикасынын Конституциясын (Негизги Законун) жетекчиликке алып:

1. Кыргыз Республикасын – көз карандысыз, суверендүү демократиялык мамлекет деп жарыялайт.



2. Кыргыз Республикасынын аймагы бир бүтүн жана бөлүнгүс, анда Кыргыз Республикасынын Конституциясы колдонулат.

3. Кыргыз Республикасы өзүнүн эл аралык укуктун жалпыга таанылган принциптерин колдой тургандыгын баса белгилейт...

4. Союздук Республикалардын жана дүйнөлүк коомчулуктагы өлкөлөрдүн парламенттерин Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын таанууга чакырат...

Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети Кыргыз Республикасынын элин ушул Декларациянын негизинде биздин мамлекетти чыныгы суверендүү жана укуктук мамлекетке айландыруу үчүн баш кошууга чакырат.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. Кыргызстандагы улуттар аралык жаңжалдын чыгышынын себептери кайсылар? Ал республикадагы коомдук-саясий кырдаалга кандай таасирин тийгизген?
-  2. Президенттик постту киргизүүнүн себептери жана президенттик бийликтин алгачкы жыйынтыктары кайсылар?
3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларация кандай кырдаалда кабыл алынган? Тарыхый мааниси.
4. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларациянын негизги жоболоруна мүнөздөмө бер.
5. 1990-жылдын күзүндөгү коомдук-саясий кырдаалдын курчушу эмне менен шартталган?
6. 1991-жылдын 17-мартындагы референдумду өткөрүү эмне менен шартталган? Анын демилгечиси ким болгон?
7. 1991-жылдын август айындагы мамлекеттик төңкөрүштүн ишке ашпай калышынын себептерин анализде. Кыргыз Республикасынын Президентинин, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин ж. б. коомдук уюмдардын позицияларына баа бер.
8. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация кандай кырдаалда кабыл алынган жана ал кандай тарыхый мааниге ээ болгон?
9. СССР качан жана кандай шарттарда жашоосун токтоткон?

§ 23. Кыргызстан көз карандысыздыктын алгачкы он жылында

Жаңы социалдык-саясий кырдаал. Кыргыз Республикасынын көз каранды эместигинин жарыяланышы, Коммунисттик партиянын ишмердигинин токтошу, СССРдин кулашы Кыргызстанда жаңы социалдык-саясий кырдаалдын түзүлүшүнө алып келген.

1993-жылдын 5-майында Конституциянын долбоору Жогорку Кеңеште талкууланып, кабыл алынган. Бул жалпы элдик майрам — Кыргыз Республикасынын Конституциясынын күнү деп жарыяланган.

Конституция боюнча мамлекеттик бийлик: мыйзам чыгаруучу бийликти — Жогорку Кеңеш, аткаруучу бийликти — өкмөт жана жергиликтүү башкаруу органдары, сот бийлигин — Конституциялык сот, Жогорку сот, Арбитраж соту, жергиликтүү жана башка соттор жүргүзүп, ишке ашырат.

Кыргыз Республикасынын президентин шайлоо. 1995-жылдын 24-декабрындагы жана 2000-жылдын 29-октябрындагы шайлоолордо атаандаш талапкерлердин катышуусу менен өтүп, шайлоочулардын басымдуу көпчүлүк добушу менен А. Акаев Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланган.

Кыргызстандын экономикалык абалы. СССРдин кулашы менен эски экономикалык система да кыйраган. Шериктештиктин бардык өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстанда да экономиканын абалы



Эркиндик монументи.



Кыргыз Республикасынын тунгуч
Президенти А. Акаев инаугурация
учурунда. 2000-ж.

кескин начарлаган. Жалпы Союздук чарба жүргүзүүгө ылайыкталып, өз алдынча даяр продукция чыгарууга жараксыз завод-фабрикалар иштебей токтоп калган. Ошентип Кыргызстандагы экономикалык реформаны эң кыйын шарттарда баштоого туура келген. СССРден мураска калган өндүрүштүк потенциалдын базасында комплекстүү, бир бүтүн жана

гармониялуу өнүккөн улуттук экономиканы түзүү үчүн фундаменталдуу проблемаларды чечүүнү оор шарттарда жүргүзө баштоого туура келген.

Менчиктештирүү жана анын алгачкы натыйжалары. 1991-ж. 20-декабрында Кыргыз Республиканын Жогорку Кеңеши «Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана ээлик кылуунун жалпы башталыштары жөнүндө» мыйзамын кабыл алган. Мыйзам Кыргыз Республикасында атаандаштыктын шарттарында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана эркин ээлик кылуунун жалпы башталыштарын аныктаган. Мыйзам боюнча мамлекеттик жана коммуналдык ишканалар, мамлекеттик турак-жай фонду, башка мамлекеттик мүлк менчиктештирүүгө жатат. Ал эми жер, анын байлыктары, токойлору, суулары жана башка табигый ресурстары, маданий жана тарыхый байлыктары менчиктештирилбейт.

Менчиктештирүү процесси адеп башталганда айкындык, ачык-жарыя, атаандашкан соода аукциондору жок жүргүзүлөт. Мындай шарттарда иш жүзүндө артыкчылык айрым инсандарга (жетекчиликтерге), эмгек коллективдерине берилген. Бул менчиктин «ортоктошуп» кетишине жана көбүнчө жабык-көмүскө түрдөгү акционердик коомдордун түзүлүшүнө мүмкүндүк берип, бир далай менчикти эмгек коллективдеринин атына жамынып мамчиновниктердин «өз энчисине басып алышына» алып келген.

Менчиктештирүүнүн жогорку темптери соода, коомдук тамактануу жана турмуш-тиричилик жактан тейлөө тар-

мактарында болгон. Мамлекеттик эмес сектор өнөр жайынын бүткүл продукциясынын дээрлик 50 пайызын, айыл чарба продукциясынын 75 пайыздан ашыгын чыгарып, чекене товар жүгүртүүнүн дээрлик 90 пайызын камсыз кылып калган.

Айыл чарбасынын абалы. 1992-ж. башында Россия жана башка КМШ өлкөлөрүндө баалардын кескин түрдө эркин коё берилиши айыл чарбасынын абалын ого бетер начарлаткан. Энергиялуу заттарга, жер семирткичтерге баа кескин жогорулаган шарттарда жарым жандуу колхоздор менен совхоздор өз алдынча жашоого жөндөмсүз болуп калышкан.

Мындай оор шарттарда айыл-кыштакта чарбачылык жүргүзүүнүн жаңы формаларын өнүктүрүү боюнча чукул чараларды көрүү, айыл чарбасында мамлекеттик жана жеке менчик секторунун ыңгайлуу шайкештигин табуу, алардын атаандаштыгынын механизмин ишке киргизүү жана ошонун негизинде республиканын калкын азык-түлүктүн негизги түрлөрү, жеңил жана текстиль өнөр жайын сырьё менен камсыз кылууга, айыл чарба продукцияларын көбүрөөк экспортко чыгарууга жетишүү зарыл эле.

Жер реформасын жүргүзүүдө кыйла кемчиликтер да кетирилген. Аны жүргүзүүнүн башталышында башаламандык көбүрөөк орун алган. Жерди, малды акысыз жапырт таркатып берүүнүн натыйжасында начар колхоздор менен совхоздор майда-майда жеке менчикчил натуралдык чарбаларга бытырап бөлүнөт. Алардын башкаруу түзүлүшү, чарба жүргүзүү ыкмалары мурдагыдай эле кала берген. Бул майда жетекчилердин көбөйүшүнө алып келген, бирок алардын көрсөткүчтөрү жакшы болгон эмес.

1998-ж. 17-октябрда жерге жеке менчик укугу тууралуу маселе боюнча жалпы элдик референдум өткөрүлүп, аны калктын басымдуу көпчүлүгү колдоп чыккан. 2000-жылдын декабрында Президент А. Акаевдин демилгеси менен Жогорку Кеңеш жерди сатууга жана сатып алууга тыюу салган беш жылдык мораторий тууралуу берене алынып салынат. Натыйжада дыйкандар жер үлүшүнө ээ болуп, жердин чыныгы ээси болуп калышкан.

Улуттук валютаны киргизүү. 1992-ж. башында Россияда, Украинада, КМШнын башка өлкөлөрүндө баанын күтүүсүздөн эркин коё берилиши, бирдиктүү акча аймагында тур-

ган Кыргызстанда да баанын жогорулашына алып келген. Ал экономикалык кризисти курчутуп, өндүрүштүн төмөндөшүн жана инфляциянын өсүшүн тездеткен. 1992-ж. сентябрь жана декабрь айларынын аралыгында инфляция орто эсеп менен айына 25 пайызга, ал эми 1993-ж. биринчи кварталында 36 пайызга жеткен.



Улуттук валютанын үлгүлөрү.

Ушундай кырдаалда 1993-ж. 4-майда Президенттин демилгеси менен улуттук валютаны – сомду киргизүү чечими кабыл алынган. 10-майдан тартып сом пайдаланыла баштайт. Улуттук валютанын – сомдун киргизилишинин негизги максаты инфляцияны ооздуктоо жана өлкөнүн экономикасына таасир тийгизүүнүн механизмине ээ болуу менен рынок реформаларын жүргүзүүнү тезирээк баштоо, республиканы кризистен алып чыгуу эле. Кыргызстандын жетекчилигинин чечкиндүү аракеттеринин натыйжасында улуттук валюта – сомду турукташтыруу мүмкүнчүлүгү түзүлгөн.

Бүгүнкү күндө кыргыз сому Борбордук Азияда гана эмес, КМШ өлкөлөрүндө да эң туруктуу валюталардын бири болуп эсептелет. Туруктуу улуттук валютанын болушу өлкөдөгү экономикалык реформаларды ийгиликтүү жүргүзүү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

Кыргызстандын эл аралык аренага чыгышы. СССР кулап, Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин ал эл аралык аренада колдоого жана таанылууга ээ боло баштайт. 1991-ж. 27-декабрында АКШ Кыргызстандын көз каранды эместигин тааныган. 1992-ж. 1-февралында Орто Азиянын жана Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу – Бишкекте АКШнын, Вашингтондо Кыргыз Республикасынын элчилиги ачылган. Азыр Бишкекте 20дан ашык чет өлкөнүн элчиликтери, өкүлчүлүктөрү жана дүйнөнүн 20дан ашык өлкөсүндө Кыргызстандын элчилиги, өкүлчүлүгү иштеп жатат. Он жыл ичинде дүйнөнүн 130дан ашык мамлекети Кыр-



Кыргыз Республикасынын желеги жана герби.

Кыргыз Республикасынын көз каранды эместигин тааныган, 96 мамлекет менен дипломатиялык байланыш түзүлгөн. АКШ, Германия, Түркия, Англия, Кытай, Индонезия, Малайзия, Филиппин жана башка өлкөлөргө Кыргызстандын Президентинин расмий иш сапары менен барышы жана башка өлкөлөрдүн жетекчилеринин Кыргызстанга расмий иш сапары менен келиши анын кадыр-баркын көтөрүүгө шарт түзгөн.

1992-ж. тартып Кыргызстан эл аралык уюмдарга тең укуктуу мүчө болгон. 30-январда Кыргызстан ОБСЕге мүчө болот. 2-мартта Кыргызстан БУУнун мүчөлүгүнө кабыл алынып, ошол эле күнү Нью-Йорктогу анын имаратынын алдында анын мамлекеттик желеги илинген.

БУУга мүчө болуу Кыргызстан үчүн тарыхый мааниге ээ болгон окуя. Анткени мындан ары Кыргызстан өз проблемаларын дүйнөлүк коомчулукка билдирип турууга жана ал жерде өз сунуштары, демилгелери менен чыгууга мүмкүнчүлүк алган. Анын айрымдары колдоого алынууда. Кыргызстандын сунушу боюнча 2002-жылы Эл аралык тоо жылы деп жарыяланган.

Кыргызстан ЮНЕСКО жана башка эл аралык уюмдарга тең укуктуу мүчө болуп, анын бул уюмдардагы өкүлчүлүктөрү ачылган. 1998-ж. күзүндө КМШ өлкөлөрүнүн ичинен биринчи болуп Бүткүл Дүйнөлүк соода уюмуна мүчө болуп калды. Республиканын делегациясы Шериктештиктин аймагындагы куралдуу жанжалдарды жөнгө салуу боюнча бир катар сунуштар менен чыккан.

Кыргызстандын тышкы саясатынын негизги багыттары эл аралык уюмдардын ишмердигине катышуу, алыскы жана жакынкы чет өлкөлөр менен эки тараптуу мамилелерди, эл

аралык экономикалык байланыштарды түзүү жана өнүктүрүү болду.

Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин башка өлкөлөрдө жашаган боордош кыргыздар менен тыгыз байланыш түзө баштайт. 1992-жылдын 24-августунан 1-сентябрына чейин Бишкек шаарында болуп өткөн Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы мунун ачык күбөсү.

1992-ж. кыргыздардын жалпы саны 3 млн го жакындап, алардын алтыдан беш бөлүгү Кыргызстанда, 500 миңге жакыны башка аймактарда жашашкан. Россия менен Кытай империялары чек араларды тактаганда, Түркстан АССРин улуттук-аймактык жактан кайра бөлүштүргөндө көптөгөн кыргыздар жердеген ата конуштары менен кошо Кытайдын, Тажикстандын, Өзбекстандын карамагында калган. Кыргыздардын айрым топтору Казакстанда, Россияда, Украинада, Балтика боюнда, Кавказ тарапта, Ооганстанда, Түркияда, Пакистанда, ошондой эле Европа жана Америка өлкөлөрүндө, Жакынкы Чыгышта, Индияда, Австралияда жашашат.

Чет жерлерде жашаган кыргыздардын бир тобу революция, граждандык согуш, коллективдештирүү убагында СССРден жана Кытайдан качкандар, ошо качкындардын тукумдары. Ал эми айрымдары Ата Мекендик согуш учурунда жоо туткунуна түшүп, согуштан кийин сталиндик репрессиядан чочулап эл-жерине кайтпай калгандар жана алардын балдары эле.

Курултайга дүйнөнүн бардык булун-бурчтарында жашаган кыргыздардын өкүлдөрү келишкен. Курултайдын негизги иши башталганга чейин алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөн келген меймандар Ала-Тоо аймагынын облустарын кыдырышып, чыгармачыл кошундарда, коомдук кыймылдарда, демилгелүү уюмдарда жолугушкан. 29–30-августта Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы Токтогул атындагы Мамлекеттик филармонияда ишин уланткан.

Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев курултайдын ачылышында анын катышуучуларын куттуктап сөз сүйлөгөн. Андан кийин курултайдын меймандары жана катышуучулары да сөз алышкан. Алардын бардыгы Кыргыздардын бүткүл дүйнөлүк биринчи курултайын чын жүрөктөн куттукташып, бардык кыргызстандыктарга республиканын

алдында турган экономикалык жана социалдык кыйынчылыктарды тезирээк жоюуну, калктын турмуш денгээлин жогорулатуу жана көз каранды эмес мамлекет катары Кыргызстандын эл аралык кадыр-баркын көтөрүү үчүн бардыгын жасоо тилектерин билдиришкен.

Курултайда кыргыздардын кайра жаралышынын эл аралык фондусунун жобосу бекитилген. Кыргызстандын эл жазуучусу Т. Касымбеков анын төрагалыгына шайланган. Ошондой эле, курултайдын катышуучуларынын кайрылуусу кабыл алынган.

Чет өлкөлөр менен өз ара мамилелерди жөнгө салуу. Борбордук Азия өлкөлөрү менен тыгыз байланыш түзүү Кыргызстан үчүн өтө маанилүү болгон. 1994-ж. 30-апрелде Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстан Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү келишимине кол коюшкан. Бул экономикалык кызматташтык чөйрөсүндөгү ар кандай тоскоолдуктарды алып салып, өз ара пайдалуу тыгыз байланыштарды түзүүгө жол ачкан. 1998-ж. мартта бул келишимге Тажикстан кошулган.

Кыргызстан КМШ өлкөлөрү менен эки тараптуу жана көп тараптуу мамилелерди түзүүгө умтулган. 2000-ж. 10-октябрда түзүлүп, Россияны, Белоруссияны, Казакстанды, Кыргызстанды жана Тажикстанды бириктирген жана Евроазиялык экономикалык шериктештик уюмуна кошулган. Анын негизги максаты болуп КМШнын бирдиктүү экономикалык мейкиндигин түзүү саналат.

Борбордук Азия аймагында стабилдүүлүктү сактоого жана эл аралык терроризмге каршы күрөшүү үчүн 1996-ж. Шанхайда курамына Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Россия, Тажикстан кирген «Шанхай бешилтиги» түзүлгөн. 2001-ж. 14–15-июлда Шанхайдагы юбилейлик жыйында Өзбекстан толук укуктуу мүчө болуп кабыл алынган, уюм «Шанхай кызматташтык уюму» болуп аталат.

Улуттар аралык мамилелер. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда 80ден ашык улуттардын өкүлдөрү жашайт. Жаны шарттарда улуттар аралык мамилени өркүндөтүү зарылчылыгы пайда болгон.

1994-ж. 21–22-январында Президент А. Акаевдин колдоосу астында республикада жашаган бардык элдердин өкүлдөрү катышкан Кыргызстан элдеринин Биринчи Курул-

тайы Бишкекте ачылган. Курултайда Кыргызстан элинин Ассамблеясы (КЭА) түзүлгөн, анын Уставы кабыл алынып, жетекчи органы – КЭАнын Совети шайланган, «Кыргызстан элдеринин Биринчи Курултайынын Кайрылуусу», «Биримдиктин, тынчтыктын жана ынтымактын Декларациясы» кабыл алынган.

1994-ж. 26-сентябрында Бишкекте Достук үйү ачылат. Достук үйүнө республикадагы улуттук-маданий борборлор жайгашат. Бүгүнкү күндө республикадагы улуттук-маданий борборлор улуттар аралык ынтымакты сактоодо, улуттардын маданий кызыкчылыктарын коргоодо маанилүү роль ойноп жатат.

СССР кулагандан кийин Кыргызстанда да тышкы миграция маселеси кыйла курчуп, орус тилинде сүйлөгөн калктын көчүп кетүүсүн күчөттү. Орустар, немецтер, украиндер, белорустар экономиканын ар түрдүү тармактарында иштеген он миңдеген адистер, мугалимдер, врачтар, илимдин жана маданияттын ишмерлери, башкаруу чөйрөсүндөгү кызматкерлер көчүп кетишкен. Булардын баары өлкөбүздүн чарбалык өнүгүшүнө орду толгус зыянын тийгизген.

Азыркы учурда республиканын жетекчилиги тышкы миграцияны токтотуу боюнча көп аракеттерди жасап жатат. Анын натыйжасында 1995-ж. тартып тышка көчүп кеткендердин саны кыскарып, мурда көчүп кеткендердин айрымдары кайра көчүп келүүдө.

Тышкы экономикалык байланыштар. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин тышкы экономикалык байланыштарды иш жүзүндө жаныдан баштоого туура келет. СССР жашап турганда тышкы соода борбордун толук монополиясы болуп, анын көзөмөлү астында жүргүзүлгөн. Кыргызстан жалпы өнөр жай өндүрүшүндөгү экспорттун үлүшү боюнча мурдагы союздук республикалардын ичинен эң арткы орунду ээлеген. 1980–1990-жж. бул көрсөткүч бар болгону 0,7–0,9 пайызды гана түзгөн.

Кыргызстандын натыйжалуу тышкы экономикалык уюмдарга катышуусу маанилүү ролду ойногон. 1992-ж. Эл аралык валюта фондуна, Европалык реконструкциялоо жана өнүгүү банкына, экономикалык кызматташтык уюмуна, Ислам конференциясына, 1993-ж. Ислам өнүгүү банкына мүчө болуп кирген.

СССР кулагандан кийин экономикалык байланыштардын үзүлүшү, өндүрүштүн төмөндөшү республиканын бюджетине терс таасирин тийгизген. Бул финансылоонун тышкы булактарын изилдөөгө аргасыз кылат. 1992-ж. Кыргыз өкмөтү 35,9 млн доллар өлчөмүндөгү кредитке Кытай, Швейцария, Европалык кызматташтык Комиссиясы менен кол койгон. Бирок иш жүзүндө Швейцариядан алынган 1,74 млн доллар Дүйнөлүк Банкка, Эл аралык финансы корпорациясына жана Инвестицияны гарантиялоочу Эл аралык Агенствого мүчөлүк акыларды төлөөгө жумшалган.

1993-ж. тартып чет элдик кредиттердин көлөмү кескин өскөн. Бүгүнкү күндө алардын жалпы суммасы 2 млрд доллардан ашты. Эл аралык валюта фонду, Дүйнөлүк Банк, Европалык өнүгүү жана реконструкциялоо банкы, Азия өнүгүү банкы жана Ислам өнүгүү банкы сыяктуу Эл аралык финансы уюмдары Кыргызстанга женил шарттарда кредит берүүдө. Алардын кредиттери 30–40 жылдык мөөнөткө берилип, үстөк пайызы 0,5–3 пайызды түзөт жана ал 10 жылга чейин кошулбайт. Бул берилген кредиттер рынок экономикасынын мыйзамдары боюнча өнүккөн коомду түзүүгө багытталган радикалдуу реформаларды жүргүзүүгө арналган. 1995-ж. тартып мөөнөтү келген кредиттерди төлөп берүү башталган.

Баткен коогаланы. 1999-ж. июль-октябрь айларында Кыргызстандын тынчтык турмушун бузууну көздөгөн эл аралык террорчулар мамлекеттик чек араны бузуп, Баткен, Чон-Алай аймактарына басып кирген. Бул күтүлбөгөн жерден болгондуктан, республика үчүн бир топ чыгымдарды, оор жоготууларды алып келет. Душманды кыргыз жеринен кууп чыгуу үчүн салгылаштарда Кыргызстандын 28 жоокери курман болгон. 2000-ж. август-сентябрь айларында эл аралык террорчулар басып кирүүгө кайрадан аракет кылышат. Аларды кубалап чыгуу учурунда 34 кыргызстандык жоокердин өмүрү кыйылган. Куралданган эл ара-



Баткенде курман болгон жоокерлерге эстелик.

лык террорчуларга каршы күрөш элдин биримдигин бекемдеди. Кыргыз эли өзүнүн көз каранды эместигин, өз бейкутчулугун коргоого жөндөмдүү экендигин дагы бир жолу далилдей алган.

Эл аралык террорчуларга каршы күрөшүү максатында, Кыргызстан коопсуздук кепилдиктеринин чегинде эки тараптуу жана көп тараптуу келишимдерге кол койгон. Бишкекте штаб-квартирасы жайгашкан Шанхай кызматташтык уюмунун антитеррордук борбору жана Кант аэродромунда авиациялык бөлүктү түзүү каралган. Ошондой эле Афганистандагы эл аралык террорчуларга каршы күрөшүү үчүн «Манас» аэропортунун базасында АКШ башында турган антитеррордук коалициянын аскердик базасы түзүлгөн.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстан өз алдынчалыкка жетишкенден кийинки жаңы социалдык кырдаалга мүнөздөмө бер. Өткөөл мезгилдин маңызы эмнеде жана анын Кыргызстандагы өзгөчөлүктөрү кандай?
2. Көз каранды эместиктин шарттарындагы Кыргызстандагы бийлик бутактары жөнүндө ой жүгүрт. Демократиялык өнүгүүнү камсыз кылуу үчүн үч бийлик бутагын бөлүштүрүүнүн зарылчылыгы барбы? Бул багытта бизде абал кандай?
3. Улуттук валютанын киргизилиши, анын мааниси кандай болгон?
4. 90-жылдардын биринчи жарымындагы улуттар аралык мамилелердин абалына мүнөздөмө бер. Улуттар аралык ынтымакты сактап калуу үчүн кандай иш-аракеттер жасалууда?
5. Эгемендүү Кыргызстандын эл аралык аренага чыгышына кайсы себептер шарт түзгөн?
6. Кыргызстандын тышкы байланыштары жөнүндө реферат даярда.
7. Колдонмо дептердеги таблицаны толтур.

§ 24. Кыргызстан демократиялык өнүгүүнүн жаңы этабында

Аксы окуясы. Аксы окуялары Кыргызстандын сонку тарыхынан бекем орун алды. 2002-жылдын 17-мартында Жалал-Абад облусунун Аксы районундагы Боспиек айылында бийликтин өзүм билемдигине, кыргыз жеринин бир бөлүгүнүн (90 мин га) Кытайга берилишине каршы чыккан куралсыз демонстранттарга укук коргоо органдары тарабынан ок атуучу курал колдонулуп, кийинки күнү куралсыз адамдарды куугунтуктоо улантылган. Депутат Азимбек Бекназаровдун камакка алынышы толкундоолорго алып келген.



«Шейит мазарындагы» митинг-реквием.

Бийликтин элге каршы аракеттеринин кесепетинен Аксы районунун алты тургуну курман болгон, көп күндүк саясий ачкачылык жарыялоодон Бишкекте бир адам каза болгон.

Оппозиция өлкөнүн бир катар райондорунда жана Бишкекте нааразылык акцияларын өткөрөт. Аксы окуясы премьер-министр Курманбек Бакиевдин жана анын өкмөтүнүн отставкага кетишине алып келип, Президент А. Акаевге болгон ишенимди төмөндөткөн.

Демократияны өнүктүрүүдө Аксы окуяларынын өзгөчө ролу эске алынып, ошондой эле кайгылуу окуялардын курмандыктарынын жаркын элесине урмат көрсөтүү максатында Кыргыз Республикасынын учурдагы Президенти Алмазбек Атамбаевдин жарлыгы менен 2012-жылдын 17-марты «Аксы окуяларын эскерүү күнү» деп жарыяланды.

Жарлыкта Аксы окуялары Кыргызстандын демократиялык өнүгүүсүнүн бурулуш этабы болуп калгандыгы белгиленген. «Аксы окуялары бизге элдин жана бийликтин биримдигин чындоонун зарылдыгы, өлкөнүн бүтүндүгүн камсыз кылуу, коомдогу тынчтыкты жана ынтымакты сактоо жөнүндө эскертет. Мурдагы бийликтин элдин кызыкчылыгына көңүл кош мамилеси 2005-жылдын Март революциясына алып келсе, кийин бийлик түзүмдөрүнүн криминал менен коюн-колтук калып кетүүсү 2010-жылдагы Апрель революциясын шарттаган» – деп айтылат жарлыкта.

«Шейит мазар» деп аталган бул ыйык жайга Бишкекте ачкачылык жарыялап каза болгон Шералы Назаркулов, Аксы окуясында бийликтин огунан каза тапкан Бегалы Че-

тинбаев, Сатинбай Үркүнбаев, Кадыркул Сапаралиев, Советбек Тагаев, Элдияр Үмөталиев, Медетбек Бекмуратов сыяктуу азаматтардын ысмы чегерилген.

Биринчи элдик революция. 2005-ж. март айынын аягында өлкөдө, коомчулукта бир жактуу эмес баа алган окуялар болуп өттү. Айрымдары аны элдик революция, экинчилери мамлекеттик төнкөрүш деп аташууда. Ушундай пикирлерге карабастан, март окуяларынан кийин адамдардын маанайлары кыйла өзгөрүлдү. Эми адамдар өз пикирин эркин айтып калышты. Бийликте тургандардын өз ыйгарым укуктарын сактап калууга болгон аракети бул нааразылыктардын негизги себеби болду. Аналитиктердин пикири боюнча, референдумдар аркылуу Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү, президенттин ыйгарым укуктарын кеңейтти.

Бийликтин бардык баскычтарында коррупция, мамлекеттик кызматтарды сатуу практикасы кеңири тамырын жайды. Маалыматы бар адамдардын сөздөрүнө караганда, министрлик кызматтын баасы жүз миңден миллион АКШ долларына чейин жеткен. Бул процесс бийликтин бүткүл вертикалы боюнча чынжырлашкан реакцияны пайда кылган. Эмгек акысы мурунку деңгээлинде сакталса да жабык инфляция жылына 20–25% жетип калктын орточо кирешеси күнүнө 1 АКШ долларын да түзгөн эмес.

Булардын бардыгы калктын массалык нааразылыгын жана бийликке, биринчи кезекте, мамлекет башчысына карата өтө терс мамилесин пайда кылат. А. Акаев калктын кыйла бөлүгү жана элита тарабынан, өлкөнү саясий жана экономикалык кыйроого алып келе жаткан адам катары кабыл алып калышты. Ушундай шарттарда, бийлик өкүлдөрү мүмкүн болгон бардык каражаттардын жардамы менен парламенттик көпчүлүккө ээ болууга, өздөрүнүн бийлик укуктарын сактап калууга аракет жасашкан. Шайлоолор көп сандаган мыйзам бузуулар, бурмалоолор менен коштолгон. Оппозициянын БШКга жана сотторго кайрылган даттануулары жана доо арыздары көңүлдүн сыртында кала берген. Оппозиция деле бийлик колдонгон ыкмаларды колдонгонун, бирок административдик ресурстун күчүнө туруштук бере албаганын айта кеткенибиз абзел. ММКнын маалыматтары боюнча шайлоолордо бийликтин жактоочулары, бизнесмендер, башка мамлекеттердин жарандары да женишке жетишкен.

Аткаруу жана сот бийлигинин аракеттери, ачык эле көрсөтүлгөн бардыгына жол берүүчүлүк, шантаж, коркутуп-үркүтүүлөр, сатып алуулар, жалпылап айтканда, шайлоочулардын пикирин эске албай коюулар өлкөнүн дээрлик бардык аймагын камтыган, калктын жигердүү каршылыгын пайда кылган. Оппозициянын лидерлери бийликке ишеним көрсөтүшпөй, болуп өткөн шайлоолорду жараксыз деп табуу жана президенттик шайлоолор болгонго чейин эски парламенттин ыйгарым укуктарын сактоо, парламентке шайлоолорду президенттик шайлоолордон кийин өткөрүү талабын коюшту. Бирок оппозиция да бир жактуу болгон эмес. Аларды А. Акаевди жана анын чөйрөсүн бийликтен четтетүү аракти гана бириктирип турган. Жалал-Абад жана Ош облустарында, Нарын облусунун Кочкор районунда жергиликтүү бийликти алмаштырып, башкаруунун элдик органдарын түзгөн курултайлар өткөрүлөт.

Бул окуялар чет өлкөлүк массалык маалымат каражаттары тарабынан кыйла даражада терс мааниде кабыл алынды. Бийлик Жалал-Абад жана Ош шаарларында күч колдонууга барган. Курманбек Бакиевдин маалыматы боюнча, 20-марттагы ИИМдин күчтөрүнүн облустук администрацияны бошотуу операциясынан кийин Жалал-Абаддын медициналык мекемелерине 23 адам кайрылган. Жети киши, алардын ичинен эки киши октон жана бир аял — «газдан ууланган» деген диагноз менен бейтапканага жаткырылган. Тургундардын кыжырдануусу ички иштер башкармалыгын штурмалоого айланып, ал колго даярдалган өрттөөчү каражаттардын жардамы менен өрттөлүп, административдик имараттарды жаны басып алууларга жана массалык баш аламандыкка айланат. Ошто нааразылык билдиргендердин позицияларын калыбына келтирүү кыйла тынч формада өтөт.

Бийликтердин бул аракеттери оппозициянын радикалдашуусуна алып келген. Айрым россиялык саясатчылар нааразылык акциясын кескин сындап чыгышты жана президентти чечкиндүү аракеттерди көрүүгө чакырат. 22-мартта мамлекет башчысын колдогон шашылыш митинг уюштурулуп, оппозиционерлерди камакка алуу башталат. 23-мартта Бишкекте ОМОНдун күчү менен антиакаевдик манифестация кууп таркатылат. 24-мартта борбордун башкы аянтындагы митингчилерге каршы провокациялар өкмөттүк

имараттарды штурмалоого айланат. Кыска мөөнөттүн ичинде өкмөттүк имаратты козголончу топ ээлеп алат. Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев 24-марттын экинчи жарымында өлкөнү таштап кетет. Имаратты басып алуу мародёрчулук менен коштолот.

Бийлик К. Бакиев башында турган оппозициялык күчтөрдүн колуна өтөт. 24-март күнү кечинде эки палаталуу парламент премьер-министр Н. Танаевдин отставкасын кабыл алып, К. Бакиевди премьер-министрдин милдетин аткаруучу, ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын Президентинин милдетин аткаруучу кылып дайындайт. Ошол эле күнү кечинде Бишкекте массалык талоон жана мародёрлук башталат. Мародёрлуктан 107 объект жабыркап, келтирилген материалдык зыяндар 100 млн дон ашык АКШ долларын түзүп, 50 минден ашык адам иш орундарынан ажырайт.

Андан кийин, апрелде өлкөнүн парламенти Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаевдин отставкасын кабыл алды. Отставка кабыл алынгандан үч ай өткөндөн кийин, б. а. 2005-ж. 10-июлунда Кыргыз Республикасынын Президентине кезексиз шайлоо өткөрүлөт. Кыргыз Республикасынын Президентинин постуна 20га жакын адам сунуштарын беришет. Ф. Куловдун Кыргыз Республикасынын Президентинин постуна көрсөтүлүшү менен, өлкөдө татаал саясий кырдаал түзүлөт. Өлкөдөгү саясий кырдалды стабилдештирүү, улуттар аралык ынтымакты жана өлкөнүн бүтүндүгүн сактоо, жарандык тынчтыкка жетишүү, коомдогу регионалдык, этникалык жана башка белгилер боюнча бөлүнүп-жарылууларга жол бербөө максатында, эки талапкер: К. Бакиев жана Ф. Кулов, саясий союз түзүүгө барышат. Алардын ортосунда келишим түзүлүп, ал боюнча Ф. Кулов өз кандидатурасын коюудан баш тартат жана президенттик шайлоолордо К. Бакиев женип калса, ал өлкөнүн премьер-министринин постуна дайындала турган болот. Аталган саясий союз, Бакиев-Кулов тандеми деп аталган. Борбордук шайлоо комиссиясына 5 кандидат: А. Айткеев, К. Бакиев, Т. Үмөталиева, Т. Бакир уулу, К. Дуйшебаев каттоодон өтүшөт. Курманбек Бакиев шайлоочулардын 88,65% добушун алат. **Курманбек**



К. Бакиев.

Бакиев элдин көпчүлүк добушу менен Кыргыз Республикасынын экинчи Президенти болуп шайланат. Сентябрьда өлкөнүн парламенти, премьер-министр Феликс Кулов башында турган өкмөттүн курамын бекитет.

Апрель революциясы. 2010-жылдын 7-апрелинде экинчи элдик революциясынын натыйжасында, Кыргызстандын экинчи Президенти Курманбек Бакиев бийликтен кетирилген. Анда 2005-жылдын мартындагы окуялардан айырмаланып, Бишкектин борбордук аянтында катардагы жарандардын жана милиционерлердин каны төгүлгөн. Башкаруучу режимге каршы чыккан элдик революция учурунда бийликтин огуна Бишкектеги Ак үй алдында 88 адам курман болуп, 1 миң 500дөн ашыгы жарадар болот. 500дөн ашуун адам атылган октон түрдүү жарат алып, ооруканага түшкөн. Кандуу окуядан берки эки жыл ичинде жарадар болгондордун дагы жыйырмага жакыны каза болду.

2010-жылы 7-апрелде бийликтен кулаган Курманбек Бакиев өлкөнүн түштүгүнө, андан соң Беларуска качып кеткен. Мамлекетти башкарууну 8-апрель күнү түзүлгөн 14 кишиден турган убактылуу өкмөт колуна алган. Оппозициялык лидерлердин бири **Роза Отунбаева** жаны Баш мыйзам кабыл алынганча убактылуу өкмөттү жетектеп, 2011-жылдын декабрына чейин өлкөдө президенттик кызматты аткарат.

2010-ж. 27-июнунда Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаны редакциясы тууралуу референдум болуп өтөт. Референдумда Конституциянын жаны редакциясынын долбоорун колдоп добуш бергендердин саны 90,58%ти түзгөн. Кызуу саясий талаш-тартыштардын кырдаалында өткөн бул референдумдун жыйынтыгы менен Роза Отунбаева, бир жарым жылдык мөөнөткө *Кыргыз Республикасынын өткөөл мезгилдеги Президенти болуп шайланат.*



Р. Отунбаева.

Кыргызстан президенттик республикадан парламенттик республикага айланат. Анын демилгечилеринин ою боюнча, уруучулдук мамилелер сакталып турган шарттарда, парламенттик республика саясий күчтөрдүн тең салмактуулугун сактап, авторитаризмге кайтып келүүгө жол бербейт. Мындан тышкары, башкаруунун парламенттик формасы улуттук азчылыктардын да саясатка катышуусуна шарт түзөт.

2011-жылдын 10-октябрында парламенттик шайлоолор болуп өтүп, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаны редакциясына ылайык 120 адамдан турган бир палаталуу парламент – Жогорку Кенеш түзүлөт.

2011-жылдын 30-октябрында Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматына шайлоо болуп өтөт. Кыргыз Республикасынын Президенти кызматына Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу 86 адам суурулуп чыгышып, алардын 15 адамы шайлоого катышат. Атаандаш талапкерлердин катышуусу менен өтүп, шайлоочулардын дээрлик 64% добушу менен **А. Атамбаев** Кыргыз Республикасынын кезектеги Президенти болуп шайланат.

Улуттук мурастарга – олуттуу мамиле. Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев «Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү терендетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыкка кол койгон.

Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүү боюнча мамлекеттик бийлик органдары менен жарандык коомдун системалуу иши элдин биримдигин чындоого жана мамлекеттүүлүктү өнүктүрүүгө олуттуу салым кошо алат. Ал экономиканы жана социалдык чөйрөнү өнүктүрүү, жарандардын коопсуздугун камсыз кылуу жана коррупцияга каршы күрөшүү боюнча көрүлүп жаткан чаралардын комплексинде заманбап коомду жана гүлдөп-өнүккөн өлкөнү курууга, жарандык атуулдукту жана өлкө үчүн сыймыктануу сезимин калыптандырууга тийиш.

Кыргызстандын элинин көп улуттуу үй-бүлөсү 100дөн ашык этностордун өкүлдөрүнөн куралган. Мамлекет ар бир этностун тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүүгө, жайылтууга болгон адамдардын умтулуусун урматтоого жана кубаттоого милдеттүү. Муну менен бирге ар бир кыргызстандык өзүнүн диний ишенимин жана этностук таандыктыгын

КРнын Президенти
А. Атамбаев ант
берүү аземи
учурунда.



унутпай, эң оболу өзүн Кыргызстандын жараны экендигин андап-түшүнүп жана аны менен сыймыктана тургандай шартты түзүү зарыл.

Кыргызстанды прогрессивдүү демократиялык өнүктүрүү максатында жарандык бирдейликтин, өлкөнүн биримдигин жана маданий көп түрдүүлүгүн сактоо үчүн жарандардын биргелешкен жоопкерчилигинин негизинде коомду баш коштуруу зарыл. Бул милдетти чечүү кыргызстандыктарда тарыхты урматтоо, өткөнү менен сыймыктануу, элдин руханий жана маданий дөөлөттөрүн билүү жана аздектөө сезимин тарбиялоосуз мүмкүн эмес.

Кыргызстандын элинин тарыхый-маданий мурастарын сактоо жана кенири таанытуу маселелерине жетиштүү көңүл жана ресурстар бөлүнбөй келген. Кыргыздардын «Манас» эпосу дүйнөлүк адабияттын жалпы таанылган эстелиги гана болуп саналбайт. Философиялык терең маңызга ээ болгон чыгарма кыргыз элинин тарыхынын жана руханий турмушунун мин жылдык тажрыйбасын чагылдырган элдик акыл-ойдун уюткулуу кенчи болуп эсептелет. Көптөгөн муундар «Манас» эпосунун саптарында тарбияланган, ал саптар бүгүнкү XXI кылымга да бап келип турат. Жарандардын, өзгөчө жаштардын эпосту жакшы билбегендиги анын маанисин жана ролун кемитип, терс тенденцияларды, анын ичинде жердешчиликти жана улутчулдукту жаратат, бул тарыхый жана маданий тамырларды, муундардын өз ара байланышын жоготууга барабар.

25-апрелде, Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев «Кыргыз Республикасынын Президентине



КР Президенти
А. Атамбаев
ЕврАзЭСтин
саммитинде.

караштуу тарых илимин өнүктүрүү боюнча Комиссияны уюштуруу жана Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарынын «Мурас» Фондун түзүү жөнүндө» Жарлыкка кол койгон.

Жарлыкты ишке ашыруу фундаменталдуу илимий эмгектердин негизинде Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүү боюнча изилдөөлөрдү колдоого жана тарых илимин андан ары өнүктүрүүгө, ошондой эле Кыргыз Республикасынын тарыхы боюнча окуу китептерин жана жаңы муундагы окуу куралдарын даярдоого жана басып чыгарууга шарт түзөт.

Бул максатта Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Тарых илимин өнүктүрүү боюнча комиссия түзүлгөн. Комиссияга тарых илимин өнүктүрүүнүн мамлекеттик концепциясын иштеп чыгуу, Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын изилдөө жана эл арасына кеңири жайылтуу боюнча артыкчылыктануу программаларды жана долбоорлорду аныктоо милдеттери жүктөлгөн.



КР Президенти
А. Атамбаев жана РФ
Президенти В. Путин.

КР Президенти
А. Атамбаев жана
Түркия
Республикасынын
Президенти А. Гүл.



Социалдык саясат. Экономикалык кризис социалдык чөйрөгө терс таасирин тийгизген. Калктын турмуш денгээли кескин төмөндөп кеткен.

Жүз миндеген адамдар жардылыктын кылда учуна келип такалган. Калктын бир бөлүгүнүн ондогон жылдар бою топтогон акчасын улам күчөп бара жаткан инфляция жеп койгон. Мындай кырдаалда бирөөлөр аябай байып, башкалары итке минген кедейдин кейпин кийип калышына алып келген. Көпчүлүк социалдык топтор жакырчылыкка дуушар болуп, алардын мамлекеттик бийликке жана өкмөткө, жүргүзүлүп жаткан демократиялык реформалардын багытына ишенимдери төмөндөгөн.

Өткөөл мезгилде калктын бардыгына бирдей жардам көрсөтүүдөн баш тартууга, жан бактылыкты жоюуга багыт алынып, үй-бүлөгө социалдык жардам көрсөтүүнүн жаңы системасы киргизилет. Социалдык саясатты жүзөгө ашырууда көңүлдүн борбору жергиликтүү башкаруу органдарына бурулууда. Алар адамга ойдогудай турмуш шарттарын, жумушсуздукту чектөөнү жана кошумча жумуш орундарын түзүүнү, социалдык чөйрөнүн мекемелерин өнүктүрүүнү, өзгөчө көп балалуу үй-бүлөлөр үчүн керектөөнүн белгилүү минималдуу денгээлинин кепилин, кары-картаңдар менен майыптарды социалдык жактан тейлөөнү жана колдоону камсыз кылууга тийиш.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. «Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюн-



ЕврАзЭСтин саммитинде: Беларусь Республикасынын Президенти А. Лукашенко, Казак Республикасынын Президенти Н. Назарбаев, Кыргыз Республикасынын Президенти А. Атамбаев, Россия Федерациясынын Президенти Д. Медведев, Тажикстан Республикасынын Президенти Э. Рахмон, Армян Республикасынын Президенти Р. Саркисян, Украина Республикасынын Президенти В. Янукович, Молдова Республикасынын Парламентинин Төрагасы М. Лупу.

ча чаралар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаевдин 2012-жылдын 27-январындагы Жарлыгынан:

Кыргызстанды прогрессивдүү демократиялык өнүктүрүү максатында жарандык бирдейликтин, өлкөнүн биримдигин жана маданий көп түрдүүлүгүн сактоо үчүн жарандардын биргелешкен жоопкерчилигинин негизинде коомду баш коштуруу зарыл. Бул милдетти чечүү кыргызстандыктарда тарыхты урматтоо, өткөнү менен сыймыктануу, элдин руханий жана маданий дөөлөттөрүн билүү жана аздектөө сезимин тарбиялоосуз мүмкүн эмес.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эки миң жылдан ашык тарыхы дүйнөлүк цивилизациянын кенчи болуп саналган, азыркы учурдагы чакырыктарга жана коркунучтарга татыктуу жоопту калыптандыруу үчүн таалим боорлук мисалдардан турган барактарды камтыйт.

Эң оболу бул орто кылымдарда Улуу кыргыз каганаты түзүлгөн жана кыргыз мамлекеттүүлүгү гүлдөп-өнүккөн мезгил. Аны сыпаттоо үчүн академик В. В. Бартольд жана башка илимпоздордун эмгектеринде «Улуу кыргыз мамлекети» деген термин колдонулган. Тарыхый булактарга ылайык 842-жылга карата Улуу кыргыз каганатынын башкы институттары түптөлгөн, негизги чек аралары аныкталган, саясий түзүлүш системасы курулган. Кыргыздар дипломатия өнөрүн жана аскердик кубаттуу күчтү колдонуу менен катуу атаандаштык шартында чалкыган аймакты ээлеп жаткан уруулар менен элдерди бирдиктүү мамлекетке бириктире алган.

Орто кылымдарда кыргыз мамлекетинин кубаттуулугунун артышы тарыхтагы маанилүү учур гана болбостон, ошондой эле башка канатташ

элдер менен уруулардын андан аркы тагдырына да таасир тийгизген. Уруулар ортосундагы согуштар жана талаш-тартыштар көпкө токтоп, жергиликтүү уруулар дайыма болуп турган кол салуулардан арылган, бул биргелешип өнүгүү үчүн жагымдуу кырдаалды түзгөн. Ушундай шартта кыргыз этносунун баш кошуусу жана чыңдалышы, анын экономикалык жана маданий жактан өнүгүшү жүргөн.

Кыргызстандын өнүгүүсүндөгү башка тарыхый мезгилдердин бүтүндөй катмарлары да ишенимдүү булактардын базасында терең изилдөөнү талап кылат. Тилекке каршы, кылымдар жана ондогон жылдар бою Кыргызстандын тарыхынын даңазалуу барактары этибарга алынбай жана саясий конъюктурадан улам бурмаланып келген.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Аксы окуялары Кыргызстандагы социалдык кырдаалга тийгизген таасирине мүнөздөмө бер.
2. Кыргыз Республикасынын экинчи Президенти Курманбек Бакиевдин ишмердиги тууралуу ой жүгүрт.
3. 2010-жылдын 7-апрелиндеги экинчи элдик революция Кыргызстандын коомдук-саясий турмушуна кандай таасирин тийгизген?
4. Эмне үчүн 2010-ж. 27-июнунда Кыргызстандын жаңы Конституциясын кабыл алуу зарыл болгон? Жаңы Конституцияны кабыл алуу процесси кандай жүргөн? Анын мурунку Конституциялардан өзгөчөлүктөрү эмнеде?
5. Колдонмо дептерди пайдаланып тапшырманы аткар.

§ 25. Кыргызстандын маданий турмушундагы жаңы тенденциялар

Маданияттын өнүгүшүндөгү өзгөрүүлөр. Кыргыз Республикасынын суверендүүлүгүнүн жарыяланышы маданият саясатын мамлекеттин ишмердигинин эн маанилүү чөйрөлөрүнүн бирине айландырды. Декларация байыркы тарыхы, өзүнө гана таандык маданияты, өз тили, үрп-адаттары, салттары бар кыргыз улутунун генофондун, этносун, анын улуттук мамлекеттүүлүгүн, маданий жана тилдик мурастарын сактоого, республиканын чегинен тышкары жашаган кыргыздардын улуттук-маданий, рухий жана тилдик муктаждыктарын канааттандырууга, республикада жашаган бардык улуттардын улуттук маданиятын, эне тилин, элдик үрп-адаттарын жана салттарын сактоого жана өнүктүрүүгө кам көрөт деп жарыялады.

Бирок терең экономикалык кризистин жана рынок экономикасына өтүүнүн оор шарттарында мамлекеттин маданиятка камкордук көрүү мүмкүнчүлүгү төмөндөгөн. Эми мам-

лекет мурдагыдай деңгээлде акча каражатын бөлүп бере албай калган. Финансылоонун башка каражаттары (меценатчылык, спонсордук, мээримдүүлүк фонддору жана башкалар) анча көп болгон жок. Ошентип мурда маданият башкаруучу партиянын идеологиялык үстөмдүгүнөн көз каранды болсо, эми андан кем эмес оор финансылык көз карандылыкта калды.

Чыгармачыл интеллигенциянын жигердүүлүгүнүн өсүшү. 80-жылдардын экинчи жарымында чыгармачыл интеллигенциянын коомдук-саясий ишмердиги жандана баштайт. Кыргызстан Жазуучулар Союзу жана башка чыгармачыл бирикмелер жигердүү граждандык позицияны ээлешти. Жазуучулардын форумдарында учурдагы курч маселелер, өткөндөн мураска калган коомдук турмуштагы деформациялар жөнүндө сөз болуп, сталинизмдин зыяндуу кесепеттери сындалып, тоталитардык режимдин жазыксыз курмандыктарын актоо зарыл деп айтыла баштаган.

1988-ж. Кыргызстан Жазуучулар Союзунун талабы боюнча атайын комиссия түзүлүп, бул комиссия даярдаган негиздүү корутунду боюнча Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети 1989-жылдын 3-январында Молдо Кылыч (Шамырканов) менен К. Тыныстановдун чыгармачылык мурасы жөнүндө токтом кабыл алды. «Кыргызстан КП БКнын 1960-ж. 5-январындагы «Молдо Кылыч менен К. Тыныстановдун чыгармачылыгына баа берүүдөгү катачылыктар жөнүндө» токтомун өзгөртүп, – деп айтылган анда, – XIX к. аягындагы – XX к. башталышындагы көрүнүктүү кыргыз ойчулдарынын бири, илимпоз-тилчи, отузунчу жылдарда мыйзамсыз жазалоонун курмандыгы болгон К. Тыныстановдун адабий мурасы жөнүндөгү тарыхый чындыкты калыбына келтирүү зарылдыгы тууралуу КПнын комиссиясынын тыянактары менен макул болуу керек».

Жазуучулардын, журналисттердин жана окумуштуулардын бир кыйла кадыр-барктуу бөлүгү коомдук-саясий турмушка активдүү катышып, алардын айрымдары кийинчерээк эл депутаттары болуп калышат. Алар ар түрдүү деңгээлдеги Советтердин, мамлекеттик башкаруу аппаратынын иштерине көбүрөөк катыша башташат.

80-жылдардын экинчи жарымында союздук республикалардагы түпкү калктын улуттук тилинин абалы жөнүндөгү

маселе коомдук-саясий турмуштагы курч маселелердин бири болгон. Республиканын борборунда бир гана мектеп иштеп, шаардагы мектеп жашындагы кыргыз балдардын 42 пайызы эне тилин үйрөнө алышкан эмес. Республиканын коомдук турмушундагы орус тилинин үстөмдүгү кыргыз тилинин коомдук функциясынын акырындап жоголушуна алып келген. Шаарларда, райондук борборлордо орус мектептерде билим алган улан-кыздар эне тилин начар билишкен.

Токмокто кыргыз тилинде окуткан толук эмес орто билим берген бир эле жатак-мектеп, Жалал-Абадда бир аралаш мектеп болсо, Сокулукта, Беловодскиде бир да мектеп болгон эмес. Ошонун натыйжасында өз эне тилин билбеген «киргиздер» пайда болгон.

Борбордук бийлик органдарына толук көз каранды болгон республиканын жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилиги кыргыз тилинин мындай дискриминацияланышына каршы чечкиндүү аракет жасоого батына алган эмес. Ага борбордун Кыргызстандагы «наместниги», Кыргызстан Компартиясынын БКсынын 2-катчысы Г. Киселевдун, МККнын төрагасы В. А. Рябокондун жана башкалардын терс аракеттери да таасирин тийгизген.

Бул учурда Фрунзе шаарында № 67-мектептин жарымын № 5-мектептин филиалы катары бөлүүгө жана чакан эки топтон турган бир кыргыз балдар бакчасын ачууга араң жетишилген. Ушул да көп көрүнүп, «Правда», «Комсомольская правда» жана башка борбордук басма сөздө кыргыз мектептерин, бала бакчаларын ачуу аракеттери «улутчулдук» катары бааланып, ага жол бербес үчүн чуу көтөрүшкөн. Эгер бир гана мектеп болсо, анда Фрунзе шаарында канча кыргыз мектеп ачыш керек? – деген суроо койгонго чейин барышкан.

Кыргыз чыгармачыл интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү кыргыз тилинин аракеттенүү чөйрөсүн кеңейтүү, анын абалын жакшыртуу үчүн бардык аракеттерди көрүшкөн. Кыргыз элинин чыгаан жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун кыргыз тилин өнүктүрүү үчүн жасаган иш-аракеттери зор роль ойногон. 1989-ж. 23-сентябрда Жогорку Кеңеш тарабынан кыргыз тилине Мамлекеттик тил деген укуктун берилиши, анын андан аркы өнүгүшүнө жол ачкан.

Билим берүү. Башкалардай эле Кыргызстанда милдеттүү түрдө жалпы орто билим берүүнү киргизүүнүн натыйжасын-

да 80-жылдардын экинчи жарымында билим берүү тармагында чон өзгөрүүлөр болгон. 1986-ж. Кыргызстандын калкынын 70 пайызга жакынынын жогорку, атайын орто жана орто билимдери болгон. Бирок жетишилген ийгиликтерге карабастан, бардык эле бүтүрүүчүлөр орто мектептин программасын толук денгээлде өздөштүрө алышкан эмес. Андан сырткары билим берүү процессин идеологиялаштыруу, бүткүл өлкө боюнча аны бирдей кылуу билим берүү тармагындагы улуттук өзгөчөлүктөрдү унутта калтырууга алып келген. Элдин, анын ичинде кыргыз элинин руханий казынасы тоталитардык системанын идеологиялык критерийлерине ылайыкталып сүрөттөлүп, ага ылайык келбегендери унутта калтырылган.

Кайра куруу жылдарында билим берүү тармагын улуттук жана жалпы адамзаттык гуманисттик башталыштарда жаңылоо зарылдыгы келип чыккан. 1988-ж. «Жалпы орто жана кесиптик мектептерди реформалоонун негизги багыттары» иштелип чыккан. Билим берүү тармагын коомдун социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн талаптарына ылайык түп-тамырынан бери кайра куруу белгиленген.

90-жылдардын башында, өзгөчө Кыргызстандын көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин, билим берүү тармагында реформалоо процесси тездеген. 1993-ж. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши «Билим берүү жөнүндө» мыйзамын кабыл алган.

Азыркы учурда билим берүү чөйрөсүндө өкмөттүн негизги күч-аракети билим берүүнүн мурдагы жетишилген денгээлин сактап калуу, ошондой эле КМШ өлкөлөрүнүн жана дүйнөнүн билим берүү системасын киргизүү үчүн нормативдик базаларды даярдоого багытталган. Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев 1996-жылды билим берүү жылы деп жарыялап, «Билим» деп аталган Улуттук Билим берүү программасын бекиткен.

Мындан тышкары «XXI кылымдын кадрлары», «Билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү» («Жеткичек») программалары дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндөгү билим берүү практикасында топтолгон жетишкендиктерди эске алып, мектептерде, кесиптик-техникалык жана атайын орто окуу жайларында адистерди заманга шайкеш даярдоого багышталган.

Бишкекте жана башка шаарларда бир топ кыргыз мектептери, көптөгөн лицейлер, гимназиялар, колледждер, жеке

менчик жана башка мектептер ачылат. Мектептерди компьютерлештирүү, техникалык каражат жана эмерек менен жабдуу, имараттарды капиталдык ремонттон өткөрүү жана жылуулук системасын реконструкциялоо боюнча кыйла иштер жүргүзүлгөн. Бул багытта Азия өнүктүрүү банкынын кредити, «Мээрим», ЮНИСЕФ, «Сорос-Кыргызстан», «Кайрымдуулук корпусу» ж. б. уюмдардын салымы зор.

Орто билим берүү системасында окутуунун жогорку деңгээли менен айырмаланган мыкты мектептер пайда болууда. Буларга Бишкектеги № 61, 13-мектеп-лицейлер, № 5, 6, 7, 70-мектеп-гимназиялар, Кара-Балта шаарындагы № 6-мектеп-гимназиясы, Ноокат районундагы «Ноокат» билимканасы, Жалал-Абад шаарындагы № 14-мектеп-гимназия, Каракол шаарындагы Т. Сатылганов атындагы лицей ж. б. кирет.

Атайын орто жана жогорку билим берүү тармагында да чон өзгөрүүлөр болууда. Жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо үчүн жаны жогорку окуу жайлар ачылууда. Акыркы жылдарда бир катар жогорку окуу жайлары: Кыргыз-Россия Университети, Кыргыз-Өзбек Жогорку технологиялык колледжи, Кыргыз-Түрк Манас Университети, Эл аралык Университет, «Дастан» технологиялык Университети жана башка жогорку окуу жайлары ачылган. Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын саны 40ка жеткен.

«Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоо. 1992-ж. 26-июнунда Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев «Манас» эпосунун мин жылдык майрамын өткөрүүгө даярдык жөнүндөгү» жарлыкка кол койгон. Анда эгемендүү Кыргыз мамлекетинин тарыхый жаны доорунда «Манас» эпосу элибиздин биримдигин жана рухий кайра жаралышын, маданиятын, улуттук аброюнун жана өзүн-өзү андоосунун символуна айлана тургандыгы айтылган. 1995-жыл Президенттин жарлыгы менен республиканын аймагында «Манас» эпосунун бүткүл элдик мааракесинин, ал эми БУУ жана ЮНЕСКОнун чечими менен «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөнүн эл аралык жылы деп жарыяланат.

1995-жылдын 25–30-августунда Бишкек шаарында жана Талас облусунда, республиканын башка аймактарында «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган маараке-салтанаттар өткөрүлөт. Мааракеге 80 өлкөдөн мейман келип, 8 өлкөнүн президенттери, 6 өлкөнүн премьер-министрлери куттук-



«Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө учурунда.

ташкан. 26-августта Бишкекте 29 адамдын колодон жасалган скульптуралары бар «Эл куту» деп аталган композициясын, 27-августта Бишкекте «Манас» айылы тарыхый-этнографиялык комплексин ачуу аземи болот.

28-августта Бишкекте түрк мамлекеттеринин башчыларынын үчүнчү жолугушуусу болуп өтөт. Жолугушуу түрк мамлекеттеринин гуманитардык, экономикалык жана маданий байланыштарын чыңдоо, экология маселелерин чечүүгө арналган. Жолугушуунун жыйынтыгы боюнча Анкара билдирүүсүнүн жана Стамбул декларациясынын негизги жоболорунун улантылышын далилдеген Бишкек Декларациясы, ошондой эле «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого байланыштуу түрк тилдүү мамлекеттердин башчыларынын Бишкектеги жолугушуусунун катышуучуларынын өз өлкөлөрүнүн элдерине Кайрылуусу кабыл алынат. Жолугушуунун катышуучулары үчүнчү мин жылдыктын босогосунда «Манас» эпосундагы жана түрк элдеринин башка улуу чыгармаларындагы жалпы адамзаттык идеяларды интеграциялаштыруучу ролу дагы да зор даражада өсөт деп билдиришкен.

Ошондой эле 28-августта Кыргызстанда «Манас – 1000» юбилейлик эстелик медалы менен түзүүчүлүк, тынчтык жана достук ишине кошкон зор салымдары үчүн түрк тилдүү мамлекеттердин башчылары, ЮНЕСКОнун генералдык директору Федерико Майор, «Манас» эпосун үйрөнүүдөгү жана жайылтуудагы синирген эмгектери үчүн кытайлык манасчы Жусуп Мамай, котормочу Семен Липкин, жазуучу Владимир Солоухин жана башкалар сыйланышкан.

26–28-августта Бишкекте «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурас-тары» деген темада эл аралык симпозиум өтөт. Ага 20дан ашык өлкөдөн 130дан ашык окумуштуу, илимпоздор, жазуучулар жана манас таануучулар катышкан. 26-августта Улуттук Илимдер Академиясынын курамында Манас таануу жана көркөм маданияттын Улуттук борбору түзүлгөн. 28-августта «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган салтанаттуу жыйын жана концерт болгон. Анда Аскар Акаев, коноктор Гейдар Алиев, Нурсултан Назарбаев, Сулейман Демирель, Ислам Каримов, Сапармурат Ниязов-Түркмөн башылар чыгып сөз сүйлөшкөн.

29-августта Таласта «Манас ордо» тарыхый-маданий комплекси жана «Манас» эпосунун музейи ачылган. Анын жанында чайкана, мейманкана, ат майданы, элибиздин байыртадан келаткан салттарына үндөшкөн курулуштар курулган. Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев «Манас» мааракесине келген элди «Манас ордосунун» ачылышы менен кызуу куттуктап, мемориалга кире бериштеги кызыл тасманы кескен. Республиканын жетекчилери, чет өлкөлүк меймандар тарыхый-маданий комплексти, Манастын күмбөзүн жана жаны ачылган музейин көрүп чыгышкан. Талас жергесиндеги маарекенин эстен чыкпай турган зор окуясы ат майданындагы театрлаштырылган көрсөтүү, улуттук спорт оюндары боюнча эл аралык мелдеш болду.

2000-ж. октябрь айында ЮНЕСКОнун колдоосу менен Ош шаарынын 3000 жылдык мааракеси белгиленген. Салтанат учурунда Президент А. Акаев Ош шаарына экинчи борбор статусун берүү жөнүндөгү жарлыгы чыгарган. Ош шаарынын келечекте өнүктүрүү багыттары иштелип чыккан. 5 жыл ичинде шаарда Тарых музейинин жаны имараты, телеборбордун имараты ж. б. курулган. Ош шаары Кыргызстандын чыныгы экинчи борборуна айланып калды.



С. Липкин.



У. Мэй. «Манас» эпосун англис тилине которгон.

2002-ж. 29-октябрдан – 1-ноябрга чейин Бишкекте Глобалдуу тоо саммити болуп өткөн. Ага дүйнөнүн 30 өлкөсүнүн, дүйнөлүк ишкерлер, илимий чөйрөлөрдүн, түрдүү финансылык институттардын, айлана-чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык фонддордун, уюмдардын 500дөн ашык өкүлдөрү катышкан. Анда тоолуу региондорду өнүктүрүүнүн иштиктүү программалары кабыл алынган.

Кыргыз Республикасынын Президентинин демилгеси боюнча 2002-ж. декабрында БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 57-сессиясы 2003-ж. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эл аралык жылы деп жарыялаган жана анын 2200 жылдыгын эл аралык масштабда майрамдоону белгилеген резолюция бир добуштан кабыл алынган. Бул чечимди дүйнөнүн 58 өлкөсү, анын ичинде АКШ, Россия, Кытай ж. б. өлкөлөр колдошкон.

Адабият жана искусстводогу жаңылыктар жана кыйынчылыктар. Улуттук кайра жаралуу процессинде адабият менен искусствого маанилүү роль таандык. Адабий-көркөм чыгармачылыкта тоталитардык доордогу коомдук көрүнүштөрдү жана процесстерди бир жактуу сүрөттөөнүн ордуна плюрализм бекемделе баштайт.

Көп жылдар бою унутта калган акындар Калыгулдун, Молдо Ныяздын, Арстанбектин, Молдо Кылычтын, Казыбектин ырлары, Осмонаалы Сыдык уулунун, Белек Солтоноевдин, Ишенаалы Арабаевдин чыгармалары да жарыялана баштайт. Аалы Токомбаевдин «Кандуу жылдар», Түгөлбай Сыдыкбековдун «Көк асаба», Төлөгөн Касымбековдун «Келкел», жаңыланган «Сынган кылыч» романы, Көчкөн Сактановдун «Маркумдар үнү», Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы», Качкынбай Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы», Казат Акматовдун «Окуялар, Адамдар: (Мин бир күн)» деген романдары басылган.

Өзүнүн залкар чыгармалары менен белгилүү, дүйнө жүзүнө таанымал болгон белгилүү жазуучу Ч. Айтматовдун 70 жылдыгы 1998-жылы Түркияда, 1999-жылы Кыргызстанда, 2000-ж. ЮНЕСКОнун алкагында белгиленген.

Басма сөз эркиндиги «Асаба», «Республика», «Аалам» сыяктуу эркин гезиттердин пайда болушуна шарт түзгөн. Кыска мөөнөттүн ичинде «Пирамида», «КООРТ», «НБТ» сыяктуу жеке менчик телерадио компаниялары уюшулган. Алардын берүүлөрү рекламалык, коммерциялык ишмердиктен, чыгармачылык тапшырмаларды, кызматтарды атка-

руудан туруп, негизинен демөөрчүлөрдөн ж. б. булактардан түшкөн каражаттар аркылуу иш жүргүзөт.

Республиканын телерадио тармагында Мамлекеттик телерадио корпорациясы белгилүү орунду ээлейт. Ал суткасына 17 сааттык телекөрсөтүүнү, радионун эки программасы боюнча 38 сааттык уктурууларды уюштура алат. Сөз эркиндигинин шартында Кыргызстанда Россиянын, «Азаттык», «Би-Би-Си» радиолорунун берүүлөрү уктурула баштаган.

Маданий турмуштагы он жылыштар менен катар эле, агатоскоолдук кылган терс көрүнүштөр да пайда болгон. Коомдун маданий турмуш чөйрөсүнө чыгармачылыктын коммерциялашуусунун терс көрүнүштөрү жайыла баштайт. Кино-театрлардын экрандарында, ошондой эле, телекөрсөтүүлөрдө көркөмдүк сапаты төмөн, зомбулукту үгүттөгөн батыштын фильмдери көрсөтүлө баштайт. Мындай фильмдер адамдардын, өзгөчө балдардын жана жаштардын көз караштарынын калыптанышы үчүн терс таасирин тийгизет.

Мамлекеттин жеткиликтүү денгээлде жардам көрсөтө албагандыгынын натыйжасында көп маданий-агартуу мекемелери жабылды же багыттарын өзгөртүштү. Көп китепканалар жабылып, клубдар иштебей калган. Массалык китепканалардын китеп фондусун толуктоо кескин кыскарган. Экономикалык кризистин натыйжасында мамлекеттин, ишканалардын жана профсоюздук уюмдардын маданий-агартуу иштерине материалдык колдоо көрсөтүү мүмкүнчүлүгү азайган.

Материалдык-техникалык базасын жакшыртууга багытталган кенири программаларды ишке ашыруу менен гана маданий жетишкендиктерди сактап калууга жана андан ары өнүктүрүүгө болот. Маданияттуу, илим-билими жетиштүү өнүккөн өлкө эч качан артта калбайт.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. 1987-жылы 4–5-декабрдагы республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдарынан:

а) Кыргызстан Компартиясынын БКсынын биринчи катчысы А. Масалиевдин докладынан.

Өткөндөгү тарыхка жана маданий мурастарга баа берүүдө адабият жана искусство ишмерлерине, илимпоздор менен журналисттерге өзгөчө жоопкерчилик жүктөлөт. Дал ошолордун арасынан кээде туруп тарыхый окуяларга жана маданий байлыктарга таптык позициядан баа берүүдөн

тайсалдоо байкалууда. Молдо Кылыч жана Касым Тыныстанов сыяктуу өткөндөгү ишмерлердин чыгармачылыгы туурасында мурда берилген бааны кайра кароо жөнүндө айрым адабиятчылардын негизсиз пикирлери мунун күбөсү болуп саналат.

Ооба, биз тарыхты «ак таксыз» калыбына келтирүүнү, өткөндөгүнүн жаңылыштыктарын жана өксүктөрүн ашкерелөөнү жактайбыз, бирок бул иш таптык, партиялык позициядан таюунун, дүйнөгө көз караштан тайсалдоонун эсебинен жасалбоого тийиш.

Маданият жана маданий мурастардын проблемаларын талкуулоодо көп учурда керексиз жаатташууга жол берилүүдө. Бүгүнкү күндө, мисалы, жалпы адамзат масштабындагы чыныгы баа жеткис шедевр болгон «Манас» эпосунун айланасында идеологиялык талаш чыгарып, кызандашуунун кереги бар беле?

б) Ч. Айтматовдун сүйлөгөн сөзүнөн.

Биздин улуттук маданиятыбыздын муктаждыктары жөнүндө сөз болгондо биерде силерден башка дагы улуттар жашайт деген маанидеги мотивдерди каршы койгон адамдар да кездешет. Ырас, биз алар менен 100 жылдан ашуун убакыттардан бери ынтымакта, эч кандай ыйкы-тыйкысыз, досторчо сыйлашып келе жатабыз. Бирок алардын тилдери сакталып, өнүккөн, кубаттуу, негизги маданият борборлору бар. Немистердин аркасында бир эмес, эки Германия турат, өзбектердин болсо бала бакча жана мектептер менен толук камсыз болгон коңшулаш Өзбекстаны бар, дуңгандардыкы – бүткүл Кытай, корейлердин да эки Кореясы бар.

А эгер кыргыз маданияты ушу өз жеринде өнүгө албаса, башка эч жерде өнүгө албайт. Мына ушул жагдайды дайыма эсте тутуу зарыл. А биз болсо республикабыздын борборунда жөнөкөй эч кимге зыяны жок бала бакча менен мектептерди ача албай отурабыз. Болгондо да бул маселе советтик конституциянын республикасы болгон Кыргызстанда Октябрь революциясынын жетимишинчи жылында, бүткүл дүйнө адамдын укугу үчүн күрөшүп жаткан учурда коюлуп отурат.

А. Масалиевдин докладында «Манас» эпосунун тегерегинде идеологиялык талаш жүргүзүүнүн кереги жок экендиги айкындалды. Мурда деле айтылган. Бул туура сөз. Ынанышыбыз керек. Бирок бул талаш бизге эң демагогиялык түрдө эмне үчүндүр Кыргызстан КП Борбордук Комитетинин Пленумунун трибунасын пайдалануу менен таңууланган. Бул абройсуз жана жалаалуу талашты биз баштаганыбыз жок. Бирок биз «Манасты» акыркы демибиз калганча коргойбуз!

в) Кыргыз ССР Мамлекеттик коопсуздук комитетинин төрагасы В. А. Рябондун сүйлөгөн сөзүнөн.

Бизде бекемделе баштаган маалымдуулук жана демократиянын жагдайы өз кезегинде бардыгыбыздан жогорулатылган жоопкерчиликти талап кылат. Биздин айрым адабиятчыларыбыздын кээ бир жарыялоолорунда жана сүйлөгөн сөздөрүндө элдин жана баарыдан мурда жаштардын арасында, жолдош Масалиевдин докладында белгиленгендей, алардын чыгармаларында улуттук турмуш-тиричиликтин көрүнүшү астында реакциячыл, улутчул жана диний калдыктарды идеализациялаган өткөндүн кээ бир жазуучуларын актоого аракеттенген коомдук пикирди тескери маалымдоо жана ошонун өзү аркылуу туура эмес көз караштар

калыптандырылып келген учурлар да белгилүү. Ал жазуучулардын чыгармачылыгы боюнча 1933-жылдан баштап, андан кийинчерээк атайын партиялык чечимдер кабыл алынган болучу...

КПСС Бобордук Комитетинин белгилүү токтомунда, ошондой эле 1987-жылдын февралындагы республиканын партиялык активинде кээ бир адабиятчылар өздөрүнүн чыгармаларында Кыргызстандагы 1916-жылдагы жагдайды туура эмес көрсөтүшкөнү, айрым конфликттүү эпизоддорду ашкере натуралисттик сүрөттөгөнү, мунун өзү туура эмес түшүнүүдөн башка эч нерсеге алып барбай турганы белгиленген. Өзүлөрүнүн улут аралык кагылышууларын апыртууга умтулуулары үчүн партактивде адилеттүү сынга алынган жазуучу М. Мураталиев жалгыз эмес. Элдик көтөрүлүштүн окуяларын ушундай эле түшүндүрүү К. Акматовдун «Мезгил», О. Султановдун «Адамдын өмүрү», О. Айтымбетовдун «Мекендин үнү» деген чыгармаларында жол берилип, аларда орус солдаттары менен жергиликтүү калктын ортосундагы айрым жаңжалдуу эпизоддор натуралисттик түрдө жана тенденциялуу сүрөттөлгөн.



2. Кыргызстан КП БКнын катчысы А. Масалиевдин Кыргызстан КП БКнын 1990-жылдын 13-январындагы Пленумунда жасаган докладынан:

...Улут саясаты жаатындагы проблемаларды чечүүдө тарыхтын «ак тактары» деп аталгандарды четтетүү, татыксыз түрдө унутулгандардын аттарын же өткөндүн негизсиз түрдө күнөөлөнгөн ишмерлерин кайра кайтаруу маанилүү болуп саналат.

Өзүңүздөргө белгилүү болгондой, Борбордук Комитеттин бюросунун чечими менен кыргыз ойчулу жазма акын Молдо Кылычтын жана жеке адамга сыйынуу мезгилинде репрессияланган көрүнүктүү окумуштуу-тилчи, жазуучу Касым Тыныстановдун ысымдары калыбына келтирилди. Арстанбек, Калыгул, Жеңижок сыяктуу өткөндөгү ойчулдар менен төкмө акындардын, жазма акын Молдо Нияз, биринчилерден болгон кыргыз агартуучулары жана илимпоздору Белек Солтоноев, Ишенаалы Арабаев жана башкалардын чыгармачылыгы да көңүл бурууга татыктуу.

Алардын кээ бир чыгармаларында дүйнөгө көз караш жагынан жаңылыштыктар, адашуулар да кездешери белгилүү. Ошондуктан эстетикалык жана гумандуу наркы бар, адамдын рухий дүйнөсүн байыта ала тургандардын баарын кылдаттык менен ылгап алуу керек.

Суроолор жана тапшырмалар

-  1. Акыркы он жылда маданияттын өнүгүшүндө кандай өзгөрүүлөр болуп өткөн?
-  2. Кыргызстандын чыгармачыл интеллигенциясынын ишмердигине мүнөздөмө бер.
3. Билим берүү тармагындагы өзгөрүүлөргө мүнөздөмө бер.
4. Адабият менен искусстводо кандай өзгөрүүлөр болгон?
5. Маданияттын өнүгүшүндөгү кыйынчылыктар эмнелер менен шартталган? Маданият чөйрөсүндөгү кыйынчылыктарды жоюу үчүн кандай чараларды көрүү зарыл?
6. Колдонмо дептерди пайдаланып, тапшырманы аткар.

СССРдин кулашы жана көз каранды эмес Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү, анын андан аркы тарыхый өнүгүүсүндө чоң тарыхый өзгөрүүлөрдү пайда кылган. Көз каранды эместикке жетишилгенден кийин кыргыз коомунун алдына жаны милдеттер: жашоосу бүткөн тоталитардык системанын башкаруу түзүмдөрүн кыйратууну жана коомдук турмушту демократиялаштырууну ишке ашыруу, акимчил-буйрукчул, катаал пландуу экономиканын ордуна көп укладдуу, калктын социалдык керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган рынок экономикасын куруу, жакынкы жана алыскы коншулар менен тең укуктуу мамилелерди түзүү турган.

Мамлекеттик курулуш маселеси алдынкы орунга чыккан. Көз каранды эместикке жетишкенден кийин Кыргызстан натыйжалуу мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигин түзүүгө киришкен. Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынган. Эки палаталуу парламент түзүлүп, альтернативалуу негизде президенттик шайлоолор өткөрүлгөн.

Кыргызстанда улам жаны саясий партиялар түзүлүп, көп партиялуу система калыптана баштаган. Граждандардын жаны коомдук уюмдары жана бирикмелери пайда болгон. Көз каранды эместиктин шарттарында Кыргызстандын диний турмушу да кыйла активдешкен. Динге ишенүү, ишенбөө эркиндиги Кыргызстандын руханий турмушунун, анын улуттук кайра жаралуусунун маанилүү бөлүгү болуп калды.

Калктын күндөлүк керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган туруктуу, жогорку натыйжалуу улуттук экономиканы түзбөй туруп өлкөбүздүн саясий жактан көз каранды эместигин бекемдөөгө мүмкүн эмес. Экономикадагы туруксуздук сөзсүз түрдө саясий көз каранды эместикке жана мамлекеттүүлүккө коркунуч туудурат. СССР учурунда Кыргызстан жалпы союздук экономикалык комплекске кирип, анын чийки заттарды өндүрүүгө адистешкен артта калган региондорунун бири болгон. СССРдеги экономикалык кризис жана ал кыйрагандан кийинки экономикалык байланыштардын үзүлүшү Кыргызстандын экономикалык абалын абдан начарлаткан. Мындай оор абалдан чечкиндүү экономикалык реформаларды жүргүзүү жолу менен гана чыгууга мүмкүн эле.

1993-жылдын май айында улуттук валютанын – сомдун киргизилиши өлкөбүздүн финансылык абалын турукташты-

рууга жана 1994-жылдан тартып чечкиндүү экономикалык реформаларды жүргүзүүгө мүмкүндүк берген. Айыл чарбачылыгы да чон өзгөрүүлөрдү башынан өткөргөн. Мурдагы колхоздор менен совхоздордун ордуна миндеген дыйкан, фермер чарбалары түзүлгөн жана Өкмөт алардын өнүгүшү үчүн камкордук көрүүдө.

Терен экономикалык кризис социалдык чөйрөгө да терс таасирин тийгизүүдө. Калктын басымдуу көпчүлүгүнүн турмуш шарттары кескин начарлаган. Инфляция калктын бир кыйла бөлүгүнүн көп жылдардан бери жыйнаган анча-мынча акча каражаттарын жеп койгон. Муну калктын бул бөлүгү ачыктан-ачык талап-тоноо катары кабыл алды. Калктын кирешелеринин азайышы, жумушсуздук, көп балалуу үй-бүлөлөрдүн, пенсионерлердин начар корголушу массалар арасында социалдык депрессияны пайда кылып, алардын өкмөткө ишенимин төмөндөткөн. Айрым саясий күчтөр мындай оор абалды өкмөт тарабынан жүргүзүлүп жаткан экономикалык реформалардын натыйжалары менен байланыштырып, өтүп кеткен доорго кайтып барууга аракет жасашууда.

Социалдык процесстердин туруксуздугу калктын социалдык жиктелүүсүнүн жогорку темпи менен коштолгон. Коомдо «жаны байлар» жана кедейлер пайда болгон. Коомдун туруктуу абалынан көбүрөөк кызыктар болгон «орто катмарлардын» түзүлүү процесси да жүрүп жатат. Экологиялык кырдаал да бир кыйла курчуган.

Ушундай кырдаалда республикада граждандык тынчтыкты жана улуттар аралык ынтымакты сактап калуу чон жетишкендик болуп саналат. Анда Президент А. Акаев башында турган администрациянын зор эмгеги бар. Кыргызстан үчүн мүнөздүү болгон улуттар аралык мамилелердеги туруктуулук бардык улуттардын жана элдердин эркин өнүгүшү үчүн шарттарды түзүү аркылуу жетишилүүдө.

Көз каранды эместикке жетишкенден кийин Кыргызстандын эл аралык ишмердигин 130дан ашык өлкө тааныйт. Жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен ар тараптуу байланыштар жөнгө салынууда.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын эли мамлекеттик көз каранды эместигин бекемдөөнүн татаал милдеттерин чечип, демократиялык ачык коомго карай ишенимдүү кадам шилтөөдө.

- Автономия** – ички мыйзам чыгаруу жана башкаруу иштерин өз алдынча чечүү укугу; өзүн-өзү башкаруу.
- Адат** – жалпы көпчүлүк үчүн көндүм болуп калган каада-салт, жүрүштүрүш тартиби.
- Акция** – акционердик коомдо үлүшкө ээ экендигин далилдеген баалуу кагаз. Акция акционерге түшкөн пайданын бир бөлүгүн дивиденд формасында алууга укук берет.
- Альтернативалуу шайлоолор** – бюллетенине экиден ашык кишинин тизмеси киргизилген шайлоо.
- Буржуазиялык-улутчул** – коммунисттик системанын өз элинин тилин, маданиятын, тарыхый салттарын коргогон адамдарга таккан жардыгы.
- Бийликти бөлүштүрүү** – мамлекеттин туура иштеши үчүн анда бири бирине көз каранды болбогон бийликтер: мыйзам чыгаруу (парламент), аткаруу (өкмөт) жана сот бийлиги болуш керек деп далилдеген концепция. Үч бийликтин бутагына көз каранды болбогон массалык маалымат каражаттарын «төртүнчү бийлик» деп аташат.
- Граждандык коом** – мыйзам тарабынан мамлекеттик бийлик органдарынын тике кийлигишүүсүнөн корголгон, эркин инсандардын жана граждандардын ыктыярдуу негизде түзүлгөн ассоциациялары жана уюмдары.
- Декларация** – парламенттин, партиянын атынан кандайдыр бир жоболорду жана принциптерди жарыялаган билдирүү.
- Диссидентчилик** – кыйыр мааниде – башкача ойлоо. Тоталитардык режимдин официалдуу идеологиясына макул эместигин ачык билдирүү.
- Инфляция** – кагаз акчаларды ашыкча чыгаруунун натыйжасында, анын көбөйүп кетиши. Ал ошондой эле, чыгарылган товарлардын азайышынан да келип чыгат.
- «Келечеги жок кыштактар»** – 60–70-жылдардагы партиялык-мамлекеттик органдардын чечими менен белгиленген, анын экономикалык жана социалдык өнүгүү пландарына ылайык келбеген майда кыштактар.
- Конкуренция** – товарды өндүрүү жана сатып өткөрүүнүн эң ыңгайлуу шарттары үчүн, эң көп пайда алуу үчүн көз каранды эмес товар өндүрүүчүлөрдүн күрөшү.
- Конфедерация** – өзүнүн толук көз каранды эместигин сактаган жана конкреттүү белгиленген чөйрөдө бириккен, атайын органдарды түзгөн мамлекеттердин союзу.
- Консерватизм** – кандайдыр бир калыптанган, эски нерселерге берилгендик. Саясатта бул термин эки түрдүү маани берет: жашап бүткөн көз караштардын, принциптердин жактоочусу же конкуренцияга көбүрөөк

эркиндик берүүнү, мамлекеттин экономикалык турмушка кийлигишүүсүн ар тараптан чектөөнү жактаган саясатчы. Ал ар түрдүү өлкөлөрдө жана ар түрдүү убакытта конкреттүү шарттарга ылайык колдонулат.

Кооперация – чарбалык иштерди жүргүзүү үчүн материалдык жана акча каражаттарын бириктирген адамдардын ыктыярдуу бирикмеси.

Коррупция – кызмат ордун жеке баюу максатында түз же кыйыр түрдө пайдаланууга байланышкан кылмыш.

Купон – баалуу кагаздардын бөлүкчөсү. Мисалы, менчиктештирүү купону.

Мажоритардык система – көпчүлүктүн колдоосуна ээ болуп жеңишке жетишкен кандидат үчүн берилген добуштар гана эсепке алынып, жеңилип калган кандидат үчүн берилген добуштардын бардыгы керексиз болуп калган шайлоо системасы.

Монополия – мамлекеттин, уюмдун, фирманын жана башкалардын бир нерсе чыгарууга же сатууга чексиз укуктуулугу; белгилүү тармакта үстөмдүк кылышы, бир нерсени өз карамагында бийлеп алышы.

Парламент – бийликтин жогорку өкүлчүлүк органы. Парламентаризмдин шарттарында парламенттин алдыңкы ролун сактоо менен мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарынын функциялары так бөлүнөт.

Плюрализм – көптүк, көп түрдүүлүк. Бул концепцияга ылайык коомдо ар түрдүү партиялар, профсоюздук, диний, ишкер жана башка уюмдар өз ара аракеттенишет. Алар чыдамдуулуктун, өз ара сыйлашуунун демократиялык нормаларын сакташат, максатына жетүү үчүн күч колдонуудан баш тартат.

Преамбула – баш сөз. Алгачкы сөз, сөз башы, кириш сөз деген мааниде. Конституцияда жана башка маанилүү документтерде жазылат.

Приватташтыруу же менчиктештирүү – мамлекеттик менчикти менчиктин башка формаларына ажыратуу.

Радикализм – тез чечүүчү чараларды жактоо менен мүнөздөлгөн саясий маанай.

Реабилитация – укугунан айрылган адамды укугуна кайра ээ кылуу.

Реквизиция – (талап алуу) жеке адамдын менчик байлыгын пайдалануу үчүн мамлекеттин зордук менен (бирок акысын төлөп) тартып алышы.

Репрессия – мыйзамсыз соттоо, массалык атуу, калктын айрым бөлүгүн, айрым элдерди куугунтуктоо.

Референдум – мамлекеттик маанилүү мыйзамдарды жана башка маселелерди жалпы элдик добуш берүү жолу менен кабыл алуу.

Саммит – конкреттүү натыйжаларга жетишүү максатында кызыккан тараптардын ишкер жолугушуусу.

Сепаратизм – бир мамлекеттеги калктын айрым бөлүгүнүн өзүнчө бөлүнүүгө аракеттенүүсү.

Суверенитет – бир мамлекеттин ички жана тышкы саясатында башка мамлекетке көз каранды эместиги.

Танап – төрт тарабы 1820 чарчы метрдин айланасында болгон жер аянты. Гектардын алтыдан бир бөлүгү.

Тоталитаризм – тигил же бул максаттар үчүн коомдук турмуштун бардык чөйрөсүн жана ар бир адамдын турмушун көзөмөлдүккө алууга умтулган саясий система.

Унитардык мамлекет – аймакты борборлоштуруп башкаруу менен мүнөздөлгөн жана аймактык биримдиктерге (район, область) бөлүнгөн мамлекеттик башкаруунун формасы.

Федерация – мамлекеттик түзүлүштүн формасы. Анын курамына кирген конституциясы, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот органдары болот. Ошону менен катар бирдиктүү федералдык бийлик органдары түзүлүп, бирдиктүү граждандык, армия, акча бирдиги, бажы кызматы жана башкалары болот.

Центризм – иш-аракеттердин консервативдүү, ошондой эле радикалдуу формаларынан баш тартуу, реформаларды, кайра курууларды акырындык менен жүргүзүүнү каалаган идеялык же саясий агым, коомдук маанай.

Шарият – мусулмандардын граждандык, үй-бүлөлүк, никелик, турмуш-тиричилик жана башка өз ара мамилелерин жөнгө салуучу нормаларды камтыган мусулмандык мыйзамдар жыйнагы.

Шовинизм – улутчулдуктун ашынган, агрессивдүү формасы.

ХРОНОЛОГИЯЛЫК ТАБЛИЦА

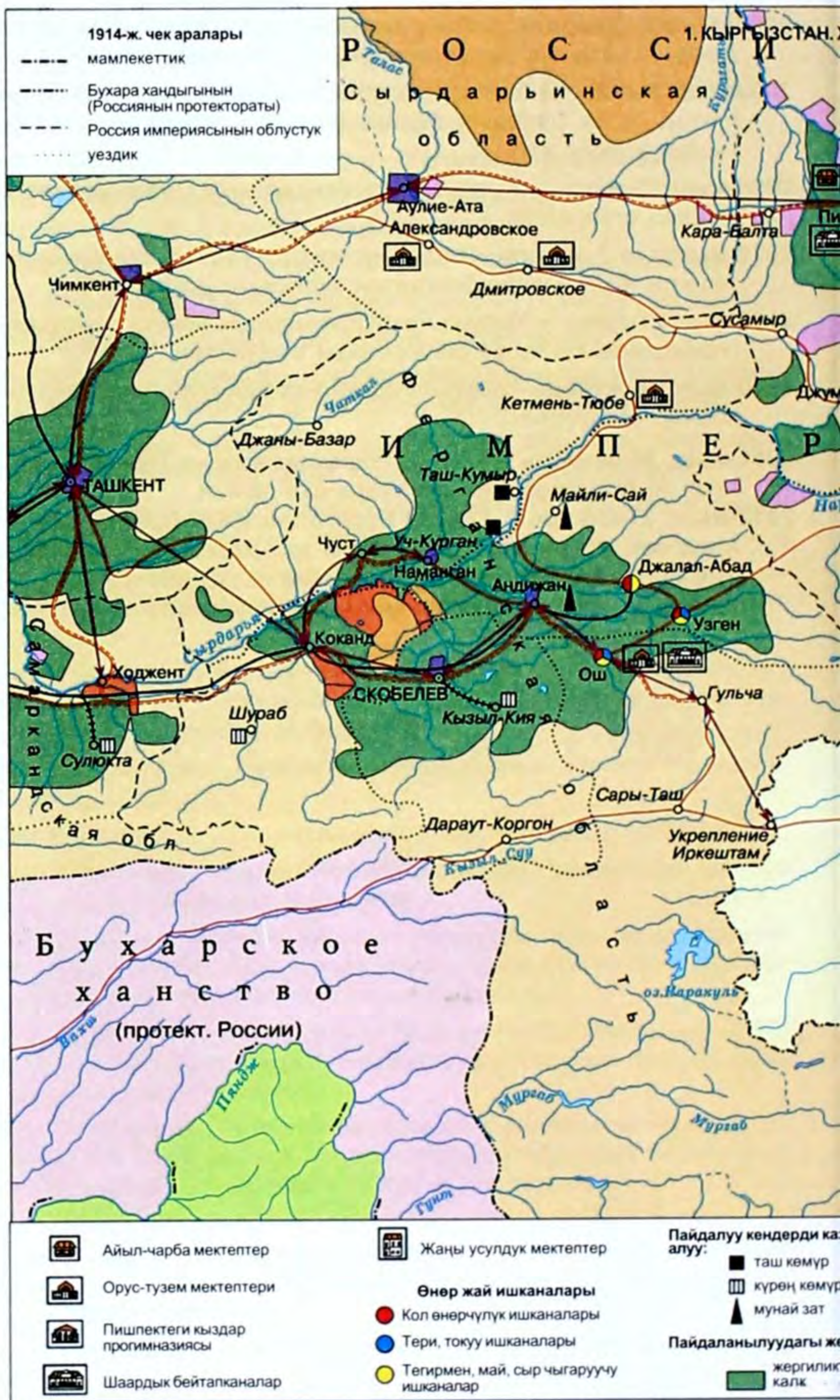
- 1900-жыл** – Чүй өрөөнүндө (Таш-Төбө) жана Ысык-Көлдө (Боз-Учук) кыштактарынын негизделиши.
- 1902-жыл, май** – Пржевальскиде Кыргызстандагы алгачкы элдик китепкананын ачылышы.
- 1912-жыл, 12-декабрь** – Кыргызстандын орто билим берүүчү алгачкы окуужайы Пишпек эркектер гимназиясынын ачылышы.
- 1913-жыл, март** – Кыргызстандагы алгачкы басма сөз – «Пржевальский сельский хозяин» журналынын чыгышы.
- 1916-жыл, 25-июнь** – Орто Азиянын жергиликтүү элдерин оорук жумуштарына алуу жөнүндө падыша өкмөтүнүн жарлыгы.
- 1916-жыл, 17-июль** – Аскердик-оорук жумуштарына баруудан баш тартууга байланыштуу Түркстанда согуштук абалдын киргизилиши.
- 1916-жыл, июль–октябрь** – Кыргызстандын улуттук-боштондук көтөрүлүшү жана анын падыша аскерлери тарабынан басылышы.
- 1917-жыл, 27-февраль** – Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясы. Падышачылыктын кулатылышы.
- 1917-жыл, март** – Кыргызстандагы алгачкы Советтердин пайда болушу.
- 1917-жыл, май** – Пишпекте «Букара» демократиялык союзунун пайда болушу.
- 1917-жыл, жай айлары** – «Алаш» партиясынын Пишпектеги бөлүмүнүн түзүлүшү.
- 1917-жыл, жай айлары** – Солчул эсерлер партиясынын Пишпектеги уюмдарынын түзүлүшү.
- 1917-жыл, август** – Ошто мусулман жумушчулар менен чайрыкерлердин депутаттарынын Советтеринин уюшулушу.
- 1917-жыл, 9–10-сентябрь** – Пишпекте «Букара» союзунун съезди.
- 1917-жыл, октябрь–ноябрь** – Ташкенттеги куралдуу көтөрүлүштүн жеңиши.
- 1917-жыл, ноябрь** – Сүлүктү жана Кызыл-Кыяда Совет бийлигинин орношу.
- 1917-жыл, декабрь** – Таласта Совет бийлигинин орношу.
- 1918-жыл, январь** – Ошто Совет бийлигинин орношу.
- 1918-жыл, февраль** – Пишпекте Совет бийлигинин орношу.
- 1918-жыл, апрель** – Нарында Совет бийлигинин орношу.
- 1918-жыл, 20-апрель –1-май** – Түркстан АССРинин жарыяланышы.
- 1918-жыл, май** – Пржевальскиде Совет бийлигинин орношу.
- 1918-жыл, 22-июль** – Жети-Суу фронтунун түзүлүшү.

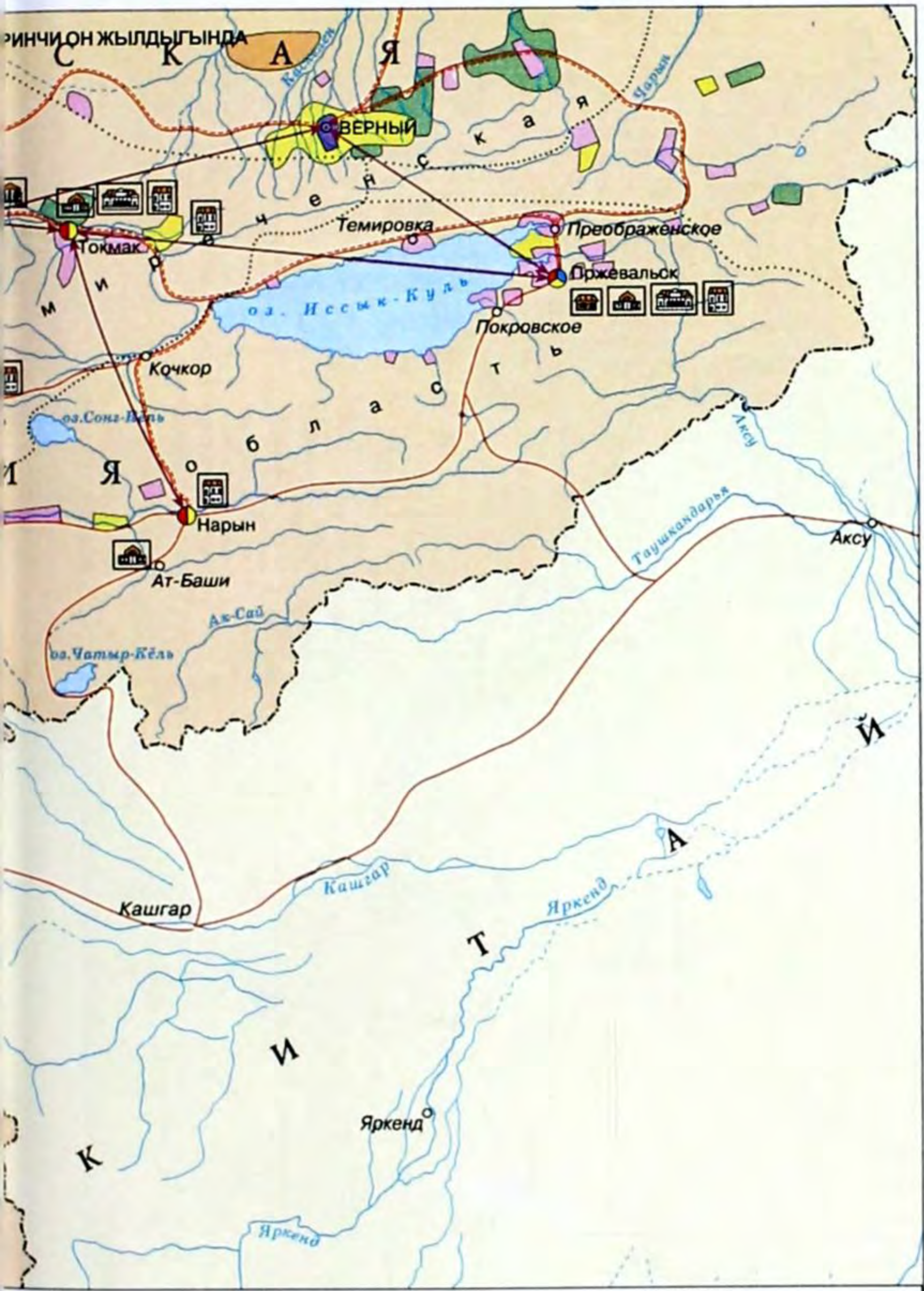
- 1918-жыл, 29-август** – Талас өрөөнүнүн Дмитриевка кыштагындагы келгин дыйкандардын козголоңу.
- 1918-жыл, 23-сентябрь** – Пишпекте Кызыл Армиянын биринчи полкунун түзүлүшү.
- 1918-жыл, 19-ноябрь** – Пишпек уездиндеги эсерлер партиясынын таратылышы.
- 1918-жыл, декабрь** – Беловодскидеги келгин дыйкандардын козголоңу.
- 1919-жыл, 14-август** – Түркстан фронтунун түзүлүшү.
- 1921-жыл, 8-июнь** – «Кошчу» союзунун түзүлүшү.
- 1921–1922-жылдар** – Кыргызстандын түндүгүндөгү жер-суу реформасы.
- 1922-жыл, январь-июнь** – Тоолуу Кыргыз облусун түзүү аракеттери.
- 1924-жыл, 14-октябрь** – РСФСРдин курамында Кыргыз Автономиялуу облусунун түзүлүшү.
- 1924-жыл, 7-ноябрь** – Кыргыз тилиндеги «Эркин-Тоо» гезитинин биринчи санынын чыгышы.
- 1925-жыл, 27–30-март** – Кыргыз автономиялуу облусунун Советтеринин уюштуруу съезди.
- 1926-жыл, 1-февраль** – Кыргыз Автономиялуу облусунун Кыргыз АССРи болуп түзүлүшү.
- 1927-жыл, 7–12-март** – Кыргыз АССРинин I Уюштуруу съезди.
- 1927–1928-жылдар** – Кыргызстандын түштүгүндөгү жер-суу реформасы.
- 1932-жыл, 5-ноябрь** – Кыргызстандын биринчи жогорку окуу жайы – Кыргыз мамлекеттик педагогика институтунун ачылышы.
- 1933-жыл** – Кыргыз зооветеринардык институтунун ачылышы.
- 1936-жыл, 5-декабрь** – Кыргыз АССРинин союздук республика болуп кайра түзүлүшү.
- 1937-жыл, 23-март** – Кыргыз ССРинин биринчи Конституциясынын кабыл алынышы.
- 1939-жыл, 26-май–4-июнь** – Москвада кыргыз искусствосунун он күндүгү.
- 1941-жыл, 22-июнь** – Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы.
- 1941-жыл, 16-ноябрь** – Дубосеково разъездинин жанындыгы жоокер-панфиловчулардын эрдиги.
- 1942-жыл, 17-август** – Кыргыз музыкалык-драма театрынын базасында Кыргыз опера жана балет театрынын уюшулушу.
- 1943-жыл, 5-январь** – СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын уюшулушу.
- 1951-жыл, 30-август** – Кыргыз Мамлекеттик Университетинин ачылышы.
- 1954-жыл, 20-декабрь** – Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын ачылышы.
- 1958-жыл 14–25-октябрь** – Кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвадагы экинчи он күндүгү.
- 1963-жыл** – Ч. Айтматовго Лениндик сыйлыктын ыйгарылышы.

- 1967-жыл** – Искусство институтунун ачылышы.
- 1978-жыл, 20-апрель** – Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясынын кабыл алынышы.
- 1979-жыл** – Токтогул ГЭСинин толук кубаттуулукта ишке кириши.
- 1985-жыл, апрель** – Кайра куруу саясатынын башталышы.
- 1989-жыл, 23-сентябрь** – Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили – кыргыз тили экендиги жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынышы.
- 1990-жыл, 25-февраль** – Кыргыз ССР Эл депутаттарын, жергиликтүү Советтердин депутаттарын шайлоо.
- 1990-жыл, 4-июнь** – Ош коогалаңынын башталышы.
- 1990-жыл, 11-июнь** – Ош облусундагы кайгылуу окуяларга байланыштуу Аза күтүү күнү.
- 1990-жыл, 24-октябрь** – Фрунзеде ачкачылык жарыялоо.
- 1990-жыл, 27-октябрь** – Аскар Акаевдин Кыргыз ССРинин биринчи Президенти болуп шайланышы.
- 1990-жыл, 15-декабрь** – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндө декларациянын кабыл алынышы.
- 1991-жыл, 5-февраль** – Республиканын борбору Фрунзе шаарынын Бишкек болуп кайрадан аталышы.
- 1991-жыл, 31-август** – Кыргызстандын көз каранды эместигинин жарыяланышы.
- 1991-жыл, 12-октябрь** – Кыргыз Республикасынын Президентин жалпы элдик шайлоо.
- 1991-жыл, 21-декабрь** – Көз каранды эмес мамлекеттердин Шериктештигинин түзүлүшү.
- 1992-жыл, 30-январь** – Кыргызстандын ОБСЕге мүчө болушу.
- 1992-жыл, 1-февраль** – Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу АКШнын элчилигинин ачылышы.
- 1992-жыл, 3-март** – Суверендүү Кыргыз мамлекеттик желегинин кабыл алынышы.
- 1992-жыл, 25–30-август** – Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи курултайы.
- 1992-жыл, 8-декабрь** – Кыргызстандын Мамлекеттик Гимнинин кабыл алынышы.
- 1993-жыл, 5-май** – Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы.
- 1993-жыл, 10-май** – Кыргызстандын биринчи улуттук валютасы – сомдун киргизилиши.
- 1994-жыл, 22-январь** – Кыргызстан элдеринин Биринчи Курултайы.
- 1994-жыл, 29-август** – «Солтон-Сары» алтын кен комбинатынын пайдаланууга берилиши.

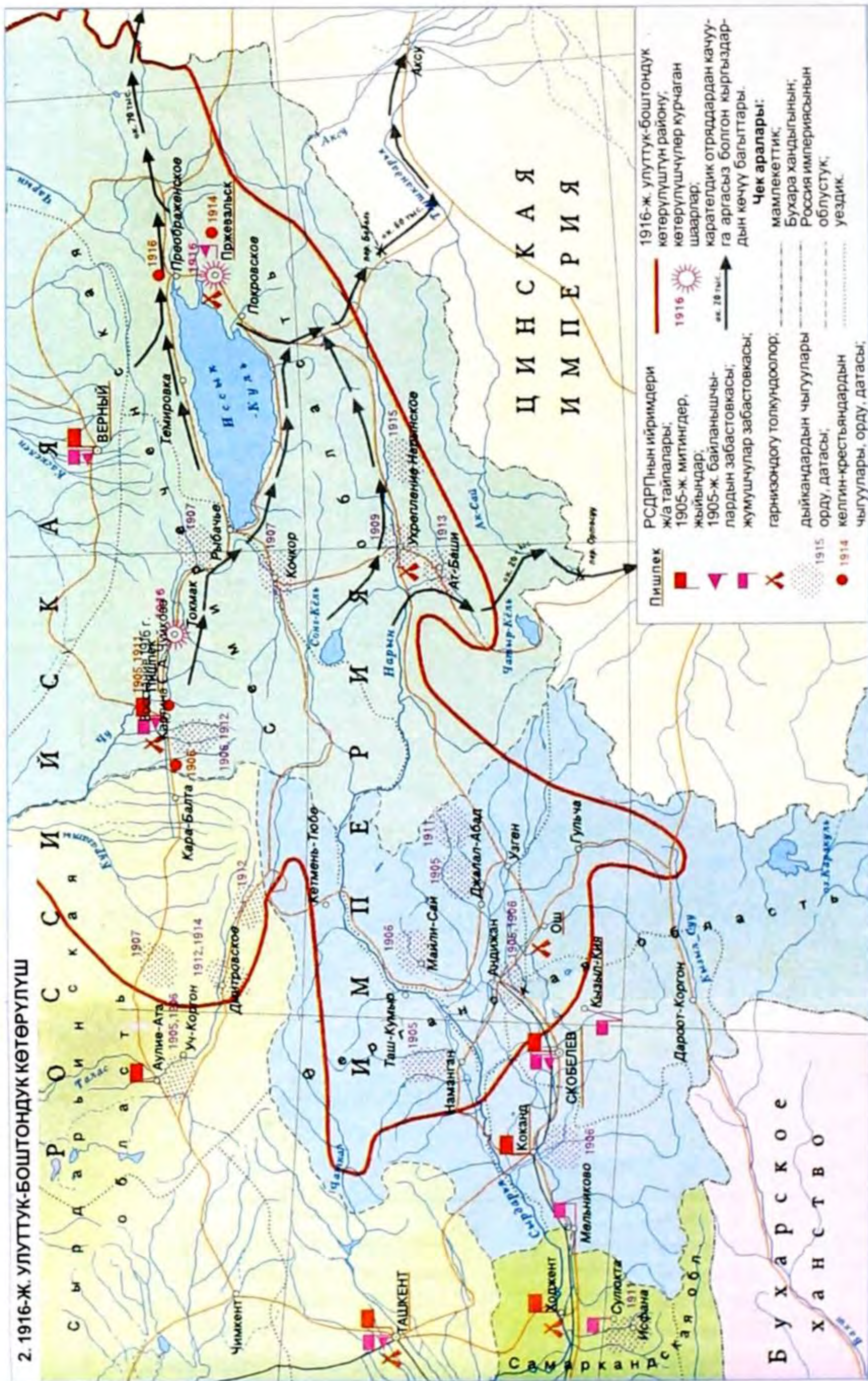
- 1994-жыл, 2–13-сентябрь** – парламенттик кризис жана Жогорку Кеңештин өзүнөн-өзү таркалышы.
- 1994-жыл, 22-октябрь** – Эки палаталуу парламент жана Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндө референдум өткөрүү.
- 1995-жыл, 5-февраль** – Эки палаталуу Жогорку Кеңешке шайлоо.
- 1995-жыл, 28-март** – Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жана Эл өкүлдөр жыйынынын биринчи сессиясынын ачылышы.
- 1995-жыл 25–31-август** – «Манас» эпосунун 1000 жылдык салтанаты.
- 1995-жыл, 24-декабрь** – Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо.
- 1996-жыл, февраль** – Кыргызстан элинин 2-курултайы.
- 1997-жыл, январь** – Казакстан, Кыргыз жана Өзбекстан Республикаларынын ортосунда түбөлүк достук жөнүндө келишимге кол коюу.
- 1998-жыл, 22-январь** – Кыргызстандык Салижан Шарипов америкалык 89-экспедициянын экипажында (Спейсшатл) космоско учкан.
- 1998-жыл, 6-апрель** – Кыргызстандын космонавты С. Шариповго Кыргыз Республикасынын Баатыры наамы ыйгарылган.
- 1999-жыл, август** – Баткен аймагына (Зардалы) диний-экстремист-жоочулардын тобу кол салган, алар чек аранын коопсуздугуна коркунуч туудурган.
- 1999-жыл, 17-октябрь** – Кыргыз Республикасынын шайлоолор жөнүндөгү кодексине ылайык Кыргызстанда шаардык, посёлоктук жана айылдык кеңештерге шайлоолор болгон.
- 2000-жыл, 20-февраль** – Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоолор өткөн.
- 2000-жыл, 4–5-октябрь** – Ош шаарынын 3 миң жылдыгын майрамдоо.
- 2000-жыл, 29-октябрь** – Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо болуп, А. Акаев кайрадан шайланган.
- 2000-жыл, декабрь** – Жогорку Кеңеште талкуудан кийин «жер кодексинен» жерди сатууга жана сатып алууга тыюу салган беш жылдык мораторий жөнүндөгү берене алынып ташталган.
- 2001-жыл, 29-май** – Улуттук форумда Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейинки өнүгүүсүнүн Комплекстүү негиздери программасы талкууланып кабыл алынган.
- 2001-жыл, 14–15-июнь** – Шанхай бешилтигине кирген мамлекеттердин жыйыны. Ага Президент А. Акаев катышкан. «Шанхай бешилтиги» «Шанхай кызматташтык уюму» болуп кайра түзүлгөн.
- 2001-жыл, 29-май** – Кыргыз Республикасынын Президенти Ата Мекендик илимий иштерге «XX кылымдагы көрүнүктүү илимий жетишкендиктери үчүн» наамындагы 20 ардактуу алтын медаль тапшыруу жөнүндөгү Указга кол койгон.
- 2002-жыл, 29-октябрь –1-ноябрь** – Бишкекте глобалдуу тоо саммити өткөн.

- 2003-жыл 2-февраль** – Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү киргизүү жөнүндө референдум өткөрүлгөн.
- 2005-жыл 24-март** – Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев бийликтен кетип, бийлик К. Бакиев башында турган оппозициялык күчтөрдүн колуна өттү.
- 2005-жыл 10-июль** – Кыргыз Республикасынын Президентине кезексиз шайлоо өткөрүлгөн.
- 2010-жылдын 7-апрель** – элдик көтөрүлүш Кыргызстандын экинчи Президенти К.Бакиевдин бийликтен кулашына алып келди.
- 2010-жыл 27-июнь** – Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы тууралуу референдум өткөрүлгөн.
- 2010-жыл 10-октябрь** – Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоолор өткөрүлгөн.
- 2011-жыл, 30-октябрь** – Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо өтүп, А. Атамбаев биринчи турда шайланган.
- 2012-жыл, 27-январь** – Кыргыз Республиксынын Президенти Алмазбек Атамбаев «Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыкка кол койгон.

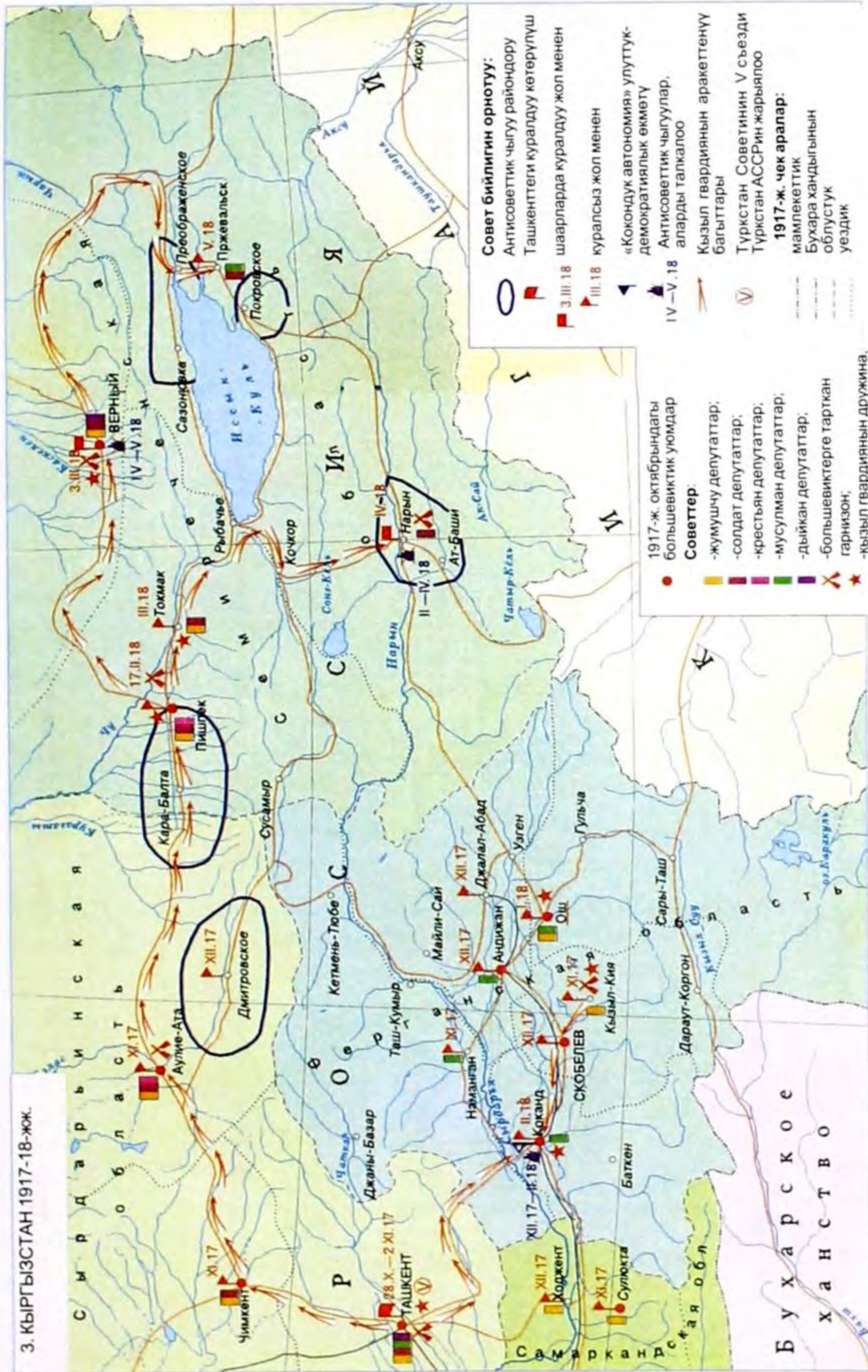




- | | |
|---|---|
| <ul style="list-style-type: none"> кечмөндөр келгин-крестьяндар казактар шаарлар ж-а монастырлар мамлекеттик казнада кумдар | <p>Транспорт:</p> <ul style="list-style-type: none"> Кең колеялуу темир жолдор Тар колеялуу темир жолдор Почта байланышы Рельси жок башка жолдор Шаар аралык телеграф байланыш |
|---|---|



3. КЫРГЫЗСТАН 1917-18-ЖЖ.



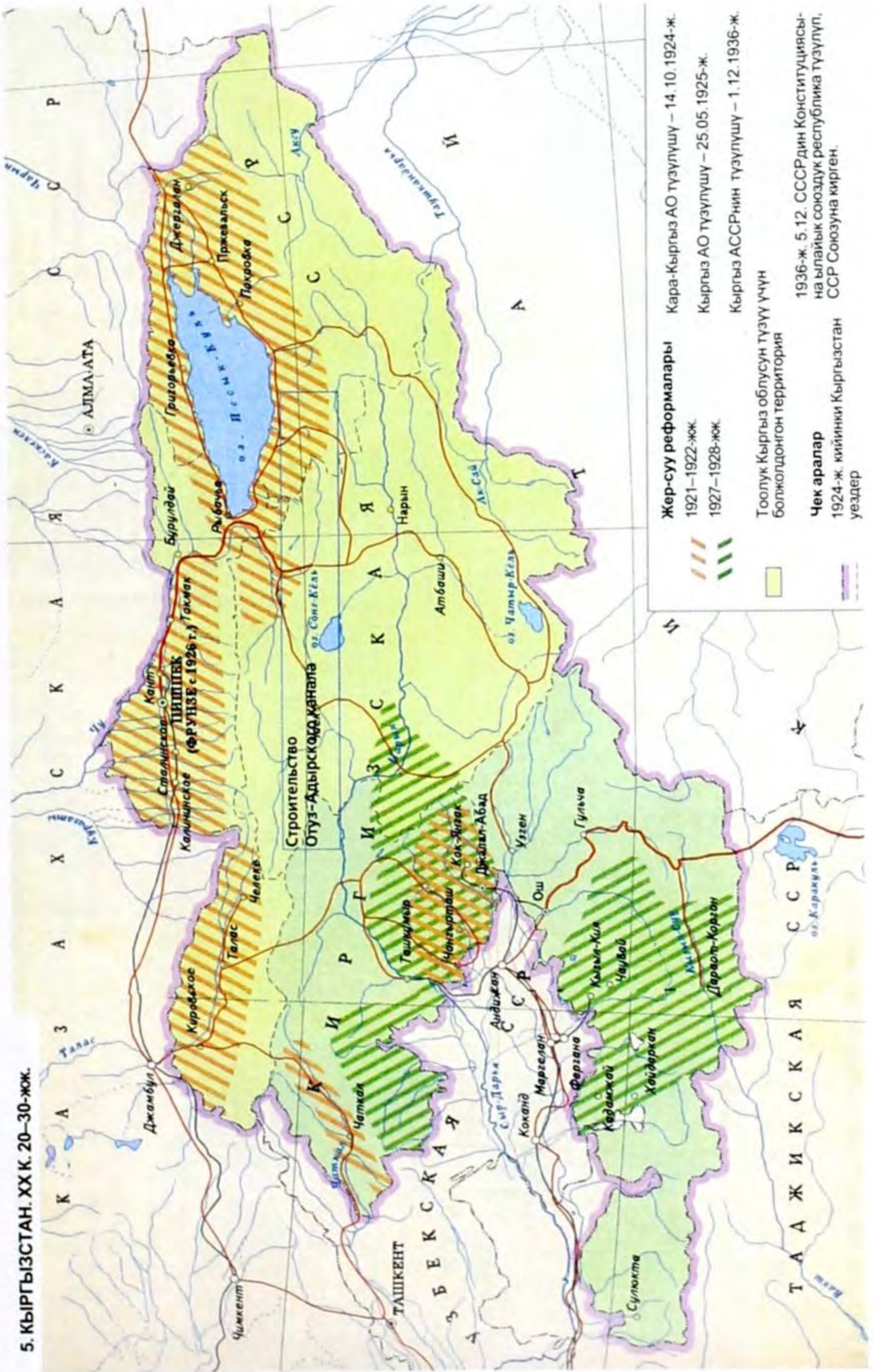
Совет бийлигин орнотуу:

- Антисоветтик чыгуу райондору
- Ташкенттеги куралдуу көтөрүлүш
- 3.III.18 шаарларда куралдуу жол менен
- III.18 куралсыз жол менен
- ▲ «Кокондук автономия» улуттук-демократиялык өкмөтү
- ▲ IV-V.18 Антисоветтик чыгуулар, аларды талкалоо
- Кызыл гвардиянын аракеттенүү багыттары
- Ⓢ Түркстан Советинин V съезди
- Ⓢ Түркстан АССРин жарыялоо
- Ⓢ 1917-ж. чек аралар: мамлекеттик
- Ⓢ Бухара хандыгынын облустук
- Ⓢ уездик

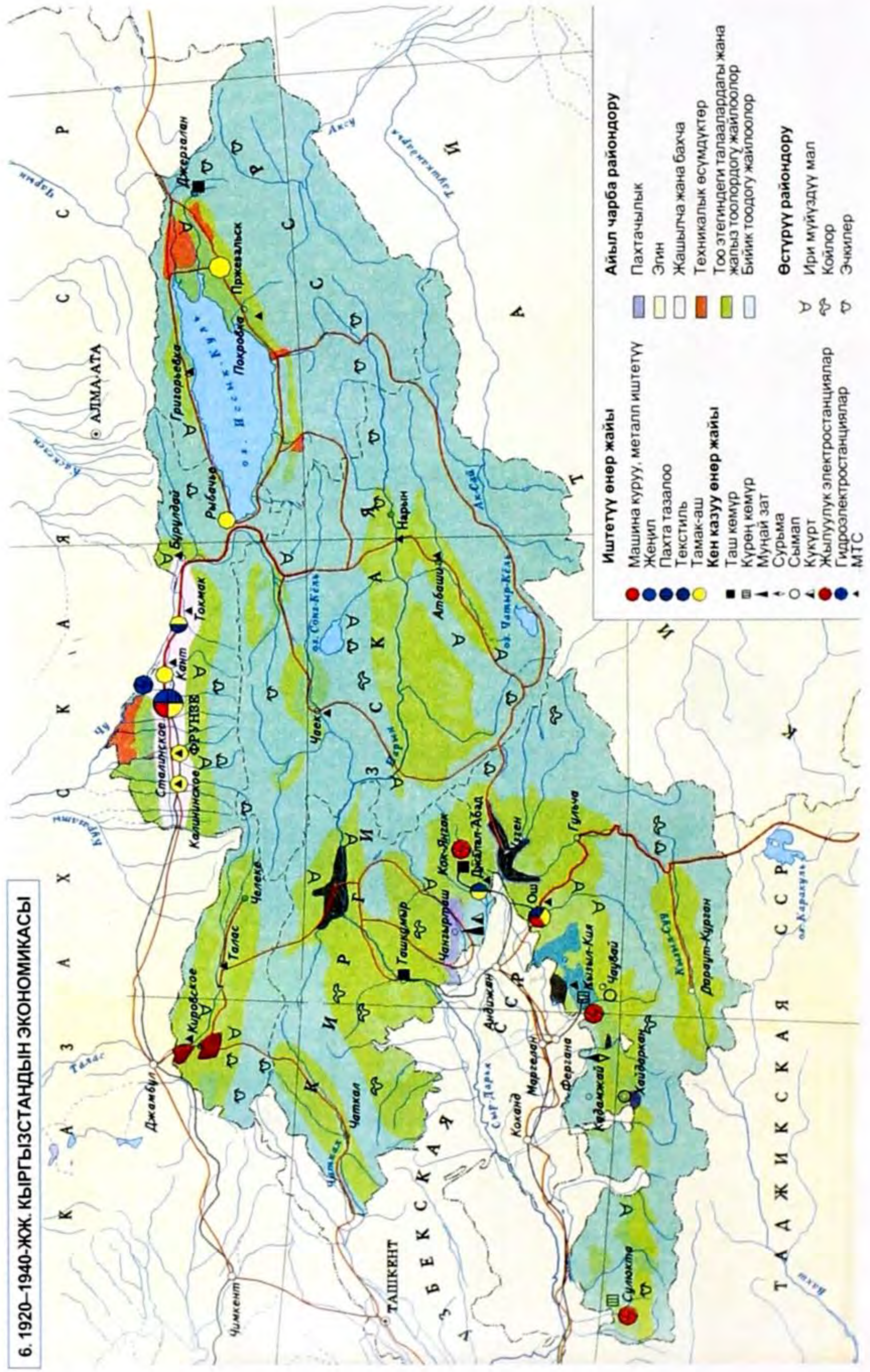
1917-ж. октябрындагы большевиктик уюмдар

- Советтер:
- -жумушчу депутаттар;
- -солдат депутаттар;
- -крестьян депутаттар;
- -мусулман депутаттар;
- -дыйкан депутаттар;
- -большевиктерге тарткан гарнизон;
- -кызыл гвардиянын дружина, отрядын түзүү пункту.

5. КЫРГЫЗСТАН. XX К. 20–30-ЖЖ.



6. 1920—1940-ЖЖ. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫ

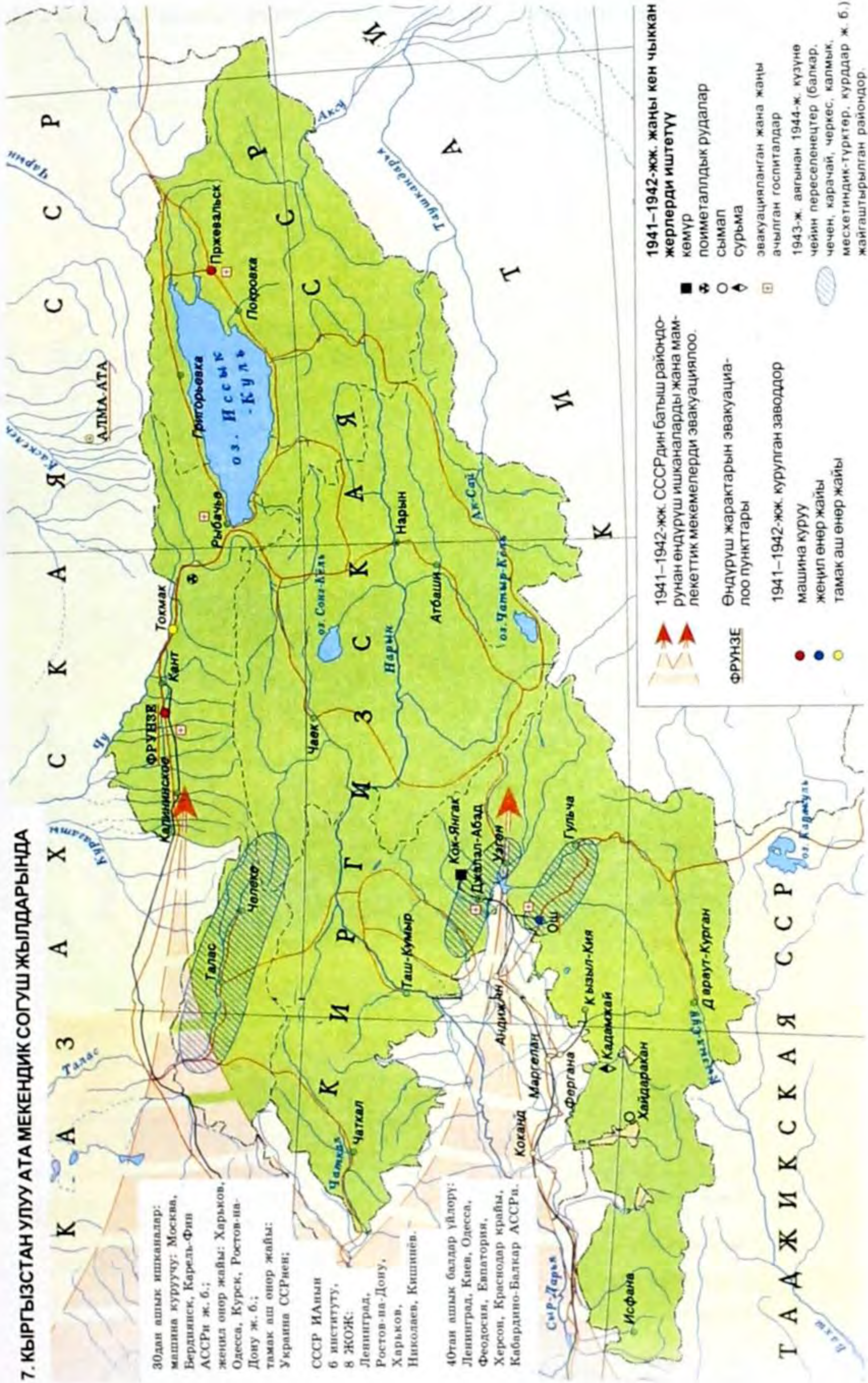


7. КЫРГЫЗСТАН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА

30дан ашык ишканалар:
 машина куруучу: Москва,
 Бердлинск, Карель-Фин
 АССРи ж. б.;
 жеңил опор жайы: Харьков,
 Одесса, Курск, Ростов-на-
 Дону ж. б.;
 тамак аш опор жайы:
 Украина ССРнен;

СССР ИАнын
 6 институту,
 8 ЖОЖ:
 Ленинград,
 Ростов-на-Дону,
 Харьков,
 Николаев, Кишинёв.

40тан ашык балдар үйлөрү:
 Ленинград, Киев, Одесса,
 Феодосия, Евпатория,
 Херсон, Краснодар крабры,
 Кабардино-Балкар АССРи.



1941–1942-жж. СССРдин батыш райондо-
 рунан өндүрүш ишканаларды жана мам-
 лекеттик мекемелерди эвакуациялоо.

Өндүрүш жарактарын эвакуация-
 лоо пункттары

1941–1942-жж. курулган заводдор

машина куруу
 жеңил өнөр жайы
 тамак аш өнөр жайы

1941–1942-жж. жаңы кен чыккан
 жерлерди иштетүү

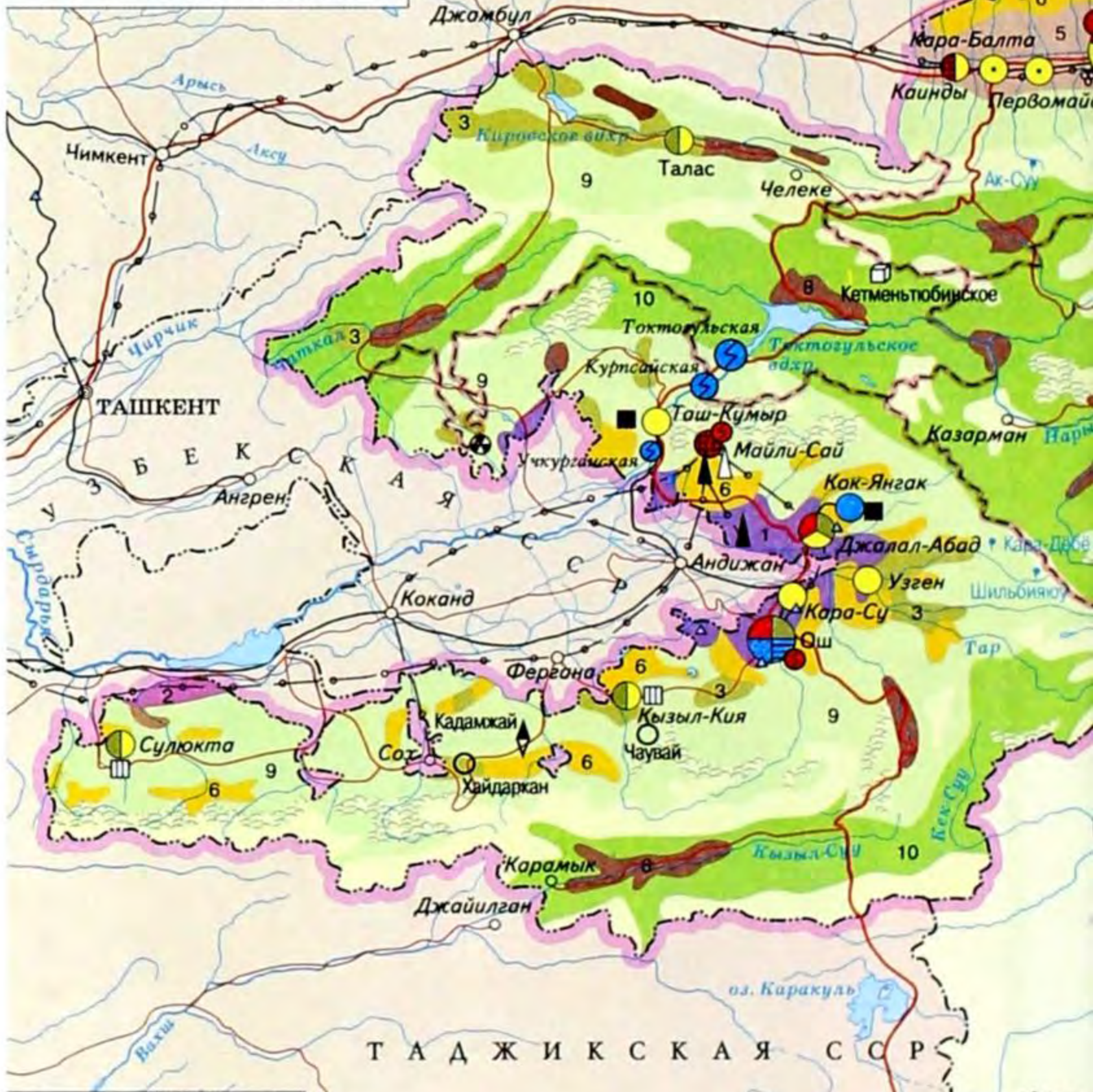
көмүр
 поиметаллдык рудалар
 сымап
 сурьма

эвакуацияланган жана жаңы
 ачылган госпиталдар

1943-ж. аягынан 1944-ж. күзүнө
 чейин переселенецтер (балкар,
 чечен, карачай, черкес, калмык,
 месхетиндик-түрктөр, курддар ж. б.)
 жайгаштырылган райондор.

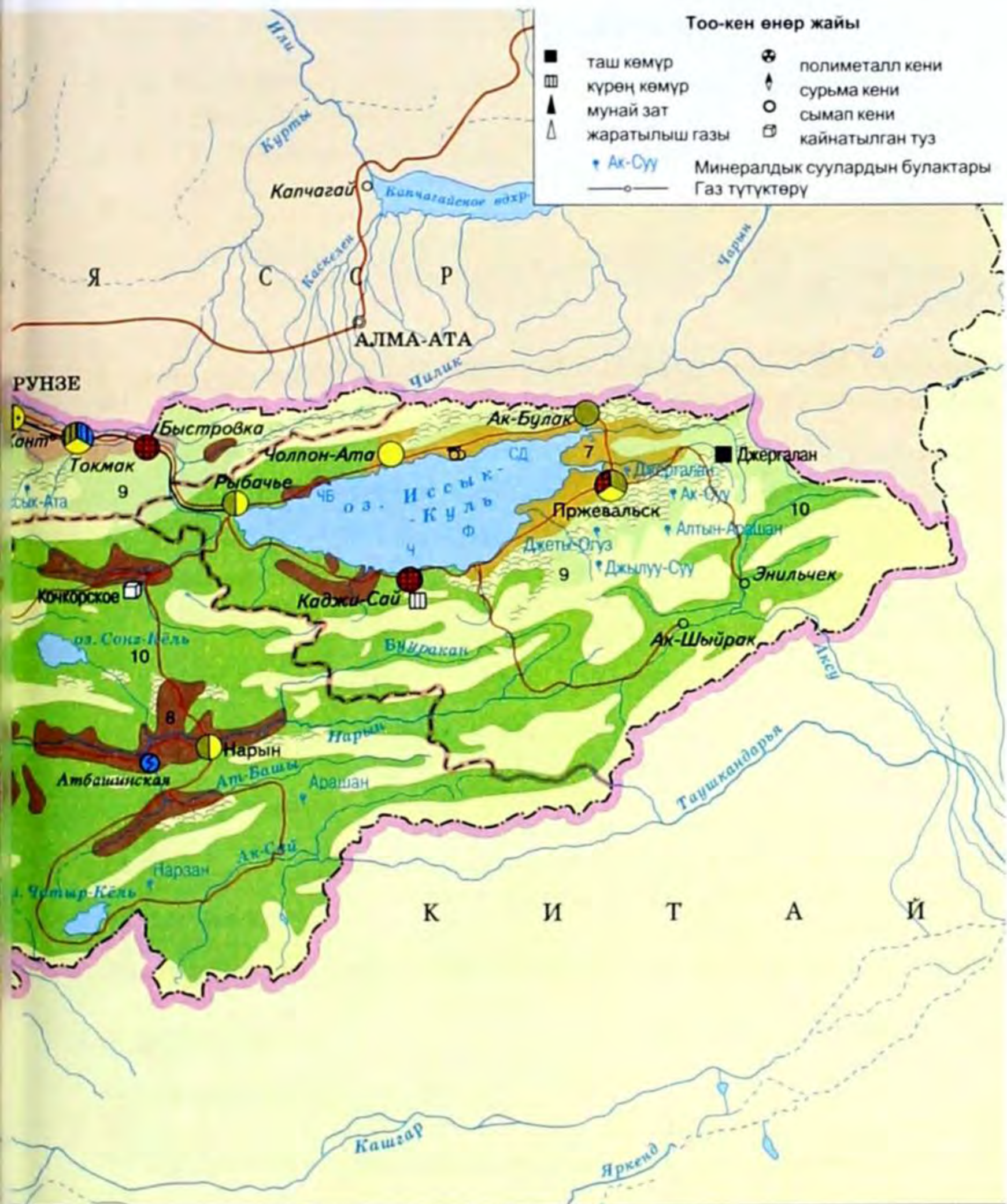
8. 1946–1990-жж. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫ

- Кайра иштетүү өнөр жайы**
- Машина куруу, металл иштетүү
 - Электротехника
 - Курулуш материалдары
 - Цемент
 - Айнек
 - Жеңил
 - Пахта кагаз
 - Жүн
 - Жибек
 - Тамак-аш
 - Кант
 - ▲ Пахта тазалоо заводдору



- Электростанциялар (мин. кВт)**
- ⚡ 1000 ден ашык
 - ⚡ 500ден 1000ге чейин
 - ⚡ 500ден кем
 - Жылуулук электростанциялары
 - Гидро станциялар





Айылчарбарайондору

- | | | | |
|----------|--|-----------|---|
| 1 | Сугат жерлериндеги пахтачылык | 8 | Бийик тоолуу зонадагы мал чарбаларынын иштетилүүчү эгин жана тоют өсүмдүктөрү ээлеген (көбүнчө сугат) жерлери |
| 2 | Сугат жерлериндеги пахтачылык, мөмө-чүлүк, жүзүмчүлүк, жашылча өстүрүү | 9 | Ири мүйүздүү мал жана койлор жаюуга колдонуучу тоо этектериндеги жана тоолордогу сезондук жайлоолор |
| 3 | Тамеки, жашылча, жүзүмчүлүк | 10 | Негизинен койлорду жаюуга колдонуучу тоолордогу сезондук жайлоолор |
| 4 | Сугат жерлериндеги кант кызылчасы, эгин (буудай, арпа, жүгөрү), эт-сүт малчылыгы | | |
| 5 | Сугат жерлердеги эгин (буудай, арпа, жүгөрү), эт-сүт малчылыгы | ☞ | Токой |
| 6 | Кайрак жерлердеги эгин (буудай, арпа), эт-сүт малчылыгы | ☞ | Жүзүм талаасы |
| 7 | Сугат жерлериндеги эгин (буудай), картошка, тоют өсүмдүктөрү, эт-сүт малчылыгы | ☞ | Бактар |
- Балык өнөр жайы**
- | | | | |
|----|--------|----|---------|
| СД | Судак | Ч | Чабак |
| Ф | Форель | ЧБ | Чабачок |

МАЗМУНУ

КИРИШ СӨЗ.....	3
I глава. КЫРГЫЗСТАН РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН КУРАМЫНДА	
§ 1. Кыргызстан ХХ кылымдын алгачкы жылдарында.....	5
§ 2. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш.....	15
II глава. КЫРГЫЗСТАН РОССИЯДАГЫ РЕВОЛЮЦИЯЛАР ЖАНА ГРАЖДАНДЫК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕ (1917–1920-жж.)	
§ 3. Кыргызстан Россиядагы революциялар мезгилинде.....	25
§ 4. Кыргызстан граждандык согуш жылдарында (1918–1920-жж.).....	34
III глава. КЫРГЫЗСТАН ЖАҢЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТ ЖЫЛДАРЫНДА (1921–1928-жж.)	
§ 5. Жаңы экономикалык саясат жылдарындагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүшү.....	44
§ 6. Кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү жана чыңдалышы.....	51
§ 7. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушу...	61
IV глава. КЫРГЫЗСТАН ЧЕЧҮҮЧҮ ОН ЖЫЛДЫКТА (1929–1941-жж.)	
§ 8. Кыргызстандын индустриялык өнүгүшү.....	72
§ 9. Кыргызстан айыл чарбасын коллективдештирүү жылдарында.....	81
§ 10. Кыргызстанда тоталитардык режимдин массалык жазалоолору.....	91
§ 11. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын рухий турмушу.....	98
V глава. КЫРГЫЗСТАН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА (1941–1945-жж.)	
§ 12. Кыргызстандын жоокерлери Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында (1941–1945-жж.).....	108
§ 13–14. Кыргызстандын экономикасы Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында.....	114

VI глава. КЫРГЫЗСТАН 1945–1964-ЖЫЛДАРДА

- § 15. Кыргызстан «өнүккөн» сталинизм жылдарында
(1945–1953-жж.).....126
- § 16–17. Кыргызстан хрущёвдук жылдарда
(1953–1964-жж.).....138

VII глава. КЫРГЫЗСТАН «ӨНУККӨН СОЦИАЛИЗМ» ЖЕ СЕНЕКТИК ЖЫЛДАРЫНДА (1965–1985-жж.)

- § 18. Коомдук-саясий жана экономикалык турмушу.....151
- § 19. Маданияты жана руханий турмушу.....161

VIII глава. СОВЕТТЕР СОЮЗУНУН КУЛАШЫ ЖАНА КӨЗ КАРАНДЫ ЭМЕС КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ЖАРАЛЫШЫ

- § 20. Коомдук-саясий чөйрөнү реформалоо аракеттери жана
калктын жигердүүлүгүнүн өсүшү. Экономикалык өнүгүү....169
- § 21–22. СССРдин кыйрашы жана көз каранды эмес
Кыргыз мамлекетинин жаралышы.....177

IX глава. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗСТАН

- § 23. Кыргызстан көз карандысыздыктын алгачкы
он жылында.....187
- § 24. Кыргызстан демократиялык өнүгүүнүн жаңы
этабында.....196
- § 25. Кыргызстандын маданий турмушундагы жаңы
тенденциялар.....207
- КОРУТУНДУ.....218
- ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК.....220
- ХРОНОЛОГИЯЛЫК ТАБЛИЦА.....223
- КАРТАЛАР.....228



Иманкулов Муратбек Калматович, 1960-жылы Нарын областынын Ат-Башы районундагы Кара-Суу айылында туулган. 1978–1983-жылдары КМУнун тарых факультетин бүтүргөн. 2000-жылы КБИде педагогика боюнча кандидаттык диссертациясын жактаган. 9-класстар үчүн «Кыргызстандын тарыхы» окуу китебинин жана Кыргызстандын тарыхый маданий атласынын автору. Кыргыз Республикасындагы мектептик тарыхый билим берүү стандартын түзүүчү топтун жетекчиси. 2009-жылдан бери КБАНын тарых-коом таануучулук жана эстетикалык предметтер лабораториясын жетектейт.

О к у у б а с ы л м а с ы

Иманкулов Муратбек Калматович

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ: XX–XXI кк.

Жалпы билим берүүчү орто мектептин
9-классы үчүн окуу китеби

Ондолуп, толукталып үчүнчү басылышы

Редактору *К. Байтокова*

Дизайнери *Д. Тимур*

Компьютердик калыпка салган *Б. Тимуров*

Техн. редактору *В. Крутякова*

Корректорлору: *С. Дулатова, Н. Эсенаманова*

10.10.11-ж терүүгө берилди. 16.07.12 басууга кол коюлду.
Форматы 90x60/16. Офсет кагазы. «Мектеп» гарнитурасы.
Көлөмү 15,0 физ. басма табак. Нускасы 66 230. Заказ № 105.

«Билим-компьютер» басмаканасында даярдалган жана
сигналдык нускасы бекитилген.

«ST.art LTD» ЖЧК типографиясында басылды.

«Билим-компьютер» басмасы

720065, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., «Восток-5» кичи району, 14/2

«ST.art LTD» ЖЧК

720040, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., К. Тыныстанов көч., 199-46

